

Irodalomtörténeti Közlemények

2022. CXXVI. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumén István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Etlinger Mihály

Mészáros Gábor

technikai szerkesztők

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

Tartalom

<i>Knapp Éva</i> : Dialógus és identitás a <i>Törökországi levelekben</i>	149
<i>Balogh Piroska – Fórizs Gergely</i> : Friedrich August Clemens Werthes esztétikaprofesszori kinevezése és működése a pesti egyetemen (1784–1791)	176
<i>Török Zsuzsa</i> : Periodika-tudomány, periodika-kutatás. Az angolszász paradigma	221
Műhely	
<i>Darab Ágnes</i> : A klasszikus antikvitás hazai műfordítás- és recepciótörténetéről (19–20. század)	246
Adattár	
<i>Gömöri György</i> : Paludanus „Admirandá”-jának magyar látogatói	258
<i>Mihalik Béla</i> : A pokol egyik oszlopa. Helyesbítések a <i>Res literaria Hungariae</i> szerzőjének, Árvay Mihálynak az életrajzához	265
Szemle	
Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet (<i>Németh S. Katalin</i>)	275
Sarah Seidel: „Erfunden von mir selbst ist keine einzige dieser Geschichten” (<i>Szilágyi Márton</i>)	282
Korompay H. János: A nemzeti klasszicizmus jegyében. Horváth János élete és hagyatéka (<i>Angyalosi Gergely</i>)	288
„Maradj izzó parázs”. Tanulmányok Márai Sándor életművéről (<i>Fodor József Péter</i>)	294
Krónika	
Sante Graciotti (1923–2021) (<i>Sárközy Péter</i>)	298

Dialógus és identitás a *Törökországi levelekben*

KNAPP Éva

irodalomtörténész, az MTA doktora
ORCID 0000-0002-5387-3556

Dialogue and identity in *Letters from Turkey*

Abstract | A retrospective approach to dialogue and identity in MIKES Kelemen's *Letters from Turkey* (1717–1758) provides us with ample opportunity to track the intentions of the writer to form and maintain self-images. Mikes achieved a classic example of the rhetorical and stylistic techniques of emotional “equalization”: instead of complaining and being full of self-pity, he created entertaining fiction and left it to posterity. It is elaborately outlined in the letters that the key to Mikes' human and writer's individuality is a community, one which he considered himself a member of all his life, and which never let itself be deterred from the common goal, the idea of a worthy return. Through these changes of identity, the process of a slowly implemented, conscious settling down in Turkey can be traced. By shading the fictional dialogue which appears in the letters and by differentiating this identity from earlier examined Mikes identities, new layers of self-presentation are explored and changes in the form have been revealed. Furthermore, the study offers a more accurate portrait of a writer who longed for his homeland, but at the same time gradually started to like and take his place in Rodosto (Tekirdağ).

Keywords | MIKES Kelemen, rhetoric of the fictive dialogue, elements of the identity, *Letters from Turkey*, Rodostó – Tekirdağ

A dialógus és az identitás Mikes Kelemen *Törökországi leveleinek* többször vizsgált jellemzője.¹ Összekapcsolásukat Tüskés Gábor vetette fel, amikor a Mikes-problémák műfaj- és tárgytörténeti keretében a kutatás egyik további lehetőségeként fogalmazta meg annak az irodalmi eszköztárnak a feltárását és összerendezését, mellyel Mikes megformálta, folyamatosan alakította, majd idővel módosította saját és a fikatív címzett alakját, s a fikatív dialógus keretébe illesztette a két „főszereplő” látszólagos kölcsönösségét.² Ugyanitt a megoldatlan kérdések számbavételekor hangsúlyozta, „[...] nem állíthatjuk, hogy megtaláltuk a kulcsot [Mikes] emberi és írói egyéniségéhez [...]”.³ A mikesi stílus és lelki alkat közti összefüggések feltárásához az egyik lehetséges útként kijelölte az identitásteremtő eszközök elkülönítését és tipológiájuk kidolgozását, hangsúlyozva, hogy a levélműfaj és -forma sajátos torzításban mutatja a levélírók személyiségét. A levélből felsejlő önkép tudatos szövegalkotás eredménye, mely eltérhet a valódi személyiségtől. Az e műfajba ágyazott további személyek ábrázolása legalább ugyanannyit vagy még többet mond el magáról a levélíróról.⁴ Körültekintően felhívta a figyelmet Mikes személyiségjegyeinek, egyéniségének és gondolatrendszerének ellentmondásaira is.⁵

A dialógus és az identitás minden valószínűség szerint a *Törökországi levelek* két olyan, írói fikció révén létrejött, kulcsfontosságú tényezője, mely elősegítheti a mű rejtett rétegeinek megközelítését. Az én-teremtés folyamata szorosan összefügg az én megtartásának igényével egy kényszerből, idegen környezetben kialakult, előre nem tervezhető történelmi-politikai hatások miatt állandósult helyzetben, évtizede-

-
- 1 Többek között: HOPP Lajos, „Mikes Kelemen egyénisége”, in *Irodalom, történelem, folklór: Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna és TÜSKÉS Gábor, 59–66 (Debrecen: Ethnica, 1992); TÜSKÉS Gábor, „A Mikes-kutatás kérdéseihez I.”, in *Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, szerk. TÓTH Orsolya, 43–53 (Pécs: Pro Pannonia, 2010); TÜSKÉS Gábor, „Az új Mikes-kutatásokról”, *Magyar Tudomány* 172, 3. sz. (2011): 299–307; TÜSKÉS Gábor, „A Mikes-kutatás kérdéseihez II.”, in *Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére, I*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás és SZÁRAZ Orsolya, 2 köt. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 1:259–271; TÜSKÉS Gábor, „Egy új Mikes-kép felé”, *Agria* 15, 2. sz. (2011): 178–182; lásd még KUN Zsuzsanna és MACZÁK Ibolya, összeáll., *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia* (Budapest–Eger: MTA ITI–Líceum Kiadó, 2011).
 - 2 TÜSKÉS Gábor, „Mikes-problémák”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 487–519; TÜSKÉS Gábor, „Mikes-problémák”, in TÜSKÉS Gábor és KNAPP Éva, *A Fortunatustól a Törökországi levelekig: Válogatott tanulmányok*, *Historia litteraria* 32, 497–522 (Budapest: Universitas Könyvkiadó–MTA BTK, 2015), 508–509 (a továbbiakban ezt a megjelenést hivatkozom).
 - 3 TÜSKÉS, „Mikes-problémák” (2015), 497, 500, 507–515.
 - 4 TÜSKÉS Gábor, „Elbeszélő művészet és identitásteremtés a *Törökországi levelekben*”, in TÜSKÉS és KNAPP, *A Fortunatustól...*, 571–586, 572, 577, 585–586; Gábor TÜSKÉS, „L’art narratif et la construction identitaire dans les *Lettres de Turquie* de Kelemen Mikes”, in *La correspondance et la construction des identités en Europe Centrale (1648–1848)*, sous la dir. de François CADILHON, Michel FIGEAC et Caroline LE MAO, 49–67 (Paris: Honoré Champion, 2013).
 - 5 Így például a szerénység ruhájában jelentkező öntudatra, a gondviselés-felfogás és az istenhit változására, a reális és az irreális gondolkodás egymás mellett élésére, a teológiai determinizmus mellett a racionális magyarázat igényének folyamatos jelenlétére és nem utolsó sorban a belső függetlenség megőrzésére. TÜSKÉS, „Mikes-problémák”, 512–515.

ken át várakozva a franciaországi vissza-, illetve a magyarországi, erdélyi hazatérés lehetőségére.

A levelekben megvalósuló dialógus két személy valóságos megszólalása helyett elképzelt, az írás folyamatában létrejött eszmecsere, a szövegalkotás retorikai törvényeinek alárendelt alkotó tevékenység eredménye,⁶ melynek technikáját az író belső állapota, invenciója és képzelete határozza meg. Lényegében egy sajátos belső monológ kivetítése, s mint ilyen elválaszthatatlan az író identitásának összetevőitől. Ugyanakkor a levelekben a fikció mint valóság körvonalazódik. Mikes ezt az általa évtizedek során begyakorolt helyzetet és alkotói létállapotot Huszár (Boér) Józsefnek címzett 1760. március 25-én Rodostóban kelt misszilis levelében így foglalta össze:

[...] minden gondolatom csak Abafáján vagyok, az oda való utozásom gyönyörűségemre, és mulatságomra vált, és a' mely utazást napjában gyakorta viszem véghez, igen kevés költséggel, és fáratsággal.

[...] a' kedves Hugomrol azt írja Ked, hogy a' hajdoni képemhez hasonlít, ki ne szeretné a' magához hasonlóját, de tiszter beszéllek napjába azolta a' kedves Hugommal [...]

Mikes törekedett eredeti személyisége megtartására az idegen ország szokatlan világában, hogy ne veszítse el a neveltetésének és a fiatalkori szocializációs környezetének megfelelő realitásérzést. Egyéni, a Rodostóban élő magyar közösségben minden valószínűség szerint példa nélküli próbálkozás volt ez a bezártságban élés „megnyitására” egy kifelé irányuló közlési forma, az irodalmi levél segítségével. A fikció világában élő író identitása a megvalósítás során óhatatlanul többszörös identitást és egyéb esetlegességeket eredményezett, ami szoros kapcsolatban áll az adott levél megírásának pillanatnyi alkotói pozíciójával. A címzett levelenként ismétlődő fikcionalizálása, valamint a tartalmi és tárgyi ismétlések így váltak az írói én-teremtés elszakíthatatlan részeivé, esetenként szimbólumokká vagy metaforákká, mint például a káposzta vagy az Isten által személyre szabottan szétszórt kenyerek ismétlődő motívuma. Mikes tudatosan elleplezte környezetének valós dimenzióit, mert nagyon keveset írt róluk. A vele együtt lakó emberek nevééről, személyi jellegzetességeiről, kapcsolataikról éppúgy selektíven tudósít, mint ahogyan nem írta le, hogy például pontosan milyen a számára bérelt ház, az hol áll Rodostóban, és ott hogyan élt. A II. Rákóczi Ferenc által megszabott, szinte kínos pontossággal követett, és halála után is érvényben maradt napirend leírása (37. levél) mögül jobbra hiányzanak a mindennapi élet apró történései, melye-

6 Közismerten elsődleges mintája a francia levélregény. Lásd mindenképp Kovács Ilona, „Mikes Törökországi levelei és a francia levélregény hagyománya”, in *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, közrem. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla és LENGYEL Réka, *Historia litteraria* 28, 51–63 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2012).

7 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), misszilis 3, 65–68; 100–103. A továbbiakban: MKÖM 1. A levelekre a kritikai kiadásbeli levél sorszámmal, azon belül a sor/sorok számával, Hopp Lajos jegyzetapparátusára oldalszámokkal hivatkozom.

ket a gyakran hangoztatott „unodalomra” történő hivatkozással igyekezett kizárni a privátnak álcázott levelekből. Valószínű, hogy mindezek a körülmények szándékosan nem kerültek be Mikes fiktív levelek által megszabott világába.

A tanulmányban a *Törökországi leveleket* fikció keretében létrejött, önreflektív műként kezeltem. Számításba veszem a tény, hogy az író életéről kevés megbízható forrás áll rendelkezésre, s az életpálya rodostói szakaszát elsősorban a kritikai kiadásban megjelent fordítások elkészítése tölti ki, azaz egy részletes személyiségrajz elkészítése komoly nehézségekbe ütközik.⁸ A levelek kapcsán a kritikai jegyzetekben Hopp Lajos visszatérően felhívta a figyelmet az elhithető formulákra.⁹ Tudomásul veszem a valóság illúzióját, az elhallgatás folyamatosságát, a bensőséges megnyilatkozások egy részének mesterséges galantériáját és virtualitását. Tényként kezeltem a levelet mint írói műfajválasztást. Ugyanakkor úgy vélem, e választáshoz – a levélregény francia mintájának hatása, kordivattja és egyéb más ösztönzők mellett – az is hozzájárult, hogy egy levélben szinte bármit le lehet írni. Hopp Lajos kimutatta, hogy a levelek tartalmának csaknem egynegyede fordításbetét,¹⁰ ezekkel a szövegekkel a továbbiakban nem foglalkozom. Ugyanígy nem tárgya az elemzésnek a keletkezés körüli vita,¹¹ a levélformulák, és az alapvető stíluselemek, mint például a humor, komikum, irónia, valamint a vigasztaló szándék. Ugyanakkor fontosnak tartom és figyelemmel kísérem a szokatlan központosítást mint a szerzői kiemelés vagy elhatárolás lehetséges elemét, mely az olvasást nem, de az értelmezést segítheti.¹²

A vizsgálat alapja a kritikai kiadás, emellett folyamatosan használtam az autográf kézirat hasonmását is.¹³ Egyes megállapítások kapcsán lehetséges értelmezési kontrollként bevontam az első nyomtatott kiadás szövegét is.¹⁴ A kézirat közben, több szakaszban készült, nem végleges tisztázat állapotát folyamatosan szem előtt tartva elfogadom Hopp Lajos véleményét, mely szerint amíg a leveleskönyvre vonatkozóan újabb forrás nem kerül elő, a dátumozott levelekre úgy kell tekinteni, hogy akkor készültek, amikor dátumozták, és később tovább stilizálhatták, javították őket; azaz a *Törökországi leveleknek* mint műegésznek nincsenek úgynevezett kompozíciós erényei.¹⁵

8 Ismeretes, hogy a rodostói „relikviák” feltárása még nem kezelhető lezárt tényként. Hozzáféréseket több tényező nehezíti, és esetleges meglétük sem bizonyítható.

9 Például MKÖM 1, 408, 410, 433, 523.

10 HOPP Lajos, *A fordító Mikes Kelemen*, szerk. Tüskés Gábor, *Historia litteraria* 12 (Budapest: Universitas Kiadó, 2002), 31.

11 MKÖM 1, 376–386; vö. KUN és MACZÁK, *Mikes Kelemen válogatott bibliográfia*.

12 Ez a vélemény természetesen nem oldja meg a központosítás „rejtélyét”. Ugyanakkor lehetőségként használtam a pontokkal, pontosvevővel elválasztott idézett szöveghelyek megértéséhez.

13 MIKES Kelemen, *Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K...* (*Törökországi levelek*), kiad. Tüskés Gábor (Budapest–Eger: MTA ITI–Líceum Kiadó, 2011).

14 MIKES Kelemen, *Török országi levelek* [...], kiad. KULTSÁR István (Szombathely: Siess Antal János, 1794).

15 MKÖM 1, 354–355, 382–385. Kompozíciót egy-egy levélen belül figyelhetünk meg, s ez kapcsolódik a műfaj Mikes által ismert szabályaihoz. KNAPP Éva, „Levélelméletek a magyarországi jezsuita oktatásban a 16–18. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 554–580; lásd még: Tüskés és KNAPP, *A Fortunatustól...*, 361–389; KNAPP Éva, „A Törökországi levelek retorikájához”, in Tüskés, *Író a száműzetésben*, 169–186. Lásd még: Éva KNAPP, „Zur Rhetorik der Briefe aus der Türkei”, in *Literaturtransfer*

A dolgozat célja az eddigi Mikes-értelmezések további árnyalása. Irodalomelméleti kiindulópontom az, hogy a szerző a levelekkel létrehozta egy, a korábbi magyarországi irodalomban nem ismert szellemi tevékenység személyes formáját, melyben virtuóz íráskészséggel rejtett el közölni (leírni, azaz átadni) kívánt tényeket. Olyan többretegű „ego-dokumentum”, melyben megtalálható az egykori valós és a „megteremtett” jelenből kiemelt és (fel)értékelt emlékek írói igény szerint átszínezett, a térben és időben távollévőnek szóló üzenete. Műfaji elnevezésként Mikes szavait tartom mértékadónak: „elmének” tetsző, „szépen irt levél”,¹⁶ mellyel mintegy megelőlegezni látszik az adott korban Magyarországon még nem használt „szépirodalom” kifejezést.

A személyi fikcióval mint menedékkal Mikes ellensúlyozni vélte egy nem tervezett, korábban elképzelhetetlen, abszurd élethelyzetet. E körülmény révén bevezethetőnek vélem a fikció többszörözésének kategóriáját, az egymásra rétegzett többszörös fikciót. Ebben a folyamatban a címzett személyiségének behatárolása nélkülözhetetlen volt, mert „ő” bizonyos tekintetben egy igény szerint változó kulissza, a választott irodalmi forma elengedhetetlen retorikai része. Mikes „őt” csak annyira és annyiban „teremti” meg, amennyire ez szükséges az írói műfajválasztáshoz, ezért a lehető legkevesebb információ áll rendelkezésre róla, szoros kapcsolatban a válaszlevelek fikciójával. Az értelmezési lehetőségeken belüli „kettős beszéd” és a levelekben hangsúlyozott mikesi „gyakorlatias” szemlélet fikciós részletekkel történő ütköztetése a kiemelés fontos irodalmi eszköze, mellyel folyamatosan biztosíthatóvá vált a szöveg feszültsége és az olvasói érdeklődés. A retorikai eszköztár további részeként kezeltem, hogy az elhitetés és a valóság együttese tudatosan alakított, összekevert, többnyire nehezen szétválasztható elem a leveleskönyvben. Mikes minden bizonnyal gondosan válogatott a gondolatvilágában írói „alapanyagként” rendelkezésre álló elemek és motívumok közül, s ezáltal a hiányt, az elhallgatást is értelmezési kategóriává, egyben retorikai mozzanattá emelte.

A fiktív dialógus retorikájához

A mikesi dialógust középpontba állítva Sájter Laura készített önálló tanulmányt,¹⁷ melyben modern irodalomelméletek nyomán haladva mint „írott beszéddel” foglalkozott a levelekkel. Célkitűzése szerint Mikes „arcát” kívánta „megragadhatóvá tenni a megbízhatatlan tartalmi összetevők mellőzésével”.¹⁸ A címzett folyamatosan hangsúlyozott fikcionalitása és a megszólítások elemzése mellett nem tért ki a levélíró Mikes

und Interkulturalität im Exil: Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung, hg. v. Gábor Tüskés, 321–342 (Bern–usw.: Peter Lang, 2012); Tüskés és KNAPP, *A Fortunatustól...*, 551–569.

16 MKÖM 1, 56, 18.

17 SÁJTER Laura, „Arcok dialógusa Mikes *Leveleskönyvében*”, in Tüskés, *Író a száműzetésben*, 145–155; vö. a témához még: Kovács Eszter, „A magány dialógusa: Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*”, in *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerk. FARMATI Anna és GÁBOR Csilla, 317–330 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2021).

18 Az utóbbi összetevők körülhatárolása elmaradt. SÁJTER, „Arcok dialógusa...”, 145.

én-megmutatásának határait, s miközben az elhitetés eszköztárát – valószínűleg tévesen – egy „élő kapcsolat” részeként kezelte.¹⁹ Míg Mikest kizárólagos módon levélíróként kezelte, a címzettet egy általa „kijelölt mozgástérben” értelmezte, melyben a „bujdosó” író „készen állt az otthonnal, a szülőfölddel való találkozásra, a mostani vagy későbbi korok előtti számadásra”; a címzett alakjával valójában önmaga megértésére törekszik.²⁰

Jelen vizsgálat kiindulópontja az, hogy a leveleskönyvben a „beszéd” csupán imitálja az élőbeszédet, mivel belső, képzelt beszéd. A dialógus alapvető retorikai sajátossága a figyelem koordinálása, egyfajta törekvés a távolság és az idegenség érzetének szétoztatására. Mikes a „levelezésben” a legkülönfélébb dolgokat és eseményeket alakította át nyelvvé. A fiktív levélváltás erőteljes élményének szavakká formálásában alapvető eszköze az elhitetés²¹ és annak változatos retorikája. A levelek képzeletbeli misszilis levelekké alakításának vágya mindenekelőtt a levelek küldése, érkezése, a válaszlevelek gyakoriságának ösztönzése vagy a késve küldött híradások sokrétű kifejezésében valósul meg. A használt kifejezésekkel Mikes elrejtette bizonytalanságát, ugyanakkor hangsúlyozta véleményét. „Könnyű”, derűs szavakat használt, szórakoztató szándékkal, lehetőség szerint elrejtett nyomatékkal. Az önreflexió alaptónusa a humorig fokozódó szemléltető hangvétel és annak kifejezésbeli, részben ellentétes célzatú párja, az ironia.

A fiktív levelező partner személye kapcsán Mikes elsősorban azért fordulhatott az érzelmek felé, mert nem volt mire reflektálnia, viszont fenn akarta tartani, és egyenlenségé akarta tenni a dialógust. Érzékelhető az elképzelés, hogy amíg a fikció e keretében a levelezőtársak egymás felé fordulnak, mintegy őrzik egymás „létezését”, és „uralkodnak” a nyelven; nem történhet baj, a kapcsolatban nem nyerhet tért a disszonancia, a fenntarthatóság folyamatosan biztosított. Összességében mindez végtelenített költői kérdések sorozataként is értelmezhető, melyekkel Mikes levélről levélre úgy győzi le a levelek mögé rejtett, ki nem mondott akadályokat, hogy valóságosként reflektál a képzeletben megérkezett válaszokra. A bensőségesség szavai eloszlatják az idegenséget, s ez a kifejezéstár a „néne” fikciójától a különféle metaforákig képes szinte mindent befogadni és jelentéssel felruházni, miközben felveszi az otthon képét is, mely – úgy tűnik fel – akkor lett igazán a levélíróé, amikor Törökországba érkezve végképp elveszítette azt.

A dialógust fenntartó és formáló eszközökkel a levélíró kivétel nélkül énként fordul partnere felé. Egyes szám első, esetenként önmagára utaló egyes szám harmadik személyben nyilatkozik meg, kettejük közösségét nem bővíti egyikük környezetéből sem további, velük naponta együtt élő személyek bevonásával, jóllehet ezt megengedné, esetenként kívánná is rokoni kapcsolatuk. Ebben a – minden bizonnyal tudatosan érvényesített – nyelvi közegben a levélíró és a címzett retorizált kapcsolata némileg homályban marad, elmosódik. A leveleskönyv egésze olyan titkot sejtet, melynek alap-

¹⁹ Uo., 151–153.

²⁰ Uo., 155.

²¹ A valóságहितető stílusformulákról lásd Hopp Lajos véleményét: MKÖM 1, 408–409.

vető jellegzetessége Mikes életének levelekben megvalósított kettőssége, a valóságos mindennapok részleges elfedése fiktív mindennapokkal, amit az írói szándék szerint az olvasónak nem szabad tudomására hozni.

A belső „beszéd” sajátosan építkezik a köznapi értelemben vett beszédből. Az élőbeszéd szavai ihletet jelentenek, ugyanakkor használatuk nem egyenletes. A leveleskönyv a kifejezéstár figyelembevételével is szakaszolhatónak tűnik,²² illetve egyes levélcsoportok elhatárolhatók benne. Eleinte – megfigyelésem szerint az 1–39. levélben, azaz 1717. október 10-től 1720. szeptember 18-ig – a későbbi levelektől eltérően uralkodó nyelvi elem a felszólítás egyfajta kölcsönösség megteremtésére. Ide tartoznak az igével történő feltételes módú megszólítások és a másik személyt tételező kijelentések, kérdések, melyek kivétel nélkül válaszra várnak.²³ A kölcsönösség kifejezése a későbbi levelekben jóval ritkább, s mint egyfajta állandósított biztosíték követhető a gyűjtemény végéig.²⁴ Ennek az első időszaknak az első felében jelenik meg például a „levelező” partnerek közös álláspontjának nyelvi formulája: „ezt sokan nem így tarttyák, de mi ketten így tarttyuk. meg sem bánnyuk”.²⁵ Ugyanekkor Mikes több levélben is felszólít, direkt módon ösztönöz a levelezésre („ne kiméllyük egymást, hanem szüntelen írjunk egymásnak [...] írással beszélgessünk egymással”),²⁶ és kifejti: „leg nagyob gyönyörűségem az, amikor kédel beszélgethetek. ma pedig éppen nagy egyepetyém vagyon kédel beszélgetni”.²⁷

A levelezés szinte egészében, az 5–164. levélben megtalálhatók a kérdések, illetve a kérdésként értelmezhető részletek. Ezek jobbára megválaszolando vagy eldöntendő jellegűek, azaz mindenekelőtt a levélíró megerősítését²⁸ és a folyamatosság fenntartását²⁹ szorgalmazzák. A korábbi levelek tartalmára visszautaló múlt idő használata a 7. levél-től (1717. december 17.) figyelhető meg [„mondottam már”³⁰]. A levelezés kölcsönös akadozása a leveleskönyv első negyedében rendszeresen visszatérő téma:

22 A leveleskönyv szakaszolása többféleképpen elképzelhető a vizsgálat nézőpontja függvényében. Vö. pl. Katalin CZIBULA, „Mikes und seine Frauengestalten”, in Tüskés, *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil*, 343–351.

23 „láttya kéd”, MKÖM 1, 1 (5); „azt gondolná kéd”, MKÖM 1, 2 (18); „meg érdelemi már kéd is hogy”, MKÖM 1, 3 (2); „azt is el hiheti kéd”, MKÖM 1, 4 (7); „azt mondgya kéd nekem”, MKÖM 1, 4 (14); „de ha szinte a kéd kis szája meg nevet is érte”, MKÖM 1, 4 (17); „hát nem jól mondom?”, MKÖM 1, 4 (19); „azt el hiszié kéd”, MKÖM 1, 4 (32); „itéllye el már kéd”, MKÖM 1, 4 (54); „mi ketten így tarttyuk”, MKÖM 1, 12 (8); „legyen kéd figyelmetes halgatással”, MKÖM 1, 20 (18); „ha nem tudnék is írni, ugyan csak leg első alkalmatosságkor mind azokat meg mondanám kérnek”, MKÖM 1, 27 (48–49); „erre azt mondhatná kéd”, MKÖM 1, 39 (50).

24 Például „kérdgye kéd [...] azt felelem reá”, MKÖM 1, 147 (6–7); „fogyatkozást találtál”, MKÖM 1, 104 (31).

25 MKÖM 1, 12 (8–9).

26 MKÖM 1, 5 (5–14).

27 MKÖM 1, 6 (24–26).

28 „ebből el itélheti kéd”, MKÖM 1, 5 (34); „itéllye el már kéd [...] azt kérdem kédtől”, MKÖM 1, 5 (55–56); „azt kérdem kédtől [...] erre feleletit el várom”, MKÖM 1, 50 (30–32); „egy kérdésire meg kel kérdnek felelem”, MKÖM 1, 58 (38–39); „kérdgye kéd [...] felelem reá”, MKÖM 1, 147 (6–7); „Azt kérded néném”, MKÖM 1, 164 (1).

29 „lehető édes néném, ennél kényeseb élet”, MKÖM 1, 56 (42); „édes néném dicsérjüké azért”, MKÖM 1, 56 (55).

30 MKÖM 1, 7 (19).

kedvesen is veszem, nevettem is a kéd panaszolkodását. hogy gyakrabban nem irhat, alkalmatossága nem lévén az elküldésre. olyan jól tudgya kéd menteni magát. olyan kedvesen panaszolkodik kéd. hogy csak a meg ér tiz levelet³¹

nehány levelemre nem vettem választ, mi az oka, betegé kéd. haragsziké?³²

kédnek is hasonló panasza lehet reám³³

A 32. levéltől állandósulni látszik az eszmecserére, annak kereteire vonatkozó megnyugvás, egyfajta bizonyosságérzet és nyelvi harmónia, amely a 105. levélig elsősorban jelen idejű közlésekben valósul meg.³⁴

A 122. levél után a dialógus átmenetileg sajátos monológgá, egyfajta úti naplóvá alakul át, mely értesít Rákóczi József Törökországba érkezéséről és az általa vezetett, s Balkánt átszelő hadi célzatú, „ijesztgető” utazásról. Itt az események szinte teljesen kiszorítják a korábbi levelek választékos stílusát, kedélyes dialogizálását. A Rodostóba történt visszatérés és Mikes ezt követő belső megnyugvása ellenére a 157–207. levélben (1740. június 22.–1758. december 20.) egy, a korábbi „párbeszédtl” eltérő hangvétel uralkodik. A szövegekben a hangsúly megváltozik, középpontba kerül a történetmondás, melyet sűrűn átszö a rejtett módon megjelenő mikesi fordítások világa; betétszövegekkel, miniatűr elbeszélésekkel telítődik a levelezés, s az időről időre visszatérően megfogalmazott kíváncsiság nem annyira a „beszélgető” személyekhez, mint inkább az elmondandó történetekhez kapcsolódik.

Áttekintve a leveleskönyv élőbeszédre utaló kifejezéseit szembevetűnő a hétköznapi beszédben használt igék választékossága, melyekkel Mikes imitálja a levélben is szokásos, megvalósítandó kölcsönösséget. Leggyakoribb a *mond*, *mondani* és ragozott változatai (mondgya, mondgya ki, mondhattya, mondván, kéd mondása szerént, azt fogja kéd mondani, mondod, mondom, mondtottam már, mondanám, mondhatnám). Többször visszatérnek a *beszélgetés* (írással beszélgessünk, beszélgethetek, beszélgetni), a *panaszkodás* (panasza lehet, panaszolkodik, meg panaszollya), a *kérdezés* (azt kérdgye, azt kérdem, kérded), és a *hallás*, *hallomás* (legyen [...] figyelmetes halgatással, hallottam) alakzatai. Ritkábban, ugyanakkor folyamatosan jelen vannak a közvetlen eszmecserére utaló egyéb kifejezések is, így például többek között: láttya, gondolná, gondolkodik, el hiheti, el hiszik, meg nevet [...] érte, nevethetek kédel, itéllye el, itélheti, meg köszönném, fog kérni, hazuttam, menteni magát, akkor többet predikállok, haragsziké, vigasztalására vagyóné, csufolni, fogja kéd párttyát.

31 MKÖM 1, 9 (1–4).

32 MKÖM 1, 43 (1–2).

33 MKÖM 1, 51 (2).

34 „a kéd mondása szerént”, MKÖM 1, 32 (56–57); „erre azt fogja kéd mondani”, MKÖM 1, 43 (67–68); „elég ahogy akéd jövendllése bé fog telni”, MKÖM 1, 49 (17); „el itélheti kéd. micsoda örömben vagyón”, MKÖM 1, 50 (7); „erre tudom al mondgya kéd a verset”, MKÖM 1, 53 (86–87); „azt mondgya kéd”, MKÖM 1, 54 (2); „azt mondom kédnek”, MKÖM 1, 68 (60); „azt mondod néném”, MKÖM 1, 104 (30–34).

A kissé idősebb rokon iránti tisztelettel teli kezdeti hang és stílus idővel megváltozik; a belső közelséget mind jobban imitálva a magázódás átvált az időnkénti tegeződésről a folyamatos tegeződésre – ezáltal a levélíró és a címzett esetenként szinte egyetlen személyyé válik. Ez a váltás az *írni* ige esetében a 76. levéltől (1726. szeptember 17.) a 204-ig követhető,³⁵ a *mondani* kapcsán ritkább.³⁶ A *mondod* forma először két betéttörténetben tűnik fel,³⁷ közel egy időben az *irod* használatával; nem lehetetlen, hogy a tegeződés a kezdeti fordításokból vagy olvasmányélményekből került át folyamatos levélbeli használatba, és állandósult.

Több körülmény utal arra, hogy a többnyire Rodostóból keltezett dialógus elképzelt, alig felszejlő térben, illetve a földrajzi környezet szinte teljes kizárásával, a valóságot tudatos körültekintéssel elfedve zajlik a leveleskönyvben. A címzett életteréről nem áll rendelkezésre elegendő információ; a levélíró privát viszonyai is pontszerűek, elsősorban nem önmagára vonatkoznak, hanem szorosan kapcsolódnak a rodostói magyar kolóniához, a velük közös életterhez. Erre az elnagyolt földrajzi környezetre utalhat a leveleskönyv Mikes által – minden valószínűség szerint utólag, a javított tisztázat elkészítése vagy az attól való megválás idején – adott összefoglaló címe (*Constantinápolyban gróf P... E... írott leveli M... K...*) is, amely, mintegy kizárva a rodostói bezártságot, felvilágosítja a címzett nagyvárosi lakóhelyének közelségét. A tér földrajzi leírásokat jobbára mellőző, korlátok nélküli képéhez közel áll az idő megjelenítése: az egyhangú monotonia képzetének szimbólumává növekvő *unadalom* kifejezés a 37. levéltől csaknem az utolsóig (183. levél) jelen van. Ez a több mint negyven éven át változatlanul használt kifejezés³⁸ valószínűleg nemcsak a rodostói időtöltés nehézségeire vonatkozik, hanem a tér és az idő „elmosásának” folyamatosan használt retorikai eszköze is, stílust meghatározó alapelem, mely a képzelt dialógus keretén belül tovább nyomatékosítja a szintén erőteljesen hangsúlyozott bujdosás állapotát.³⁹ A 183. levélben (1751. augusztus 15.) a levélíró saját tevékenysége kapcsán él a kifejezéssel, a korábbiaktól eltérő, sőt ellentétes színezettel:

kedves néném, azt igen jól tselekeszed hogy bátorításra valót irsz a leveledbe. irván, hogy kedvesen olvasod a törökökről való leveleimet. mert a bizonyos, hogy régen félbe hagytam volna. ha tudnám hogy unadalmasok.⁴⁰

Itt Mikes lélektani szempontból megerősíti és tovább segíti magát azzal, hogy a törökök szokásairól írt leveleinek tartalma – ami valójában egy levelekbe szétosztott és belehelyezett fordítás⁴¹ – érdekes. Az *unadalom* szónak ez a kifejezés alapértelmével ellenté-

35 MKÖM 1, 76 (58); 83 (23); 84 (28); 87 (2); 96 (14); 119 (15); 161 (4); 173 (2); 189 (1); 200 (7); 204 (15).

36 MKÖM 1, 104 (31); 199 (8).

37 MKÖM 1, 77 (63); 99 (27).

38 MKÖM 1, 37 (100); 41 (36); 42 (189); 45 (15); 46 (8); 59 (3); 73 (17); 74 (33), (60); 75 (4); 83 (31); 84 (4); 85 (80); 88 (14); 96 (43); 129 (2); 135 (8); 150 (1), (4), (35); 155 (19); 183 (4).

39 A „bujdosás” kifejezés használata és képzete folyamatos a 6–207. levélben.

40 MKÖM 1, 183 (1–4).

41 A Paul Ricaut munkájából készült *Tableau de l'empire ottoman* című kivonat adaptációja. MKÖM 1, 737–743.

tes célzatú használata a levelezés e pontján némileg relativizálja a rodostói unalom – és vele együtt a tespedés és semmittevés – képzetét.

A megfogalmazás viszonylagossága, a leírtakkal ellentétes vagy szembeállított értelem kifejezésének mikesi technikája a leveleskönyv egyik fontos figyelemfelkeltő retorikai siker-tényezője. Hasonlóképpen többször alkalmazott retorikai fogás a fikció végletekig sarkítása, végtelenségig tágítása. Két példa az utóbbira:

meg érdemli már kéd is hogy meg irjam mi képpen érkeztünk⁴²

éppen akkor vettem a kéd kedves levelét a mikor lora kellet ülnöm⁴³

Mindkét esetben a levelezés valóságosságának, kölcsönösségének elhíttetése a cél; a második esetben a szolgálat kötelességével mentegőzik a késés miatt. Egy másik részletben a várakozást, sorsa jobbra fordulásának reményét adja a levelezőtárs szájába, egy „mondást” is beleszóve:

a kéd mondása szerint, derék állapot a szerencsén fekünni, avalo hogy az olyan ágy. nem igen állandó⁴⁴

A tudatos többértelműség retorikájával egyszerre tesz kíváncsivá és sejteti a valóságot:

azt mondogd néném. hogy aminapi levelemben fogyatkozást találtál. a bizonyos. hogy a fogyatkozást. mind meg tudod üsmérni, mind aztot meg igazítani, de talám nem főben járo dolog. talám csak abban vétettem, hogy el felejem egy i felében punctumot tenni [...] ha kéd is ilyen forma fogyatkozást talált. talám halált nem érdemel., a mi felől irt kéd. bánadalommal hogy meg nem cselekedhetem. de mit tehetünk rolla, meg bocsátom a kéd kérésit. bocsássá meg kéd is ha megnem cselekszem⁴⁵

Itt sem a szövegkörnyezetből, sem a későbbi levelekből nem tudjuk meg, hogy mi lehetett az a bizonyos levélbeli „fogyatkozás”, és mi a meg nem valósított cselekedet. A kettős beszéd e technikájának alkalmazása kiterjed a levelezés egészére.

A fiktív címzett identitásához

A fiktív címzett alakját több összetevő határozza meg. Egyetértek Kovács Ilona véleményével, hogy ez a nőalak éppen olyan, mint amilyenre az adott helyzetben Mikes-

42 MKÖM 1, 3 (2).

43 MKÖM 1, 4 (2–3).

44 MKÖM 1, 32 (56–57).

45 MKÖM 1, 104 (30–34, 41–45).

nek szüksége volt.⁴⁶ Tüskés Gábor felhívta a figyelmet arra is, hogy a konstantinápolyi keresztény lakosság által lakott Perába helyezett, a levélíró életkoránál kissé idősebb, hozzá közelálló erdélyi nőrokonnak – aki „valójában az olvasó szimbóluma” – kettős arca van. Egyiket a rokoni szeretet, a lelki közelség és az „otthoni hangulatkeresés”, a másikat az évődő udvarlás jellemzi, s ez a kettős szerepjáték összekapcsolja a rokoni és a nemek közötti szeretetet.⁴⁷

A fiktív címzett alakja folyamatosan része a valóság elfedésének, s e tekintetben a tudatosan formált írói eszköztár része. Személyes tulajdonságok helyett sztereotípiák jellemzik.⁴⁸ Mikes azzal hangsúlyozza kivételezettségét, hogy levelezőtársává emeli. Míg a „néne” jobbra arctalan, irodalmi alakváltozat, „vele” szemben az 1759 után keletkezett misszilisekből kirajzolódó címzettek – a földrajzi és időbeli távolság ellenére – olyan élő, eleven személyek, akikhez valóságos, megválaszolható és megválaszolható kérdésekkel lehet fordulni. Ebben a kontextusban a leveleskönyv címzettje egyrészt magát a levélíró, másrészt az ő elképzelését jellemzi egy művelt női levelezőtársról.

A „néne” mindenekelőtt azt a hiányt pótolta, hogy Mikes politikai okból hosszú ideig, 1759-ig nem írhatott erdélyi rokonainak.⁴⁹ Ennek a léthelyzetnek a feloldásához egy vele azonos országban, Mikestől nem nagy távolságra élő, vele hasonló ismeretekkel bíró, önmagát nyelvíleg megfelelő szinten kifejezni tudó ismerősre, rokonra volt szüksége, akivel rendszeres kommunikációt folytathat. A levelek érzelmi feszültségének fenntartásához, egyes esetekben a levezetéséhez megértő társ kellett, s ezt Mikes az általa körvonalazott nő személyében formálta meg. A fiktív címzett megalkotásával megnyílt a hiányzó, az íróval nem összezártan, napi kapcsolatban élő embereket képviselő társadalmi távlat, és bezárulni látszott az a „földrajzi” csapda, amelyben II. Rákóczi Ferenc „udvara” Törökországban élt. A levélírótól eltérő nemű női levelezőtárs eszméjét természetesen jelentős mértékben erősíthette a mintául szolgáló francia levélregény is.⁵⁰ A „néne” az intim női környezet hiányát éppúgy pótolta, mint ahogyan korrigálta az író társtalanságát. Nyilvánvaló, hogy a címzett többszörös fikció eredménye. Úgy válik „önmagává”, hogy egyúttal az író egyik – titkos, rejtett – identitása, másik énje, alteregója lesz. Olyan személyes fikció, akinek a viselkedése, gondolatvilága és „beszéde” pszichológiai szempontból nagy vonalakban megegyezik az íróéval.

Kérdés, hogyan alakul ez a személyiség a levelek változó idejében, van-e az alakjában valamiféle módosulás? Az első hetvenöt levélben Mikes folyamatosan kitér a levelezőtárs tulajdonságaira, megfigyeléseket, reakciókat, előfeltételezéseket rögzít és kommentál. A közös fiktív múlt létrehozása keretében az első levélből megtudjuk, hogy

46 Kovács I., „Mikes Törökországi levelei...”, 51.

47 Tüskés, „Elbeszélő művészet...”, 575–576.

48 Lehetséges, hogy a „néne” alakjának formálásában közrejátszott a misszilis levelekben az erdélyi rokonság számbavétele során említett abafáji templomban nyugvó „Nénye” is: „[...] talán tudgya Ked, hogy ot egy kis Nénye fekszik Kednek”, MKÖM 1, misszilis 4 (43–44).

49 Ennek a hiánynak az egyik nyomatékosító eleme véleményem szerint a restség emlegetése, mely a nem zavartalan levélkapcsolatot jellemzi. A restség emlegetése a 77. levélig tart (vö. MKÖM 1, 480), utána a kifejezés eltűnik. Azaz mintegy a levelekben rendszeressé váló tegező forma feltűnéseig tart.

50 Kovács I., „Mikes Törökországi levelei...”.

e levél megírása előtt két évvel már leveleztek egymással. A jelen megteremtésekor a korábbi kapcsolat eszméjéhez kötődik egy másik megállapítás, mely szerint most „egy áerrel élünk” és „egynehány száz mély földdel közeleb vagyunk egymáshoz”.⁵¹ A jellegzetesen női tevékenység, a varrás („a töt le kel tenni”) felváltása a levélírással („azokban akis kezetskeiben. a pennát kel venni”) és ennek többszöri, választékos kifejezésekkel történő, ismételt kérése szintén a „néne” identitását erősíti, és hangsúlyozza a kapcsolat bensőségességét.⁵² Ugyanakkor a 18. levél elején feltűnően kétértelmű az utalás a levélíró és a címzett közötti kapcsolat mikéntjére:

már kétszer volt az a szerencsém hogy láthattam kédet, de ugy tettik mint ha még nem láttam kédet. de azt vettem észre, hogy mikor kédnél vagyok. a nap oly sebesen repül. valamint a fecske. mikor pedig itt vagyok akkor rák hátán jár⁵³

E kettős beszéddel megírt részlet nem rendelhető egyértelműen a mikesi hiány-retorika, humor vagy elgondolkodtató szórakoztatás körébe. Kérdéssé válik, voltaképpen ismeri-e Mikes a nénjét? Mit jelenthet az, hogy kétszer látta, miközben úgy tetszik, hogy még nem látta? Mikor volt/van/lehetett/lehet a levélíró a nénjénél? Úgy vélem, ezt a szövegrészt úgy kell értelmezni, hogy ő akkor van a nénjénél, amikor levelet ír neki, tehát gondolatban, belső világában; és akkor van tőle távol, ha nem gondol rá, valós földrajzi életterében tölti az időt, kizárva a fikciót. A következő levélben ez a rejtett, kettősséget sugalló gondolatmenet tovább folytatódik:

azt akarnám ha kédnek is hintettek volna el leg aláb két kenyeret itt nálunk. mert azt reménlem hogy el jö kéd látogatásunkra; [...] keményeb volna a sziv a kö sziklánál. ha ide nem jöne kéd. egy néhány órára, el várlak édes néném. ugy is szeretlek mint a káposztát. ha ide jösz.⁵⁴

Az elhintett kenyerek és a káposzta toposzával Mikes ismételten arra utal, hogy kizárólag gondolatban ismerik egymást. A következő, 20. levélben említett, megtörténtnek mondott találkozás fikciója az elhíttetés szintjén mozog, ennek keretében kérdezi meg Mikes, „mint érzet kéd haza”, majd megjegyzi: „csak függőben tartom elmémet mind addig még bizonyost nem hallok kéd felől”. Valójában semmit sem tudunk meg arról, hogy hol, milyen körülmények között, hogyan és miről beszélgettek. Ezt követően a 21. levélben Bercsényi és kísérete megérkezésének valós híréhez kapcsolja a néne alakját, azt írva, hogy „nem lesz kéd egyedül magyar aszszony pérában”,⁵⁵ jöllehet ezt a kapcsolatot a továbbiakban részletesen már nem reflektálja.

51 MKÖM 1, 1 (26, 27).

52 MKÖM 1, 2 (31–32).

53 MKÖM 1, 18 (1–5).

54 MKÖM 1, 19 (29–31, 33–35).

55 MKÖM 1, 21 (13–16).

A „néne” külsejéről egyetlen szó sem esik, még utalás szintjén sem, ugyanakkor gondolati közösségük visszatérő téma, például: „mikor kédnék irok, ugy tertzik mint ha előttem volna”.⁵⁶ Ennek oka az lehet, hogy Mikesnek nem volt fontos a címzett külsejének megalkotása, kizárólag lelki egymásra hangoltságuk kifejezését tartotta lényegesnek. 1726. július 28-áig, amikor egyazon levélben először magázó („kéd jol tudgya a maga gondolatit le irni”), majd tegező formulával él („azt meg valloom édes néném. hogy ha olyan természetü volnál”),⁵⁷ a címzetről néhány további részlet válik ismertté: franciául tanul, és már érti ezt az idegen nyelvet; nemes, erdélyi, állhatatos asszony; egészséges, és olyan az életkora, hogy élhet még harminc évig; szemérmes, mert pirulni tud; rokon („atyafiak vagyunk”) és okos.⁵⁸ Ezek azonban a nem kivételével mind olyan információk, melyek a levélíró is jellemzik, tehát kizárólag a címzetre vonatkozó egyedi sajátosság itt sem kerül elő.

A 75. és a 147. levél (1726. július 28.–1739. június 4.) közötti levelek tartalmában a címzett identitásához egyetlen új elem sem adódik hozzá. Később, a 147–185. levélben újabb rá, illetve mindkettőjükre vonatkoztatható elem az általánosság szintjén megemlített „oculáré” hordás és az „elfáradás” említése, a hálaérzet a levelek elolvasásáért és a további bátorításért, valamint egy többes szám első személyben tett megállapítás, mely szerint „vénülünk”.⁵⁹

Eltekintve a nembeli különbségtől, az áttekintés igazolni látszik, hogy a levélíró és a fiktív címzett egymáshoz nagyon közel álló személyiségek, valójában egymás „alteregói”, azaz mindketten a leveleskönyv fő szerepeit hordozó teremtett lények, fikciók.

A levélíró identitásához

Szigeti József, majd Tüskés Gábor több ellentmondásra mutatott rá Mikes levelekben feltűnő egyéniség- és gondolatrajzában. A szerénység köntösébe rejtett erős öntudat mellett különösen jellemző ismérv a reális és az irreális egymásmellettsége.⁶⁰ Hopp Lajos a kritikai kiadásban kiemelte Mikes „világias hajlamát”.⁶¹ Tüskés Gábor a leveleskönyv rétegeit követve hangsúlyozta az idő múlásával fokozatosan eluralkodó melankolikus hangvételt.⁶² Az identitásteremtés eszközeit számba véve fontosnak tartotta kiemelni, hogy a levelekben a valós személyiség helyett az elbeszélővel szembesülünk, s ennek fő eszközei a folyamatos önreflexió, az idő múlásának narrativizált tapasztalata, a jelenről és a közelmúltról való beszéd, az idegen környezet és emberek, valamint szokásaik leírása. Állandó elem II. Rákóczi Ferenc hűséges apródjának, majd első ka-

56 MKÖM 1 57 (83).

57 MKÖM 1, 75 (7, 10–11).

58 MKÖM 1, 27 (18–21); 32 (58–61); 53 (2–5); 56 (11–12); 70 (2–3, 5–6); 75 (10–11).

59 MKÖM 1, 147 (50–52); 172 (1–2); 183 (1–4); 185 (1–3).

60 SZIGETI József, „A Mikes kutatások új útjai és módszerei”, *Filológiai Közöny* 17, 1–2. sz. (1971): 84–102; Tüskés, „Mikes-problémák”, 512–515.

61 MKÖM 1, 480.

62 Tüskés, „Elbeszélő művészet...”, 572–573.

marásának a képe, a fejedelem halála után pedig az árvaság magatartásmintája, valamint az írásfolyamat tematizálása. Az önképeket számba véve Tüskés Gábor elkülönítette a száműzött, a levélíró, a fordító, a kamarás, a gondolkodó, a moralista és a hazafi személyiségét, s felhívta a figyelmet arra, hogy ezek egy levélen belül is előfordulnak, miközben Mikes határozottan hangsúlyozza önmagához való hűségét [„a vagyok aki voltam, és a leszek a ki vagyok”].⁶³ Végül kijelölte a kutatás lehetséges további irányait,⁶⁴ melyet figyelembe véve kísérletet teszek a mikesi önmeghatározás további elemeinek és változatainak elkülönítésére.

Első lépésben számba vettem az önképre direkt módon utaló megnyilatkozásokat a levelekben. A leveleskönyv 207 levelében összesen 163, míg a kritikai kiadásban közölt négy, Erdélybe küldött misszilisben 21 önreflektáló vonatkozás különíthető el. A gyakoriság szembeötlő aránytalansága (1,27 – 5,25) felhívja a figyelmet arra, hogy míg az önmegmutatás igénye a leveleskönyvben az aktuális, éppen adott tartalomhoz illeszkedik, a misszilisek énképet közvetítő részletei valódi üzenetek a személyesen csak részben ismert élő rokonoknak.

Az énképre vonatkozó megjegyzések révén az önteremtés három időbeli rétegét lehetett elkülöníteni a leveleskönyvben.⁶⁵ 1717–1736 között a levelek (1–122. levél) II. Rákóczi Ferenc udvartartása keretében íródtak, bennük Mikes 132 alkalommal reflektált önmagára. A következő időszak leveleiben, 1737–1740 között (123–156. levél, összesen 34 levél), amikor részt kellett vennie a Rákóczi József vezette balkáni hadjáratban [„a porta [...] belöllünk ijesztőt akar tsinálni”],⁶⁶ az önbemutató részletek erősen lecsökkennek, számuk mindössze tíz. A Rodostóba történt visszatérés utáni közel két évtizedben (1740–1758, 157–207, összesen 51 levél) az önreflexiók számának előbbihez képest némi emelkedése figyelhető meg (összesen 22). Mindez százalékos bontásban a következő képet mutatja.

levelek sorszama	önreflexiók száma	arány
1–122	132	59%
123–156	10	16%
157–207	21	25%

63 MKÖM 1, 72 (73); Tüskés, „Elbeszélő művészet...”, 579–582.

64 „Az itt bemutatott identitásteremtő eszközök elkülönítése és tipológiájának kidolgozása megkönnyítheti a levélírók egyéni stílusa és lelki alkata közti összefüggések feltárását, egyben elősegítheti az áthagyományozott minták, a tudatos alkotói szándék, az egyéni érzékenység és a spontaneitás viszonyának eddiginél pontosabb meghatározását.” Uo., 585–586.

65 A levelek időbeli rétegeit nehéz lenne abszolutizálni, elsősorban azért, mert – Hopp Lajossal egyetértve – a leveleskönyvnek nincsenek kompozíciós erényei. Vö., MKÖM 1, 354–355, 382–385. Vizsgálati szempontként változhat a levelek szakaszolásának módja, erre néhány példa: Tüskés Gábor megjegyzi, hogy az első 50 levélben Mikes különféle eszközökkel törekedett a valóságos levelezés látszatának fenntartására. Vö. Tüskés, „Elbeszélő művészet...”, 572. Hopp Lajos a rodostói unalom elhatalmasodását vizsgálva megjegyezte, ez a 40–100. levelet jellemzi, vö. MKÖM 1, 480. Czibula Katalin rámutatott a hangvétel megváltozására a 70. levél környékén. CZIBULA, „Mikes und seine Frauengestalten”, 343–351.

66 MKÖM 1, 126 (4–6).

Az önreflexiók alapvető tartalmi sajátossága, hogy Mikes legtöbbször nem személyes énként, hanem a rodostói magyar közösség⁶⁷ tagjaként többes szám első személyben reflektál önmagára. Később az esetek egy részében, ugyanazon levélben ebből a „mi” alaphelyzetből vált át egyes szám első személyre. A rodostói magyar közösség szinte egyetlen „feladata” a készenlétben élés volt, az, hogy egy kínáló politikai helyzetben Törökországból nyomást lehessen gyakorolni általuk a Habsburg Birodalom uralkodójára. Ennek a kijelölt területen élő, a mindenkori szultántól tartásdíjjal ellátott, zárt közösségnek volt az első embere II. Rákóczi Ferenc, akit egykori hadvezéreiből és katonáiból álló nemesi udvartartás vett körül, s egy részük, köztük Mikes, a fejedelem személye körüli teendők ellátását végezte. A kolóniához tartozott egy harmadik, alacsonyabb társadalmi állapotú réteg, az udvartartás napi életvitelét biztosító, azt ellátó és kiszolgáló, Mikes által „szolgáknak” nevezett személyzet.

A „mi”-képzetet Mikes számára a nemesi udvartartáshoz tartozók összessége jelentette, önmagát ide sorolta. A mikesi identitásban/identitásokban ez a „mi” meghatározó fontosságú; énképe ezen belül, ettől többnyire elválaszthatatlan „térben” mozgott. Ennek az énképet meghatározó közösségi vonásnak a súlypontja azonban idővel módosulni látszik. A „mi”-t követő „én”-bemutatással párhuzamosan lassan felerősödnek a közösség említése nélküli „én”-reflexiók, és esetenként megfigyelhető az „én” egyes szám harmadik személyű, azaz retorikai szempontból tudatosan távolra helyezett jellemzése. Idővel feltűnnek az „én”-képzet mögé rendelt közösségre („mi”) vonatkozó részletek, melyek kizárólag II. Rákóczi Ferenc halála után jelennek meg. Mindebből nyilvánvaló, hogy Mikes identitását/identitásainak túlnyomó többségét a fejedelem jelenléte, a környezetében megélt, tőle függő mindennapok határozták meg, azaz legfőbb én-teremtő prioritása a Rákóczihoz fűződő szoros, de alárendelt („kamarás”) kapcsolata volt. Az én-meghatározások közösségfüggő változatai a következő mennyiségi adatokkal összegezhetők:

Idő	levelek száma	„mi”-t követő „én” identitás	„én” identitás	„én” identitás 1. szám 3. személyben	„én”-t követő „mi” identitás
1717–1736	122	72	53	3	4
1737–1740	34	3	6	1	0
1740–1758	51	8	11	2	0

A táblázatból kiolvasható, hogy Rákóczi halála után jelentősen megritkultak Mikes önmagára vonatkozó gondolatai. Ezzel párhuzamosan a „bújdosó” magyarok közösségének ideája és ennek mikesi énképre kiható ereje lassan – de sohasem teljes egészében

67 Ismeretes, hogy Rodostóban több etnikai csoport (török, görög, örmény, zsidó és magyar) élt egymás mellett, jobbra elszigetelten. MKÖM 1, 396. Az anyagilag privilegizált, jobbra autonóm magyar közösség a török államhatalom felügyelete alatt élt. A magyar kolóniához 1740-ben 38 tartásdíjjal ellátott és 11 tartásdíj nélküli személy tartozott. MKÖM 1, 626.

– szintén háttérbe szorult. Az „én”-t bemutatni kívánó szövegrészek száma csökkent, a vonatkozó fikció a személyes léthelyzet „tisztázása” és az önmegerősítések sorozata után beszűkült, a közösségben történő megkapaszkodás határán mozgott. Mindennek háttérében egy olyan, erős érzelmeiktől motivált, Rákóczi írói példáját követő szellemi tevékenység, a fordítások által meghatározott hosszú távú életberendezkedés sejlik fel, melynek megőrkítésére Mikes nem tartotta megfelelőnek a fiktív „nénének” „szépen megírt” leveleket. E megfigyeléseket összegezve elmondható, hogy Mikes csak gondolatban lépte át az őt meghatározó, II. Rákóczi Ferencsel Törökországba érkezett közösség keretét,⁶⁸ ugyanakkor bizonyos tekintetben és helyzetekben kívülálló kívánt maradni, s például igyekezett tudatosan távol tartani magát a közösségen belüli viszályoktól (96, 120, 121, 162. levél).⁶⁹

Köztudott, hogy a rodostói magyar kolónia pontosan követte a Rákóczitól előírt napirendet (37. levél), és iránta való tiszteletből a fejedelem halála után is ennek megfelelően élt. A Rákóczihoz való erős kötődés ellenére Mikes viszonylag keveset emlegeti a leveleskönyvben közösségük első emberét. A Rákóczi halála előtti időben kettejük közötti személyes beszédkontaktusról mindössze kétszer tesz említést.⁷⁰ Ez a helyzet Rákóczi halálát követően sem változott meg; a levelekben nincsenek „Rákóczi-émlékek”, -történetek vagy -anekdoták, mindössze egy alkalommal olvashatunk visszaemlékezést egy Rákóczi és Mikes között kialakult, pénzköltés miatt létrejött nézeteltérésről, utalással a fejedelem „nehéz” természetére (121. levél). Ennek valószínűleg egyik fő oka lehetett a fejedelem iránti tisztelet és érzelmi kötődés. Ugyanakkor az sem kizárt, hogy társadalmi-politikai szempontból Mikes egyaránt „távol élt” Rákóczitól, kevesebbet látott, hallott, tudott vagy akart elmondani róla, mint az ma feltételezhető vagy mai elképzelés szerint elvárható lenne.

A fő motívumokkal behatárolt, Mikes önképét alapjaiban meghatározó, „mi és én”, illetve „én és mi” kapcsolat mögé rejtett, levelekben megjelenő identitás-rétegeknek három fő típusa különíthető el.

1) Az *alaprétet* jelentik mindazok az önképek, vagy ezek töredékei, melyek énjének adottságaira, képességeire, tudására, érdeklődési körére, céljaira és akaratára vonatkoznak. *Külső megjelenésére, kívülről is szembeötlő szokásra* mindössze két utalás található a leveleskönyvben (1718. március 15.: nem viselt szakállat; ugyanezen év december 16.: dohányzott, s ezen a szokásán nem kívánt változtatni),⁷¹ ami bizonyítja, hogy Mikes „fényképszerű”, fizikai én-képet nem rögzített magáról. Egyik időskori, 1760-ban

68 Ismeretes, hogy idővel más magyarok is érkeztek a rodostói kolóniába. Vö. pl. MKÖM 1, 207 (12–14).

69 Mikes az egyenletlenségről 1741. május 15-én így írt: „[...] a hol meghasonlás vagyon. nincsen őt Isten áldás, hárman, négyen vagyunk, még is meg nem alkatunk. mert az a veszet egyenletlenség. csak közöttünk marad [...] mert mi magunk tápláljuk veszedelmünkre. ha rajtam állana, régen el temettem volna, de amint látom, ő fog minket eltemetni”, MKÖM 1, 162 (11–17).

70 Mindkét rövid párbeszéd közvetlenül kapcsolódik Rákóczi betegségéhez és halálához: „le akarván vetközödni. a hideg borzogatta; én jelen lévén, kérdé töllem. ha én nem fázomé”, MKÖM 1, 111 (4–5); „kérdeztem. hogy mint vagyon, csak azt felelte. én jól vagyok”, MKÖM 1, 112 (34–35).

71 „de szakállomra fogadom. (a mikor leszen)”, MKÖM 1, 10 (2); „de tudgya kéd meddig szeretem kédet, valamég dohányozhatom”, MKÖM 1, 21 (21–22).

kelt misszilis levelében közvetve úgy idézi fel fiatalkori külsejét, hogy az unokahúgaról szóló leírásra reagál: „a’ hajdoni képemhez hasonlít, ki ne szeretné a’ magához hasonlóját”,⁷² amiből az feltételezhető, hogy valószínűleg szemrevaló legény lehetett.

Mikes *egészséges ember* volt, amit nem az egészség fontosságát változatos szavakkal ismétlő levélformula igazol elsősorban, hanem egy testi bajnak, idősebb kori szembebetegségének leírása (1753. november 15.–1754. augusztus 16. között), melyben „az oculárék semmit nem használnak”, és gyógyulásának (1754. november 23.) hírül adása azzal a megjegyzéssel, hogy „ma az innepem napján [Kelemen névnap] az imádságos könyvnek hasznát vehettem”.⁷³ Életének hatvankilencedik évében, az 1759. január 5-én kelt misszilis levelében köntörfalazás nélkül írhatta le, „az egészségem is jo”.⁷⁴

Több levélben visszatérően hangsúlyozza, hogy *erdélyi nemes ember*, „ló fő székely”,⁷⁵ akinek alapvető tulajdonságaihoz tartozik, hogy ha szükséges, sem kér semmit, mert nem „adomért szolgál”; továbbá inkább hallgat, de a nőkről rosszat nem mond.

1717. november 29.–1720. május 28. között többször emlegeti, hogy ő a „bujdosásban” egy *szülőföldjét, rokonságát hiányoló és szerető személy*. Ekkor írja le lokális identitásképet sugalló gondolatait („a valo nehéz zagon nélkül el lenni”; „ugy szeretem már rodostot. hogy el nem felejthetem zágont”).⁷⁶ A későbbi években hasonló megnyilatkozásokat nem tesz, viszont 1723–1753 között többször kifejti a szülőföld és a lakóhely közötti különbséget, utóbbi révén a hontalanságot. Horváth Ferenc halála kapcsán, rá emlékezve írja, hogy „aki 43 esztendőt tölt idegen országban: azt is el felejtí hogy hová való”.⁷⁷ Egy másik, 1723. évi megjegyzése a rodostói életről: „itt mi már ugy vagyunk. mint ha mindenkor itt laktunk volna, és mint ha mindenkor itt kellene lankunk”.⁷⁸ Rákóczi Józseffel a balkáni hadba vonuláskor némi nosztalgiával írja törökországi lakóhelyéről, hogy „a mely helyben pedig sok esztendöket töltöt valaki onnét nehezen mozdul ki”, majd jelzi, Bukarestből megnyugvással tért vissza Rodostóba, mert a „hadjárattal” nem tudtak ártani sem Erdélynek, sem Magyarországnak.⁷⁹ 1753 tavaszán említi meg utójára szülőföldje és lakóhelye különbségét; ezt követően a leveleskönyvben nem írt sem Zágonról, sem Rodostóról.⁸⁰

A másik, 1717–1726 között szinte folyamatosan emlegetett hiány a *családalapítás*. Meg nem valósult vágyai közé tartozónak állítja a házasságot: „ugy beszéllek a házasságról. valamint a vak a világosságról”.⁸¹ Bercsényiné nevelt lányának, a költő Kő-

72 MKÖM 1, misszilis 3, (100–103).

73 MKÖM 1, 190 (1–6); 191 (1–5); 192 (1–5); 193 (2), (14–15).

74 MKÖM 1, misszilis 2, (16–17).

75 MKÖM 1, 22 (41–48); vö. 34 (37); 24 (8–12); 39 (65).

76 MKÖM 1, 5 (12); 13 (47–49); 37 (1–2).

77 MKÖM 1, 47 (8–9).

78 MKÖM 1, 51 (16–23).

79 MKÖM 1, 126 (13–14); 156 (11–13); 157 (24–25).

80 „mitsoda régi lakosok vagyunk ebben avárosba, tegnap 33 esztendeje mult el it valo uralkodo bujdosásunknak, abizonyos, hogy mint a negyed része, anyi időt nem töltöttem zágonban, hát azt meg írjamé hogy menyí ideje hogy onét ki ugrattam [...] annak jól fel számlálva, 45 esztendeje vagyon”, MKÖM 1, 188 (1–7).

81 MKÖM 1, 4 (14–16); vö. 9 (23–24); 16 (7–10); 22 (49–52).

szeghy Pál (†1703) árván maradt gyermekének, „Zsuzsi”-nak a megérkezésével ez a vágy rá irányult. 1723-ban jegyzi meg, hogy „itten nincsen más leány, hanem susi. és két özvegy aszszony”.⁸² A saját megjelenéséről való hallgatással ellentétben részletesen kitér Kőszeghy Zsuzsanna szerény külsejére, valószínűleg azért is, hogy kiemelhesse választottjának belső értékeit.⁸³ Történetük közismert: Mikes megvallja, hogy háromszor kérte feleségül, de minden alkalommal kosarat kapott. Zsuzsinak az özvegy Bercsényi Miklóssal (1665–1725) kötött házasságát követően Mikes családi életre vágyakozva sóhajt fel – „édes néném. erdélyi feleséget adgyon kéd”⁸⁴ –, majd a Bercsényit gyászoló Zsuzsiról írva sürgette volna a gyász letételét, sikertelenül.⁸⁵ A valószínűleg egyoldalú elképzelés egy Zsuzsival kötendő esetleges házasságról a leveleskönyv szerint egyben a házasság eszméjétől való búcsúzást jelentette, „meg orvosolhatatlan” dolgot, melyről utoljára a 77. levélben írt:

nincsen job orvosága azel felejtésnél, nehéz. de az idő, ád arra valami kis segítséget, az után. az okoság is ád erőt a türésre. nem próbáltam; de hisziékéd azt. hogy a szeretet is meg avasodik. valamint aszalonna., atávuul valo létel avasá tészí⁸⁶

Mikes valóban vágyakozhatott a családi életre; Huszár (Boér) Józsefnek címzett miszsilis levelében (1761. március 19.) nőtlensége miatt a következő retorikai fordulattal értékelte alá magát: „a’ ked élete sokal drágáb az enyimnél, mert a’ ked élete, a ked gyermekié”.⁸⁷

Alapvető identitásképeihez tartozott a *szellemi műveltség*, a tudás birtoklása ön maga és lehetőség szerint a vele legszűkebb közösségben élő(k) számára. 1719-ben a házasságról gondolkodva jegyzi meg: „még házas nem vagyok [...] Isten adgyon olyan feleséget aki irni, és olvasni tudgyon. de ha nem tudna is. azon lennék. hogy meg tanyitanám ha töb esze nem volna is mint egy matskának”.⁸⁸ Saját iskolai képzettségét alábecsülte, és két levélben is kritizálta: „én soha sem voltam a párnassus hegyén”,⁸⁹ és „látodé néném, micsoda. jó philosophus öcséd vagyon., hát ha még tanultam volna”,⁹⁰

82 Ók hárman lehetnek partiképes nemes nők Mikes számára. MKÖM 1, 48 (29–32).

83 „a kis susinak igen fősvényen osztogatták aszepséget, de rendes, tisztességes személy, és tiszta jóság”, MKÖM 1, 24 (18–21).

84 MKÖM 1, 59 (33).

85 Susi nem engedi sürgetni magát, erről írta Mikes: „nem tudhatom az okát. noha azt tudom. hogy még leánykorában is szerettek egymást. attol vané, hogy a grofné titulust nem akarja. le tenni, vagy attol. hogy a legénynek nem igen villog ládájában az arany. de elég a hogy, nintsen kedve hozá. noha a szeretet meg vagyon, mint hogy keresztények vagyunk”. MKÖM 1, 68 (60–66). A kétértelműség nyilvánvaló, Mikes nem nevezi meg elutasításának háttérét, Kőszeghy Zsuzsanna pedig, úgy tűnik fel, szerette a nevelő apából férjévé lett Bercsényit.

86 MKÖM 1, 77 (33–38).

87 MKÖM 1, misszilis 4 (34–35); ugyanebben a levélben panaszkodik magányáról is „én nékem nintsen senki is” (136–143).

88 MKÖM 1, 27, (54–60).

89 MKÖM 1, 42 (202–203).

90 MKÖM 1, 160 (11–13).

egyként utalva félbeszakadt kolozsvári tanulmányaira és további, elsősorban önképzésére. A rendszeres olvasás/írás/fordítás tevékenységében minden valószínűség szerint II. Rákóczi Ferencet követte, aki saját példájával ösztönözhatta környezetét. Ugyanakkor szerénységgel és elhallgatással jegyzi meg esetenként Mikes, „erről egy néhány féle könyvet olvastam”; „ha én régi dolgokat akarom az időt tölteni, a nagy sándor historiáját olvasom”; „aminap olvastam” vagy „a minap olvastam az Amurates császár historiáját”.⁹¹ A leveleskönyvben egyszer sem tér ki francia nyelvtudására⁹² és kiterjedt fordítói tevékenységére, amiben akadályozhatta egyrészt az olvasás- és fordítás-élményekből levelekbe szőtt betéttörténetek és fordításrészletek jelentős aránya, másrészt a folyamatosan érvényesített írói fikció. Ezzel szemben misszilis levelezésében némi elégtétellel így foglalta össze fordítói tevékenységét: „itt a' világi bajtol, dologtol, gondtol ment vagyok, a' tsendes életet, a' Könyvek fordítására szenteltem, és sok francia Könyveket magyará változtattam, a' mellyekből, ha alkalmatosságom adatik, Őtsem Uramot is részeltetem”.⁹³

A külső megjelenést háttérbe szorító, az egészséges ember, az önérzetes erdélyi nemes, a szülőföldet és rokonságot szerető, a családalapításra vágyó és a szellemi műveltséget fontosnak tartó és birtokló személy felsorolt vonásaira épültek rá azok a (2.) mélyebb önképreteget képviselő reflexiók, melyek Mikes belső indítékaiból, vágyaiból, cselekedeteinek és viselkedésének mozgatórugóiból építkeztek. Ezek közül az egyik legfontosabb a leveleskönyv egészében hangsúlyozott *levélíró* Mikes képe. A levélírás örömről 1717. november 29-én így ír:

énnekem nincsen nagyobb gyönyörűségem. mint mikor kédnek irok. [...] nem is lehet olyan gyönyörű leveleket másnak ugy irni csak kednek. ugy tettzik hogy a meg vagyon tiltva másoknak⁹⁴

Mivel – mint arról már esett szó – erdélyi rokonságával politikai okból nem levelezhetett,⁹⁵ a fiktív „nééhez” intézett sorok megnyugvást jelentettek. Két évvel később a levelek írását azzal indokolja, hogy „nekem ugy tettzik, hogy nem csak azért irok kédnek hogy irni tudok, hanem azért hogy a hajlandóság viszen reá”.⁹⁶ A levélírás belső szükségletéről, egyfajta kényszeréről 1721-ben úgy fogalmaz, „lehetetlen hogy meg ne irjam a mit gondolok”,⁹⁷ amihez a következő leveleiben hozzáfűzi: „ugy is nincsen egyebet mit irnom”,⁹⁸ illetve „nem mindenkor vagyon olyan jó kedvem. hogy historiából beszéllyek”.⁹⁹ A levélírás érzelmi motívumai változók. Zsuzsi elutasító viselkedése miatt

91 MKÖM 1, 71, (9–14); 37 (110–117); 109 (28); 203 (15).

92 Jóllehet a „néne” francia nyelvi tanulmányait nagyra értékeli. MKÖM 1, 27, (18–21).

93 MKÖM 1, misszilis 2, (19–22).

94 MKÖM 1, 5 (6–10).

95 Erre a körülményre később is utal: „a mi leveleinket. bécsben is el olvashatták”, MKÖM 1, 60 (4–7).

96 MKÖM 1, 27 (46–48).

97 MKÖM 1, 41 (6–7).

98 MKÖM 1, 42 (3).

99 MKÖM 1, 43 (45–46).

ti csalódottsága például azt íratta vele 1723. december 19-én, hogy „többet nem irok, talám ebben az esztendőben sem veszi kéd. több levelemet”.¹⁰⁰ A levélírás örömeinek, belső indítékának folyamatosságát és tartalmi értékét 1725. évi első, január 16-ai levelében – valószínűleg a korábban írt leveleket rendezve és újra olvasva¹⁰¹ – így foglalja össze:

én leg inkább azon busulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. ha olyan könnyen meg lehetne, a mint aztot meg érdemlenék, nem kellene törödnöm. mert azt tudom hogy mások is gyönyörüséggel olvasnák¹⁰²

Nyilvánvalóvá teszi, hogy tisztában van a levelek fontosságával. A levélírás indítékai között 1727-től megjelenik a hasznos időtöltés motívuma,

édes nénem gyakorta irok predikációt. nincsen egyéb dolgom, le kel irnom a már haszontalan gondolatimot. mivel mi olyanok vagyunk. mint avízben eset ember, akinek mind addig kel vergődni. és minden ághoz kapni. még ki nem szabadul. vagy el nem vész. [...] csak uszszunk hát edes néném a még lehet¹⁰³

el lehet itélni. hogy nem kopik a nyelvem a beszédben., had koptassam tehát a pennámot azírásban, mert arra elég időm vagyok¹⁰⁴

ami esetenként önironikus fordulatot vesz: „ki ne irna kedves néném, örömet, mikor anyi jó dinyét eszünk”.¹⁰⁵ Az utolsó, 207. levélben Mikes visszatekintett a levélírás egész folyamára, „az első levelemet amidön nénémnek irtam, huszon hét esztendős voltam. este pedig hatvan kilentzedikbe irom, ebből ki veszek 17 esztendőt. a többit a haszontalan bujdosásba töltöttem”,¹⁰⁶ e szavakkal ismételten értékkel emelve a leveleskönyv egészét.

Nem hallgatja el *hullámzó kedélyállapotát*, ezzel a kiegyensúlyozatlanságot megvalló identitásképpel 1718–1733 között jellemzi magát. Érzelmi motivációjának több összetevője érhető tetten. A keserűség, a bánat, a nehéz törökországi beilleszkedés és a túlélés vágya éppúgy megjelenik közöttük, mint a tudatosan nevetésnek álcázott nyomorúság.

az én szívemnek minden sebje, ráncza, fiokja. tele a kédhez való szeretetemmel, de még is olyan vagyok mint egy darab jég¹⁰⁷

100 MKÖM 1, 51 (66–67).

101 „épen tegnap előt szedtem rendben a szokás szerint a kéd leveleit. a melyeket rendben veszem minden esztendőnek a kezdetin”, MKÖM 1, 78 (14–16).

102 MKÖM 1, 59 (58–61).

103 MKÖM 1, 85 (63–79).

104 MKÖM 1, 150 (28–30).

105 MKÖM 1, 186 (1).

106 MKÖM 1, 207 (21–26).

107 MKÖM 1, 8 (4–6).

ha azt akarja kéd hogy jó kedvü legyenek. gyakran kel nekem irni. mikor pedig a kéd leveleit olvasom, akoron nincsen szükségem a hegedüsre, hogy tánczollyak¹⁰⁸

Esetenként nyíltan kimondja, „mord kedvü is vagyok”.¹⁰⁹ Idővel a felismert rosszkedvtől akarattal vágyott megszabadulni: „abut el kel üzni, és ne engedgyük. hogy a gondolat, és a meláncolia, el fogja elmenket”.¹¹⁰

Egyéni szokások kialakításával, azokhoz való ragaszkodással igyekezett rendezetté tenni mindennapjait, azaz törekedett megszabni viselkedésének, *fegyelmezetségének* a kereteit. Ezek közé tartozhatott az időnkénti esti levélírás szokása. A 13. levelet például így zárja le: „de már meg szánom kédet, és el végezem a boszu állást [tudniillik a hosszú levél írását], [...] az egészségire vigyázon kéd. de a gyertyám mindgyárt el aluszik. én is alszom.”¹¹¹ Az esti lefekvés idejének terminusa éppúgy hozzátartozott e törekvéshez, mint a reggeli felkelés:

már tizenegy az ora, és le kel feküni

le fekszem mert tizen egy az ora

11 orakor. ideje volna le fekünni¹¹²

hatod fél orakor fel kelni

az én szokásom a, hogy tiz orakor le fekszem [...] másnap hatod fél oráig. ezt a dicséretes szokást mind télben. mind nyárban meg tartom

az én szokásom pedig a, hogy tiz orakor le fekszem., másnap hatod fel oráig. a szememet ki nem nyitott¹¹³

Nyilvánvaló, hogy Mikes fegyelmezetségéhez idővel komoly fizikai tűrőképesség is társult, amint azt a bukaresti tél leírásában megörökítette:

rettentő hideg hazban kellett a nagy telet ki töltenem. és ha az idén meg nem fagytam, meg fagyhatatlan leszek ezután, a legényim magok csudállják hogy maradhatok. a hideg házamban; van is okok hozá, mert nekik engedtem a meleg házat. én inkább türhetek mint ök. és nem zugolodom. de a nagy drágaság. és szükség itt. az uttzákon egymás keziből vonynyák ki a kenyeret, sokszor történt, hogy ebédhez ültem volna. de kenyerem nem volt.¹¹⁴

108 MKÖM 1, 18 (8–10).

109 MKÖM 1, 28 (26–27).

110 MKÖM 1, 100 (28–29).

111 MKÖM 1, 13 (60–61).

112 MKÖM 1, 27 (61–64); 32 (69); 36 (106).

113 MKÖM 1, 37 (79–82; 121–124); 78 (52–53).

114 MKÖM 1, 155 (12–16).

Az önképpé emelt fegyelmezettség elősegíthette a nemesi társadalmi állapotában szokatlan *nincstelenség*nek mint identitásának felvállalását. Eleinte többször megjegyzi: „annyi portékám vagyon. hogy fél ora alatt. mindenemet el rakhatom [...] csak egy ágy, egy kis láda és egy asztal”.¹¹⁵ A balkáni hadjárat alatt cselédeinek számával utal e tekintetben megváltozott helyzetére, időlegesen, nem állandó tehetőségére.¹¹⁶ A *nincstelenség*¹¹⁷ érzete mellett, azzal párhuzamosan megjelenik a kétkezi munka eredményének látványa és öröme, amikor például részt vett egy szüreten (1726).¹¹⁸ Évekkel később (1741) azt írja, hogy

gazdaságra is adtam magamot. mert kertemben, egy néhány szőlő fát ültettem, meg is fogontak, két gerezd szőlőt is hoztak. én azoknak úgy örülök, mint ha atokai hegyet birnám. édes néném. mely kevéssel meg kel elégedni egy bujdosonak.¹¹⁹

1748-ban már egy helybeli birtokos büszkeségével írja le „it kedves néném. bő szüretünk vagyon. ürmös bort is tsinállok”.¹²⁰ A misszilis levelekben belátással és a megnyugvással tekint vissza a *nincstelenségre*. Megváltozott hozzáállása szerint a közösség vezetőjeként (básbug) szükségét nem szenved, és „másokat is jót tehetek”,¹²¹ „a” szükségét soha se próbáltam”,¹²² „[Isten] én töllem semmimet el nem vette” és „Isten [...] engemet még úgy tartot mint az égi madarat, a’ kinek se az ekére, se a’ Sarlora nem volt gondom. [...] minden Oeconomiam abból ál, hogy a’ költségem hozsab ne légyen a’ jövedelmemnél.”¹²³

A *vallásos, katolikus keresztény* önkép a levelek csaknem mindegyikében jelen van. Többször költői megfogalmazásban ír a gondviselésre hagyatkozásról:

én azt hiszem hogy az Istennek olyan gondgya vagyon reá valamint egy királyra, és az én életemre, sorsomra, úgy vigyáz, valamint a leg gazdagabbéra¹²⁴

ajánllyuk Istennek bujdosásunkat. és ha suhajtunk is, ne törődéssel suhajtozzunk. mert igen sokan vannak olyanok. akik roszabbul vannak nálunknál¹²⁵

115 MKÖM 1, 34 (19–21).

116 „énnekem itt olyan asztalom vagyon. hogy tiz emberrel többet tarthatnék, mint a mennyi van”, MKÖM 1, 150 (21–22); „énnekem pedig három vagy négy cselédem vagyon. és nincsen töb egy lovamnál”, MKÖM 1, 151 (10–14); „már itt hogy leszek, és meddig. és mint fóg tartani az üres erszényem. Isten tudgya”, MKÖM 1, 153 (34–35).

117 „eleget beszélt agazdaságról, egy olyan akinek egy talpalatni földgye nintsen”, MKÖM 1, 169 (18–19).

118 MKÖM 1, 77 (2–8).

119 MKÖM 1, 161 (18–20).

120 MKÖM 1, 178 (1).

121 MKÖM 1, misszilis 1 (19).

122 MKÖM 1, misszilis 2 (13).

123 MKÖM 1, misszilis 3 (57–58; 162–167).

124 MKÖM 1, 51 (39–41).

125 MKÖM 1, 63 (77–79).

ha szinte azok anagy dolgok minket ki rekesztenek is magok közül. de imádjuk az Istennek munkáját [...] vigasztalásunk vagyon. hogy aki ezeket anagy dolgokat miveli minket is lát., és meg emlékezik rollunk. annak idejében¹²⁶

ne kíványunk tehát egyebet az Isten akarattánál [...] és azután meg szününk akéréstől, mind abüntől. mind a bujdosástól. mind a telhetetlen kívánságtól.¹²⁷

Bizonyos tekintetben példaként állítja a pénteket ünneplő „áitatos török”-öt, aki „a keresztényen házában sem menne, a mint evelem meg történt”¹²⁸

Az önreflexiók sorában több alkalommal elidőz a *személyiség változatlan megőrzésénél* és hangsúlyozza, arra törekedett, hogy az idegen környezetben is megtartsa a személyes identitáshoz sorolt tulajdonságait (például becsületét és a „nemzettségét”).¹²⁹ Racionális elmének tartotta magát,¹³⁰ aki szerint „a vagyok aki voltam. és a leszek a ki vagyok”, vagy „vegyünk mindent jó. szivel az Isten keziből, és ugy a bujdosásunk. igen könnyeb leszen. vagyok. és leszek. ami voltam”, továbbá a legrövidebb formában „maradok. a ki vagyok”¹³¹

Az eddig bemutatott két, az én határait viszonylag ritkán átlépő identitástípus mellett fontosabbnak, azokat mintegy felülírónak látszik egy 3. réteg, a *társaságban, közösségben való létezéshez kapcsolódó önképek csoportja*. E tekintetben identitása megformálásakor nemcsak saját igénye motiválta Mikest; lényeges annak tudata is, hogy mások hogyan és kinek látták őt, és ez mennyiben feleltethető meg saját én-képzetének. Valószínűleg nem véletlen, hogy a legtöbb megnyilatkozást ehhez a réteghez lehet találni a levelekben.

Mikes a Franciaországból érkezett, majd később máshonnan is hozzájuk csatlakozott törökországi magyarok viszonylag zárt közösségének nemesi részéhez tartozott. A háromosztatú rodostói közösség a befogadó állam nyelvét nem ismerte, és nem tudott, én-feladás nélkül nem is volt lehetősége beilleszkedni.¹³² Rákóczi udvartartásának tagjaiként például uruk kíséretében egy-egy meghívás teljesítésekor, Mikes szavaival, „mi mind hajduk vagyunk”¹³³ Ezt a több szempontból az abszurditás határán mozgó életet 1731. december 24-én a levélíró így foglalta össze: „ugy tettzik, mint ha. másut mind meg holtak volna. csak mi élénk; pedig ha jól meg gondollyuk. mások élnek, és mi csak aluszunk”¹³⁴ A közösségen belül a *mi* és az *én* képe gyakran egybeesett. Rodostói lakóhelyüket például az idézett gondolathoz illően így mutatta be: „kinek kinek

126 MKÖM 1, 106 (3–5, 36–38).

127 MKÖM 1, 207 (29–32).

128 MKÖM 1, 181 (28–30).

129 MKÖM 1, 154 (34–35).

130 „az én eszem nem hasogattya az áert, mint a kédé. hanem csak a földön jár”, MKÖM 1, 96 (12–13).

131 MKÖM 1, 72 (73); 87 (29–31); 95 (58), további variációit lásd 60., 74., 85. levélben.

132 „senkinek semmi bántódása nincsen, de az idegen nemzetnek nehéz itt, mert semmi üsmerettséget, barátságot nem tehet”, MKÖM 1, 4 (32–34); vö., 6 (36–41); 37 (97–100); 88 (12–14).

133 MKÖM 1, 7 (2).

134 MKÖM 1, 96 (8–10).

pedig bővön elegendő és tágas szállása vagyon. csak én egy szolgálával: egy gazdag örömenynek. az egész házát birom. és mindenik háznak vagyon egykis kerttye”.¹³⁵

A közösség a Rákóczi-féle napirendet követi,¹³⁶ előírt és elő nem írt tevékenységeik voltak, az utóbbiak esetében „az idő töltés” „sok féle. és ki ki a maga hajlandóságát követi”.¹³⁷ Hetente kétszer Rákóczival lóra ülnek és vadásznak.¹³⁸ Azaz, mint írja „mi csak itthon ülünk, és télben nyárban. egy szokást tartunk”,¹³⁹ és „már is meg untuk mi az itt való lakást, és szokatlan dolog. előttünk, minden nap misére menni. és böjti napokon hust nem enni, és reggeltől fogva estig. csak a könyvet simogatni, elmegyünk ugyan vadászni, de csak azért hogy othon ne legyünk, és fel oráig ha keresünk valamit. a többi unalom”.¹⁴⁰ Az udvari nemesek megjelenése, öltözete egységes, a fejedelmasszony halála után például „mindnyájan feketében vagyunk”,¹⁴¹ a „francia köntöst” pedig csak „huszonkét esztendő mulván”, Rákóczi halála után vetette le Mikes.¹⁴² A közösségen kívülre irányuló tevékenységük összetartó és rendezett; így például az egészségesek a betegekkel együtt mentek a bivalyúsztató sárba gyógyulni, majd ezt követően az erre rá nem szorulók is gyógyszerként itták a savanyúvizet;¹⁴³ pestis idején rodostói házőrzőket hátrahagyva a tengerparton „sátorok alatt lakunk”.¹⁴⁴

A „bujdosókat” egy közös cél tartotta össze, a II. Rákóczi Ferenchez méltó hazatérés vágya, ami a fejedelem halála után is tovább élt, egészen az utolsó Franciaországból érkezett személy, Mikes élete végéig.¹⁴⁵ Amikor Forgách Simon tábornok (1669–1731) török okmányt kapott, hogy Lengyelországba költözhessen (1721. január 13.), Mikes megjegyzi, „nekem úgy tetszik hogy illendőbb lett volna atöbbivel itt szenvedni”.¹⁴⁶ A ragaszkodás a közös cél megvalósításához akkor sem módosult, amikor még Rákóczi életében állandósulni látszik a meg hasonlóság: „mennyi sokat temettünk el már közüllünk, de aza veszet irigység, csak meg marad, és az egyenetlenség. [...] talám ugyan ezek is temetnek el minket”.¹⁴⁷

A közösség tagjaként Mikesnek három, időben egymást követő identitása különíthető el, melyek mindegyikével alárendelte magát társainak, és székely nemeshez illően akarta szolgálni őket. II. Rákóczi Ferenc haláláig (1735. április 8.), majd ezt köve-

135 MKÖM 1, 36 (81–83).

136 MKÖM 1, 37 (60–79).

137 MKÖM 1, 37 (83–85).

138 MKÖM 1, 37 (85–87).

139 MKÖM 1, 80 (19–21).

140 MKÖM 1, 83 (27–31).

141 MKÖM 1, 44 (39–43).

142 MKÖM 1, 114 (20–22).

143 MKÖM 1, 38 (14–16, 43–46).

144 MKÖM 1, 73 (1–23).

145 „még semmit sem tudunk abban, amiért ide jöttünk”, MKÖM 1, 4 (26–27); „nem azért jöttünk ide, hogy itt sok időt tölttsünk [...] hanem azért hogy bujdosásunknak végét szakaszuk” 6 (3–5); „hadakozásra hittak ide, de békességre jöttünk” 12 (15); „várjuk hogy valaki haza vezessen minket” 164 (4–5); „az én bujdosásomnak vége akor lészen, a midőn az életemnek”, MKÖM 1, misszilis 1 (23–24); „ártatlanságot mind a’ Felsőes Fejedelmünkhöz holtig meg akarom tartani, úgy a’ hazához is”, MKÖM 1, misszilis 3 (157–158).

146 MKÖM 1, 41 (43–45).

147 MKÖM 1, 96 (18–25); hasonló megfogalmazásban lásd még MKÖM 1, 162 (11–17);

tően hagyatékának – örököse, fia, Rákóczi József számára történő – megőrzőjeként, a fejedelem *kamarása* képében mutatja meg magát.¹⁴⁸ Sibrik „hofmester”¹⁴⁹ mellett Mikes Rákóczi személye körül kiemelt szolgálattevő volt. Reggel részt vett a fejedelem öltözésén, misét hallgatott vele, az ebédlő házba kísérte, és ott, mint írja, „kávét. iszunk, és dohányzunk”. A délelőtt egy részében nem volt további feladata, majd közös ebédre mentek. Délután közös imán vett részt, végül jelen volt a fejedelem esti vetkőzésekor.¹⁵⁰

Hivatalos feladatai közé tartozott még a fejedelem kíséretében járnivalak, ¹⁵¹ továbbá „én vásároltattam, a mi a köntösihez, és az házbeli eszközökhöz kívántatott”.¹⁵² Jelen volt Rákóczi halálakor,¹⁵³ és feljegyezte azt is, hogy a fejedelem holttestét látva a törökök „nem hiszik hogy meg holt. ha nem azt hirdetik, hogy titkon el ment, és mi mászt öltöztettünk fel valakit helyében”.¹⁵⁴ Mikes járt el a halott Rákóczi testének szállításakor;¹⁵⁵ Sibrik Miklós halála után azt írja, hogy „az egész gond, és baj, reám szállott”.¹⁵⁶ A fejedelem javainak őrzőjeként arról panaszkodik, hogy társai „akarják, meg homályosítani becsületesemet [...] nem más az oka. hanem, hogy ki nem osztogatom nekik. a fejedelem jóságát”,¹⁵⁷ és „meg kel magamot türtöztetnem”.¹⁵⁸ Az örökség átadása után Rákóczi József Mikes e szolgálatát nem értékelte,¹⁵⁹ kamarási tevékenysége így – valószínűleg keserűséggel – ért véget 1737-ben.

A fejedelem körüli személyi szolgálattétel mellett esetenként az egész rodostói magyar közösség javainak volt a *gondnoka*. Így például 1724-ben, amikor a pestis elől sátrakba költöztek „engemet itt hadtanak. a ház gondviselésire”.¹⁶⁰ Hasonló feladata volt akkor is, amikor Rákóczi hosszabb vadászatra ment, mint például 1724 augusztusában: „oda léssen vagy két hétig, engemet itt hagyot gondot viselleyk aházra. és a cselédekre”.¹⁶¹

A Franciaországból Rákóczival Törökországba érkezett közösség lassú kihalásával a „bujdosók” közös célja, ideája, a méltó hazatérés megszűnni látszott. Ugyanakkor Rodostóba később is érkeztek magyarok, így szükséges volt a közösséget és ügyeit továbbra is képviselni a Porta felé. Rákóczi József halála után Csáky Mihály generális (1676–1757) vi-

148 Rákóczi testamentumának felnyitásakor, a rá hagyott „örökség” leírásakor a fejedelem „cselédinek” titulálta magát. MKÖM 1, 113 (1–2).

149 MKÖM 1, 114 (13).

150 MKÖM 1, 37 (60–77).

151 „ma sem láttam volna meg, hakételen nem lettem volna. a fejedelemel oda menni”, MKÖM 1, 51 (6–9); „Az urunkal. bercsenyi úr látogatására jöttünk”, MKÖM 1, 64 (1–2).

152 MKÖM 1, 121 (24–25).

153 „ugy halt meg. mint egy gyermek, szüntelen rea néztünk”, MKÖM 1, 112 (45–46).

154 MKÖM 1, 113 (17–20).

155 „A Porta meg engedvén [...] egy nagy ládát. csináltatván, a koporsot belé zártam, hajora tétettem, és egy néhány magamal 4dik. meg indultam, 6.dik. Constancinápolyban érkezvén. aládát. akiben a koporso. volt. a jésuitákhoz küldöttem.”, MKÖM 1, 115 (1–5).

156 MKÖM 1, 117 (7–8).

157 MKÖM 1, 120 (9–17).

158 MKÖM 1, 121 (14–16).

159 „nékem tsak egy Isten fizését sem mondot. azért. hogy jószágára tselédire viseltem gondot”, MKÖM 1, 124 (26–28).

160 MKÖM 1, 53 (84–88).

161 MKÖM 1, 55 (4–12).

selte ezt a hivatalt (básbug – başbuğ), majd Zay Zsigmond, akinek halálát (1758. október 22.) követően Mikes azt írta, hogy „a portára kelletet mennem. hogy híre adgyam halálát. a szokás szerént. engemet tettek básbugá [...] akik most velem vannak azok ujak”.¹⁶² Mikes e harmadik, közösséget szolgáló, legmagasabb szintű vezetői, „básbug”-i feladata holtaig tartott, egyben ez volt a leveleskönyvben bővebben nem részletezett utolsó identitása.

A *Törökországi levelek* és a misszilis levelek tanúsága szerint Mikes otthonosan mozgott az identitásait meghatározó elemek között. Az olvasónak, azaz egy külső szemlélőnek a személyéről megmutatni kívánt önképek kialakításához felhasználta azt a nyelvi formulát (egyes szám harmadik személy), mely képesnek láttatta őt önmaga külső, objektív szemlélésére. Elzárt közösségben élt, ugyanakkor erősen élt benne a közösségen kívüli emberekkel való kapcsolattartás vágya. Valószínűleg felismerte a körülményt, hogy egy, e közösségtől független szemlélő számára személyfüggő önképei viszonylagosak és esetenként nehezen értelmezhetőek. Leveleiben mindenekelőtt az őt meghatározó közösség elválaszthatatlan tagjaként emlékeztetett mindarra, amelynek kapcsán feltehetően szerette volna, hogy egykor róla emlékezzenek. Ezért rajzolta meg identitásait direkt és indirekt, közérthető és többszörösen összetett formában.

Identitásképző eszköztárához tartozott annak folyamatos tudatosítása, hogy képes elhallgatni vagy elfojtani saját véleményét közössége érdekében. Erre szolgáltak mindenekelőtt az értelmezhetőségi variációk, a kétértelmű közlések vagy a többértelmű, de magyarázat nélkül hagyott én-elemek. Így például félreérthetetlenül kirajzolódik a levelekből, hogy Mikestől alapvetően idegen volt a tétlenség; maguk a levelek és a mögük elrejtett fordítói tevékenység egyaránt ellensúlyozta az „unodalmas Rodostó” képét. Identitásai révén érzékeltette ugyan a rodostói közösség léhelyzetének szomorúságát, kilátástalanságát, ugyanakkor a helyzet komor oldalát feledtetni kívánta tréfás vagy ironikus megjegyzésekkel, mulattatónak szánt történetekkel, azaz az optimizmus egyfajta fikciójával. Énjének elmélkedő, moralizálásra hajló vonulatát képes volt egyensúlyban tartani humorral és iróniával. Ugyanakkor lehetséges az is, hogy a személyes őszinteség érzékeltetése valamiképpen szintén az írói fikció része. Valószínűleg sohasem válik ismertté, hogy az ellentétek egymásra hangolt értelmezése és a kiemelő, figyelemfelhívó formulák mögé rejtőző Mikes szerepjátékában, többszörösen ellenőrzött feltárulkozásában hol húzódott a határ az „én” és az „én” kontrollja között. Mi volt az, amit erkölcsi kötelességnek tartott az utókorra hagyni; színlelte-e, és ha igen, milyen mértékben érzelmi és szellemi azonosulásait egy-egy önképével.

Végül érdemes kitérni a körülményre, hogy a levelekből kirajzolódó önképek mellett és mögött további (el)rejtett identitások is feltételezhetőek. Mikes mélyen hallgatott olyan személyes tulajdonságairól, melyek hiányában nem lehetett volna Rákóczi apródja. Ilyen például a *katona* Mikes képe. Aligha képzelhető el, hogy Rákóczi mellett, kíséretének tagjaként ne kapott volna hadi kiképzést. Az eltitkolt külső megjelenéssel együtt ezen elhallgatott identitás mögött feltehetően negatív élmény(ek) vagy Mikes harctól való idegenkedése rejlik. Az utóbbira egyedül a rendszeres rodostói vadászatokhoz kapcsol-

162 MKÖM 1, 207 (1–14).

lódó ironikus megjegyzése utal, így például 1720 szeptemberében: „minden héten kéttzer. vadászni megyen. [Rákóczi] aztot ha szinte varro tö esö volna sem mulatnok el”.¹⁶³

Összegzés

A dialógus és identitás korábbi vizsgálatokra épülő, azokat tovább gondoló megközelítése jó lehetőséget biztosított az önképek kialakítását és megtartását célzó írói igyekezet nyomon követésére. A pontos, ugyanakkor esetenként tudatosan rejtőzködő megfogalmazással és szóhasználattal Mikes megvalósította az érzelmi „kiegyenlítés” retorikai és stílusos technikáinak mintapéldáját: panasz és önsajnáltság helyett szóra-kozott fikciót teremtett és hagyott az utókorra. Az önképek időbeli változásának megfigyelésével összerendezhetővé és a korábbinál pontosabban értelmezhetővé váltak a gyakran visszatérő módon, utólag rögzített tények és események leírásai. Így például Mikes csak Rákóczi halála után szembesít a ténnyel, hogy Franciaországból eltávozva a fejedelem holtáig bízott a francia diplomáciában, és e bizalom egyik külső megjelenítéseként folyamatosan „francia köntösben” járatta udvartartását.

Plasztikusan kirajzolódik a levelekből, hogy Mikes emberi és írói egyéniségének kulcsa az a közös céltól, a méltó hazatérés eszméjétől nem tágitó közösség, melynek tagjaként holtáig értelmezte magát. Személyiségének valós, vélt vagy elvárt jellegzetességeit tudatosan rendelte hozzá e közösség elvárásaihoz és lehetőségeihez: a nyitott, társaságra és családalapításra vágyó, tevékeny fiatalember fokozatosan „átszabta” a saját személyiségét. Család helyett vállalta a magányos életet, s azt – írói tehetségét kamatoztatva – szellemi tevékenységgel töltötte meg. A rodostói magyar közösség állapotát éberrel figyelve elemezte a maga mindenkori lehetőségeit, és Rákóczi példáját követve vált íróvá, fordítóvá. A vele nem napi összeczárságban élők iránti társasági igénye megteremtette vele a „néne” alakját, akinek a levél műfaj segítségével bármit elmondhatott. Identitásváltásai révén nyomon követhető a lassan megvalósított, tudatos törökországi berendezkedés folyamata, melynek keretében például szőlőt ültet, szüretre megy (77. levél), majd hírt ad kis kutyájáról (80. levél) és a szőlővel való „gazdálkodásáról”. A levelekben megvalósított fiktív dialógushelyzet árnyalásával és a korábban számba vett mikesi identitások differenciálásával remélhetőleg sikerült feltárni az önbemutató újabb rétegeit, láthatóvá tenni az alakváltozatokat, s a vizsgálat nyomán pontosabb lett a szülőföldje után vágyakozó, ugyanakkor rodostói lakóhelyét idővel megkedvelő és vállaló író portréja.

163 MKÖM 1, 39 (58–59).

Friedrich August Clemens Werthes esztétikaprofesszori kinevezése és működése a pesti egyetemen (1784–1791)*

BALOGH Piroska

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi docens
ORCID 0000-0001-5075-0748

FÓRIZS Gergely

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0002-8845-655X

Friedrich August Clemens Werthes' Appointment and Activity as Professor of Aesthetics at the Royal Hungarian University (1784–1791)

Abstract | The German poet, author and translator Friedrich August Clemens WERTHES (1748–1817) was appointed by JOSEPH II as Professor of Aesthetics at the University of Pest in 1784, a position from which he resigned at the beginning of 1791, after the death of the emperor. His appointment took place during the university reform of the Habsburg Empire led by Gottfried VAN SWIETEN, Head of the Imperial Commission on Education. The paper focuses on previously unknown aspects of WERTHES' appointment, as well as his activity as a professor in Pest, based on hitherto unpublished archival documents. The essay seeks to answer the following questions: What role did Werthes' membership in Masonic and Illuminati secret societies play in his appointment? What can be known about the material he taught based on surviving student notes? What influence might Professor WERTHES have had on the Hungarian literature of the period? The appendix contains Hungarian translations of previously unknown documents relating to his appointment and his Lectures on Aesthetics (1791).

Keywords | Aesthetics, secret societies, Hungarian literature, Gottfried van Swieten, Habsburg Empire

* A tanulmány a következő angol nyelvű publikáció kibővített változata: Piroska BALOGH and Gergely FÓRIZS, „Friedrich August Clemens Werthes' Appointment and Activity as Professor of Aesthetics at the Royal Hungarian University (1784–1791)”, in *Angewandte anthropologische Ästhetik: Konzepte und Praktiken 1700–1900 / Applied Anthropological Aesthetics: Concepts and Practices 1700–1900*, Hg. Piroska BALOGH and Gergely FÓRIZS, Bochumer Quellen und Forschungen zum 18. Jahrhundert 11, 267–293 (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2020). A magyar verzió előadásként hangzott el a BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi Osztályának vitaülésén, 2022. április 5-én.

Er wird im Nord, vom Nachtigallsang erweckt,
Der besten frommsten Mutter vom Busen sich
Loswinden: West und Süd durch wandern,
So wie die Biene durch Blumen wandert.

Im Ost wird er dann, reich an Erfahrung, reich
An Weisheit, gleich dem wärmeren Frühlings-Tag',
Aus dürrer unbebauten Erde
Keime der Menschlichkeit hervorlocken.¹

Friedrich August Clemens Werthes (1748–1817) német költő, író, műfordító a württembergi Buttenhausenben született. Főbb életrajzi adatai² a rendelkezésre álló szakirodalom alapján: az evangélikus lelkészcsaládból származó fiú a tübingeni evangélikus alapítványi iskolában (Tübinger Stift) kezdte meg felsőbb tanulmányait, majd az erfurti egyetemen folytatta, ahol életre szóló barátságot kötött filozófiaprofesszorával, a híres költővel és folyóiratszerkesztővel, Christoph Martin Wielanddal. Szintén kapcsolatba került a göttingeni Hainbund költőivel, első kötete, mely egy Wieland-töredéket is tartalmazott, *Hirtenlieder* (pásztori énekek) címmel jelent meg 1772-ben.³ Innentől kezdve sűrűn publikált mind eredeti költői és prózai műveket, mind fordításokat olasz nyelvből, és az 1780-as évektől drámaíróként is fellépett. Sikert mindazonáltal inkább fordításaival aratott, például Ariosto *Orlando Furioso*ja első

-
- 1 *Auf die Abreise des Herrn Friedrich August Clemens Werthes, Lehrers der Aesthetik auf der hohen Schule zu Pesth, im Namen seiner ehemaligen Zuhörer den 5 April 1791. gesungen, von Georg Aloys Belnai* ([Pest:] Matthias Trattner, [1791]). Magyarul: A fülemüle dala ébreszti fel északon, / Elszakítván magát a legjobb, legszelidebb anya / Kebléről: bejárja a nyugati és déli égtájakat, / Amint a méhek repülnek virágról virágra. // Majd tapasztalatban és bölcsességben gazdagon, / Akár egy melegebb tavasz nap, / Keleten fogja előcsalni az emberség csíráit / Az szott, műveletlen földből.
 - 2 Az életút legalaposabb forráskritikai áttekintése: Theodor HEROLD, *Friedrich August Clemens Werthes und die deutschen Zriny-Dramen: Biographische und Quellenkritische Forschungen* (Münster: Verlag von Heinrich Schöningh, 1898). A legutóbbi kísérlet: Rita Unfer LUKOSCHIK, „Rezeption italienischer Literatur im Deutschland der Spätaufklärung: Friedrich August Clemens Werthes (1748–1817)”, in *Gelehrsamkeit in Deutschland und Italien im 18. Jahrhundert / Letterati, erudizione e società scientifiche negli spazi italiani e tedeschi del '700*, Hg. Giorgio CUSATELLI, Maria LIEBER, Heinz THOMA und Edoardo TORTAROLO, 111–126 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1999). DOI: 10.1515/9783110932362. Egyébként az újabb kutatás főként drámaírói működésére koncentrál, lásd pl.: Markus BERNAUER, „Clemens August Werthes' habsburgisches Theater”, in *Wechselwirkungen I: Deutschsprachige Literatur und Kultur im regionalen und internationalen Kontext*, Hg. Zoltán SZENDI, 95–104 (Wien: Praesens Verlag, 2012); Kálmán KOVÁCS, „Niklas Zrini oder die Belagerung von Sigeth: Gedächtniskämpfe und historische Narrative im zentraleuropäischen Kulturraum um 1800“, in *Zentren und Peripherien: Deutsch und seine interkulturellen Beziehungen in Mitteleuropa*, Hg. Csaba FÖLDES, 181–195 (Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2017). Werthes 1790-es Zrínyi-drámájának magyar és német nyelvű, kommentált kiadása: „Zrínyi, Zriny, Zrinski”: *Szigetvár német–magyar emlékezete 1790–1826*, kiad. Kovács Kálmán (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017), 7–62, 499–514.
 - 3 *Hirtenlieder von F. A. C. W., und der verklagte Amor: Ein Fragment von dem Verfasser der Musarion* (Leipzig: Johann Gottfried Müller, 1772).

nyolc énekének, illetve Carlo Gozzi színdarabjainak németre ültetésével.⁴ Megélhetését mindeközben többnyire arisztokrata ifjak házitanítójaként kereste, s alkalma nyílt beutazni Németországot és Svájcot. 1774 és 1780 között Itáliában tartózkodott, életének erről az időszakáról alig van adata a szakirodalomnak. 1781 végén az ugyanebben az évben II. József által egyetemmé emelt stuttgarti Hohe Karlsschulén az olasz irodalom professzorává nevezték ki. Ettől az állásától már 1783 elején megvált, amire kétféle magyarázat van: az egyik szerint viselkedése kiváltotta Karl Eugen herceg nemtetszését,⁵ a másik szerint viszont ő maga volt elégedetlen munkakörülményeivel, különösen a javadalmazással.⁶ A következő ismert adat Werthesről az, hogy a bécsi Studienhofkommission (Udvari Tanügyi Bizottság) 1784. szeptember 29-ei felterjesztése nyomán II. József ugyanezen év október 13-án kinevezte a pesti egyetem esztétikaprofesszorává. Ez volt Werthes első tartósan viselt hivatala, melyből csak hat és fél év múlva, a császár halála után, 1791 elején távozott, pontosan nem tisztázott okokból.⁷ Ekkor Szentpétervárra ment, hogy újfent nevelői állást töltsön be. 1797-ben újra Württembergben találjuk, ahol udvari tanácsossá nevezték ki, és a hivatalos kormánylapot szerkesztette.

Annak körülményeit eddig nem vizsgálták alaposabban, hogy a kalandos életű, tartósan korábban sehol meggyökerezni nem tudó vagy akaró Werthesnek miért juttatott 1784-ben az osztrák kormányzat ilyen kitüntetett állást. Esztétikaprofesszori tevékenységének részletei szintén feltáratlanok. Az alábbiakban e két témakör megvilágítására teszünk kísérletet eddig kiadatlan egykorú kéziratos dokumentumok bevonásával: két, 1784-re datálható hivatalos német nyelvű iratról van szó, és egy latin nyelvű, 1791-ben keletkezett előadásjegyzetről, melyeket függelékben közlünk is.

4 Először a *Der Deutsche Merkur* 1774-es évfolyamában jelent meg, majd külön kötetben névtelenül: *L. Ariosts rasender Roland, aus dem Italienischen Übersetzt* (Bern: Typographische Gesellschaft, 1778). Vö. Astrid DRÖSE, „Ariost im Journal – Friedrich August Clemens Werthes’ Übersetzung des Orlando Furioso in Wielands Teutschem Merkur (1774)”, in *Ariost in Deutschland*, Hg. Achim AURNHAMMER und Mario ZANUCCHI, 147–165 (Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2020), DOI: 10.1515/9783110691269-007. Werthes Gozzi-fordításairól lásd: Hedwig Hoffmann RUSACK, *Gozzi in Germany: A Survey of the Rise and Decline of the Gozzi Vogue in Germany and Austria, with Especial Reference to the German Romanticists* (New York: Columbia University Press, 1930), 56–71, DOI: 10.7312/rusa91340. Werthes korai művei és fordításai egykorúan Magyarországon is ismertek voltak. Ezt igazolja, hogy Szerdahely György Alajos 1784-ben, épp Werthes esztétikaprofesszori kinevezése előtt megjelent szakesztétikai munkájában mind a pásztori költészetben elért érdemeire, mind pedig Ariosto-fordítására hivatkozott. Georg Aloys SZERDAHELY, *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* (Buda: Typ. regiae univ., 1784), 146, 169.

5 Robert UHLAND, *Geschichte der Hohen Karlschule in Stuttgart* (Stuttgart: Kohlhammer, 1953), 162.

6 HEROLD, *Friedrich August Clemens Werthes...*, 44. Lásd még: Øjvind ANDREASEN, Hg., *Aus den Tagebüchern Friedrich Münters: Wander- und Lehrjahre eines dänischen Gelehrten: Bd. 1. 1772–1785* (Kopenhagen–Leipzig: P. Haase & Sohn–Otto Harrasowitz, 1937), 96.

7 Werthes pesti időszakáról vö. HEINRICH Gusztáv: „Friedrich August Clemens Werthes in Ungarn”, *Ungarische Revue* 13, Heft 8–9 (1893): 508–513; valamint NYÍRY Erzsébet, *Werthes Frigyes Ágost Kelemen pesti évei (1784–1791): Adalékok első Zrinyi-dramáink történetéhez* (Budapest: Törekvés Nyomda, 1939).

Először az Osztrák Nemzeti Könyvtár kéziratárában, Gottfried van Swieten hivatalos iratai között⁸ található két, Werthesre vonatkozó iratot fogjuk értelmezni. Mindkét publikálatlan kézirat a német író professzori kinevezésével áll kapcsolatban: az egyik egy idegen kéztől származó *Emlékeztető* („Denkzeddel”), mely főbb életrajzi adatait és bibliográfiáját tartalmazza, a másik pedig egy cím nélküli tervezet az esztétika felsőoktatásbeli tanításának alapelveiről, Werthes kézírásával és aláírásával. Az iratok nincsenek dátumozva, azonban valószínű, hogy az 1784-es kinevezést közvetlenül megelőzően keletkeztek, és jutottak van Swieten elé, aki a birodalmi oktatásügyet irányító Studienhofkommission elnökeként meghatározó befolyással volt a professzori állásra felterjesztendő személyek kilitérére. Lássuk tehát, hogy ezek az iratok milyen új adalékokkal szolgálnak részben Werthes életrajzához, részben esztétikai törekvéseinek megértéséhez.

Az Emlékeztető

Az *Emlékeztető* kapcsán először azt kell rögzítenünk, hogy nagy valószínűséggel ez az irat volt az alapja a Studienhofkommission 1784. szeptember 29-ei előterjesztésének, melynek latin nyelvű, korábban Budapesten őrzött példányának tartalmát Heinrich Gusztáv ismertette.⁹ Erre utal, hogy mindkét irat pontosan ugyanazokat a Werthesre vonatkozó életrajzi adatokat hozza, csak az előterjesztés némileg bővebb (külön kiemeli, hogy a jelölt „nem-katholikus”, valamint „igen művelt és az aesthetikában kiválóan jártas férfiú”). Az előterjesztés ugyanúgy „34 évesnek” mondja Wertheset, mint az *Emlékeztető*, ami arra mutat, hogy innen származik a téves adat, hiszen – mint arra már Heinrich is utalt – a professzorjelölt 1784-ben valójában már 36 éves volt.¹⁰

Az *Emlékeztető* Werthes eddig ismert életrajzához több fontos kiegészítést is nyújt. Ilyen például az utalás jénai egyetemi tanulmányaira, mely eddig ismeretlen volt a kutatás előtt. Szempontunkból legérdekesebb az a közlés, hogy a jelölt a stuttgarti egyetemen betöltött állásának feladása után „tudós utazást tett Szentpétervárra és az észak-német tartományokon keresztül”. Ez azért különösen lényeges, mert eddig semmilyen adatunk nem volt arról, hogy Werthes mivel foglalkozott azután, hogy 1783 májusában elhagyta Stuttgartot, s azelőtt, hogy 1784 nyarán dokumentálhatóan felbukkant Bécsben. Mentorának, Wielandnak írt, 1783. május 4-én keltezett levelében a jövőjére nézve kétféle perspektívát említ. Az egyik szerint kilátásban van, hogy egy „Sievers” nevű

8 Gottfried VAN SWIETEN, *Acta commissionis aulicae ad dirigendas res studiorum et censuræ librorum a. 1783–1791. Vol. III*, in Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken (a továbbiakban: ÖNB HAN), Cod. 9719.

9 HEINRICH Gusztáv, „Körner Zrínyi-drámája”, *Budapesti Szemle* 20, 189. sz. (1892): 321–344, 330–331.

10 Vö. Uo., 330; HEINRICH, „F. A. C. Werthes in Ungarn”, 509. Heinrich a Werthes professzorrá felterjesztő iratot a „budapesti egyetem actái” alapján ismerteti. Az egyetemi levéltár bölcsészettudományi karra vonatkozó iratai 1956-ban megsemmisültek, így jelenleg ez a dokumentum már nem lelhető fel.

orosz gróf társaságában „grande tour”-ba, vagyis képzési utazásba kezd, melynek főként Anglia volna a célpontja. Addig viszont, amíg nem indulnak el, Bécsbe megy, mivel „időközben” felajánlották neki, hogy „ott helyben” legyen az esztétika professzora. Ezért úgy döntött, hogy Bécsben várja ki a fejleményeket, és tudakozódik, hátha „valami haszonnal kecsegtető” van ott számára kilátásban, annál is inkább, mert „éppen most jönnek létre az új intézmények”.¹¹ Ez utóbbival az éppen zajló osztrák oktatásügyi reform fejleményeire utal, melynek keretében például a Werthes ismeretségi köréhez tartozó Johann Georg Jacobit¹² 1784-ben kinevezték a freiburgi egyetem esztétika tan-székének élére.¹³ Werthes mindazonáltal június végén nem Bécsben, hanem Weimarban jelent meg,¹⁴ ahol kérése nyomán Wieland ajánlólevelet adott neki a bécsi Tobias Philipp von Geblernnek címezve,¹⁵ aki magas udvari tisztségeket töltött be (ez idő tájt mint a cseh-osztrák udvari kancellária alkancellárja), s a kor jelentős drámaírója is volt egyben. A szakirodalom vitatja, hogy ez a közbenjárás segített volna a Bécsbe érkező Werthesen, hiszen még több mint egy évig állás nélkül maradt.¹⁶ Az *Emlékeztető* adata viszont arra enged következtetni, hogy Werthes, ha 1783 nyarán esetleg Bécsbe ment is, nem maradt ott sokáig, hanem – feltehetően a Wielandnak írt levélben említett orosz gróf társaságában és finanszírozásával – továbbutazott, csak az eredeti tervekkel ellentétben nem Angliába, hanem Szentpétervárra. Ez az oroszországi út érthetőbbé teszi, hogy miért nincs egy éven át adatunk Werthesről, illetve azt is, hogy 1791-ben Pestről miért éppen Szentpétervárra távozott, hogy nevelői állást vállaljon egykori stuttgarter tanítványánál, egy magas rangú katonatisztnél, aki mindazonáltal nem azonos az említett gróffal.¹⁷ Johann Georg Hamann levelezéséből tudható, hogy Werthes csak 1784 júniusában tért vissza Szentpétervárról. A Bécsbe tartó Werthes ugyanis e hónap

11 F. A. C. Werthes – Christoph Martin Wielandnak, Stuttgart, 1783. május 4., in WIELANDS *Briefwechsel, Juli 1782–Juni 1785*, Hg. Annerose SCHNEIDER, Bd. 8 (Berlin: Akademie Verlag, 1992), 1:96.

12 Werthes és Jacobi kapcsolatáról lásd: HEROLD, *Friedrich August Clemens Werthes...*, 14, 157.

13 II. Józsefnek a bölcsészkart és ezen belül az esztétikaoktatást érintő egyetemi reformjáról lásd: Tomáš HLOBIL, *Geschmacksbildung im Nationalinteresse: Die Anfänge der Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1763–1805* (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2012), 39–51. Jacobi kinevezésének körülményeiről lásd: *uo.*, 47–48.

14 Vö. Thomas C. STARNES, *Christoph Martin Wieland: Leben und Werk. Aus zeitgenössischen Quellen chronologisch dargestellt: Teil 1: „Vom Seraph zum Sittenverderber”, 1733–1783* (Sigmaringen: Thorbecke, 1987), 740.

15 Christoph Martin Wieland – Tobias Philipp von Geblernnek, Weimar, 1783. június 29., in WIELANDS *Briefwechsel...*, 1:106–107.

16 Werthes 1784. szeptember 29-i professzori felterjesztő irata úgy fogalmaz, hogy „jelenleg Bécsben irodalmi munkásságnak szenteli magát”, ami arra utal, hogy ekkor nem állt semmilyen alkalmazásban. HEINRICH, „F. A. C. Werthes in Ungarn...”, 509. Herold a Geblernnek szóló ajánlás és a professzori alkalmazás között eltelt hosszú időt hangsúlyozza. HEROLD, *Friedrich August Clemens Werthes...*, 59.

17 Vö. F. A. C. Werthes – Christoph Martin Wielandnak, Pest, 1791. február 21., in WIELANDS *Briefwechsel, Januar 1791–Juni 1793*, Hg. Uta MOTSCHMANN, Bd. 11, 1:41–42 (Berlin: Akademie Verlag, 2001), 1:42. Továbbá: F. A. C. Werthes – Christoph Martin Wielandnak, Pest, 1791. április 3., in: *uo.*, 67–68, 68.

elején Königsbergben meglátogatta a híres filozófust, aki az eseményről mérsékelt lelkesedéssel tudósította barátját.¹⁸

A következő fontos adalékot nem a feljegyzés tartalma, hanem a lejegyző feltételezett személye jelenti. Biztosan állítható, hogy az *Emlékeztető* ugyanattól a kéztől származik, amely egy, szintén a Swieten-iratok között megőrzött levélfogalmazványt is papírra vetett 1785. augusztus 17-ei dátummal.¹⁹ Ezt az utóbbi iratot Johann Georg Jacobinak, a „széptudományok professorának” címezték Freiburgba, és az esztétika-oktatás gyakorlati problémáit tárgyalja. Szerzőjeként rendszerint Gottfried van Swientent tartják számon,²⁰ azonban Ingrid Solly disszertációja szerint a kézírás Otto Freiherr von Gemmingen²¹ amit legutóbb Helmut Seel monográfiája is megerősített, azzal a különbséggel, hogy ő a szerzőséget is Gemmingennek tulajdonítja.²² Ha a Gemmingen által kiadott folyóirat történetének feldolgozója és az életmű monográfusa helyesen azonosították be a kézírást (mely egyben az *Emlékeztető* kézírása is), akkor egy sor – igaz közvetett – következtetésre nyílik lehetőség Werthes professzori kinevezésének motivációival kapcsolatban. Kéznevelői kapcsolatot Gemmingen és Werthes között mindkettőjük szabadkőműves, illetve illuminátus volta jelent.

Újabban publikált adatok szerint Werthes már itáliai tartózkodása idején tagja volt a szabadkőműves rendnek,²³ 1781-től pedig illuminátus is volt,²⁴ azonban szabadkőmű-

18 „Vorige Woche besuchte mich ein Prof. Werther oder Werthes in Gesellschaft unsers Mangelsdorf und Mohr. – Er kam von Petersburg und geht nach Wien. [...] Seine Begleitung und andere Umstände machten mich in Ansehung seiner verlegen und mistrauisch. Gegen Kant soll er gesagt haben bey Wieland im Hause gelebt zu haben – und mir versicherte er Herder noch zu Bückeburg gut gekannt zu haben. Nunmehr sagt man, daß es[sic!] der Uebersetzer des Ariost p[sic!] seyn soll.” Johann Georg Hamann – Johann George Scheffnernek, Königsberg, 1784. június 8., in Johann Georg HAMANN, *Briefwechsel, 1783–1785*, Hg. Arthur HENKEL, Bd. 8, 5:158–160 (Wiesbaden [u.a.]: Insel-Verlag, 1965), 5:158–159.

19 ÖNB HAN, Cod. 9717, fol. 538 r/v. A levélről lásd: Ernst WANGERMANN, „By and By We Shall Have an Enlightened Populace»: Moral Optimism and the Fine Arts in Late-Eighteenth-Century Austria”, in *The Great Tradition and Its Legacy: The Evolution of Dramatic and Musical Theater in Austria and Central Europe*, eds. Michael CHERLIN, Halina FILIPOWICZ and Richard L. RUDOLPH, 12–32 (New York, Oxford: Berghahn Books, 2003), 25. Valamint: Ernst WANGERMANN, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung: Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781–1791* (Wien: Oldenbourg, 1978), 70.

20 Így például Jacobi levelezésének regisztere, melyben a levél dátumaként tévesen 1785. augusztus 15. van feltüntetve. Achim AURNHAMMER und C. J. Andreas KLEIN, *Johann Georg Jacobi (1740–1814): Bibliographie und Briefverzeichniss* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2013), 368, DOI: 10.1515/9783110266184.

21 Ingrid SOLLY, „Der Weltmann”: *Eine moralische Wochenschrift des Josephinismus* [Disszertáció] (Wien: 1981), 16.

22 Helmut SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen: Freund Mozarts, Aufklärer und Freimaurer 1755–1836: Eine Biographie* (Bayreuth: Forschungsloge Quatuor Coronati, 2001), 185.

23 Werthes a nápolyi „La Vittoria” páholy tagjaként adta ki 1779-ben *Geschichte des Schicksals der Freymäurer zu Neapel* című anonim munkáját a nápolyi szabadkőműveseket ért kormányzati üldöztetésről. Vö. Ruggiero di CASTIGLIONE, *La massoneria nelle due Sicilie: E i „Fratelli” meridionali del '700*. Vol. 6 (Rome: Gangemi, 2006), 1:133.

24 Werthes 1781. augusztus 30-án írta alá a belépési nyilatkozatot Heidelbergben. Lásd: Adolph Franz Friedrich Ludwig Freiherr von Knigge – Johann Adam Weishauptnak, Frankfurt am Main, 1781. szeptember 10., in *Die Korrespondenz des Illuminatenordens, 1776–1781*, Hg. Reinhard MARKNER, Monika

ves és illuminátus tevékenységének a régebbi szakirodalom nem szentelt figyelmet,²⁵ így ilyen jellegű kapcsolatai és Bécsben váratlanul felívelő karrierje között sem volt szokás közvetlen kapcsolatot feltételezni. Ezen a megközelítésen Hans-Jürgen Schings monográfiája változtatott, mely a stuttgarti illuminátusok bemutatása során kitért Werthesre is, és pályafutásának stuttgarti szakaszát ebből a szemszögből világította meg. Schings szerint Werthesnek (rendbéli neve „Pyrrho”) 1781-ben „nyilvánvalóan” kezdeményező szerepe volt a stuttgarti illuminátus csoport megalapításában. Schings arra is utalt, hogy von Gebler, akinek Wieland Werthes méltató ajánlása szólt, feltehetően szintén illuminátus volt.²⁶ Schings nyomán legutóbb Rita Unfer Lukoschik már úgy fogalmazott, hogy Werthes pesti professzori kinevezése részben „nagy valószínűséggel az illuminátus rendtagok fáradozásainak eredménye” volt.²⁷

E feltételezést igazoló közvetlen bizonyíték továbbra sem került elő, azonban közvetett módon egy sor egykorú feljegyzés támasztja alá. Ide tartoznak két, Bécsen átutazó szabadkőműves-illuminátus naplóbejegyzései is, melyek megemlékeznek az 1784 nyarán és őszén ott ténykedő Werthesről: Georg Forsteré és Friedrich Münteré. Az 1784. július 30-ától kezdve Bécsben tartózkodó Forster naplójában akkurátusan rögzítette, hogy mikor ki mindenkivel találkozott, s e felsorolásokban Werthes neve többször megjelenik – mindig Gemmingenével együtt.²⁸ Báró Gemmingen ez idő tájt a „Zur Wohltätigkeit” szabadkőműves páholy elnöke, valamint illuminátus volt. Forster maga, akit 1784 augusztusában ünnepélyesen a „Zur wahren Eintracht” páholy tagjává avattak, majd szeptemberben Gemmingen páholyának lett tiszteletbeli tagja, az év májusa óta volt illuminátus.²⁹ Münter 1784. augusztus 30. után kelt bécsi feljegyzéseiben többször említi beszélgetéseit „Werthes testvérrel”, többek között a „rend” ügyeiről. Münter naplója szempontunkból azért is érdekes, mert ennek tanúsága szerint a naplóíró Werthessel több alkalommal is Gemmingennél találkozott.³⁰

Harmadik vonatkozó egykorú forrásunk kifejezetten Werthes kinevezésének körülményeiről tudósít. Johann Heinrich Gottfried von Bretschneidernek (1739–1810),³¹

NEUGEBAUER-WÖLK und Hermann SCHÜTTLER, Bd. 2, 1:374–377 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2005), 1:376–377.

25 Herold Werthes-életrajza például nem tér ki erre a témára. Hogy Werthes tagja volt a szabadkőművesség elit leágazásának tekinthető illuminátus rendnek, az stuttgarti professzortársa, Jacob Friedrich von Abel memoárja alapján már korábban is ismert volt. Erről, illetve az illuminátusokról általában lásd: Richard van DÜLMEN, *Der Geheimbund der Illuminaten* [2. kiadás] (Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1977), (Werthesről: 78.); valamint: Helmut REINALTER, Hg., *Der Illuminatenorden (1776–1785/87): Ein politischer Geheimbund der Aufklärungszeit* (Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 1997).

26 Hans-Jürgen SCHINGS, *Die Brüder des Marquis Posa: Schiller und der Geheimbund der Illuminaten* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996), 32, DOI: 10.1515/9783110965889.

27 LUKOSCHIK, „Rezeption italienischer Literatur...”, 122.

28 Georg FORSTER, *Tagebücher*, Hg. Brigitte LEUSCHNER, Georg Forsters Werke: Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe 12 (Berlin: Akademie-Verlag, 1973), 108, 114, 117, 124, 137.

29 Lásd Hans-Josef Irmen jegyzetét: Hans-Josef IRMEN, Hg., *Die Protokolle der Wiener Freimaurerloge „Zur wahren Eintracht” (1781–1785)* (Frankfurt am Main: Peter Lang Edition, 1994), 325.

30 ANDREASEN, *Aus den Tagebüchern Friedrich Münters...*, 59, 71, 86.

31 János BRUCKNER, „H. G. Bretschneider an der Universitätsbibliothek Ofen-Pest (1780–1784): Zur Lebensgeschichte eines Bibliothekars der josephinischen Epoche”, *Biblos* 7, Heft 2 (1958): 62–68.

a pesti egyetemi könyvtár korábbi igazgatójának leveleiről van szó, melyeket barátjának, a berlini könyvkiadónak és szerkesztőnek, Friedrich Nicolainak³² írt. Bretschneider 1784 októberének végén Werthes társaságában utazott Bécsből Pest-Budára, hogy azután új könyvtárosi állomáshelyére, Lembergbe (ma: Lviv, Ukrajna) induljon tovább. Werthes kinevezésére két levelében is kitér. Az elsőben, melyet még Bécsből küldött, így jellemzi Werthest:

Holnapután indulok Budán keresztül Lembergbe. Pestig velem utazik Werthes professzor, Ariosto fordítója és wielandiánus, akit van Swieten báró Gemmingen ajánlására a széptudományok pesti professzorává tett.³³

Budára megérkezve Bretschneider újra ír Nicolainak, visszatérve a témára. Megemlíti, hogy a pesti egyetemen csak három protestáns professzor van, köztük a frissen kinevezett Werthes: „Wieland tanítványa, aki Thun grófnő, Gemmingen báró és van Swieten báró ajánlásának köszönhetően érkezett ide”³⁴

A történetben minden jel szerint kulcsszerepet játszó Otto Heinrich von Gemmingen-Hornberg báró (1755–1836) – Münter jellemzése szerint: „pompás, szép fiatalember, teli szellemmel és tüsszel, aki kertjében csendesen, többnyire a barátainak éldegél”³⁵ – 1782-ben érkezett Bécsbe Mannheimből, ahol drámaíróként és a nemzeti színház dramaturgjaként működött.³⁶ Bécsben a legfelsőbb körökben forgott, és II. József reformpolitikáját támogató folyóiratokat adott ki. Ismert, bár részleteiben kevésbé dokumentált van Swietennel való együttműködése. Helmut Seel szerint Gemmingen Bécsbe érkezése után valószínűleg a fent idézett Bretschneider-levelemben említett Marie Wilhelmine von Thun-Hohenstein grófnőnek a bécsi kulturális élet egyik középpontjának számító szalonjában ismerte meg van Swientent.³⁷ Általános feltételezés a szakirodalomban, hogy Gemmingen a *Der Weltmann* (1782–1783) című, a felsőbb nemesi köröket megcélzó, toleranciát hirdető, a katolikus egyházzal szemben kritikus hangot megütő hetilap-

Bretschneider önéletírását lásd: Karl Friedrich LINGER, Hg., *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des k.k. Hofrathes Heinrich Gottfried von Bretschneider 1739 bis 1810* (Wien–Leipzig: J. Eisenstein & Co., 1892).

32 Nicolai jelentőségéről lásd: Stefanie STOCKHORST, Knut KIESANT und Hans-Gert ROLOFF, Hg., *Friedrich Nicolai (1733–1811)* (Berlin: Weidler, 2011).

33 „Ich werde übermorgen über Ofen nach Lemberg Abreisen. Prof. Werthes der den Ariost übersetzt hat, ein Wielandianer den van Swieten auf Empfehlung des Bar[on]. Gemmingen zum Prof. der schönen Wissenschaften in Pest gemacht hat, wird mit mir bis Pest reisen.” Johann Heinrich Gottfried von Bretschneider – Friedrich Nicolainak, Bécs, 1784. október 20., in: SZABÓ Margit, *H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782–1784-ig: Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből* (Budapest: Minerva Társaság, 1942), 80–81, itt: 81.

34 „[E]in Zögling Wielands der auf Empfehlung der Gräfin Thun, des Bar[on]. Gemmingen, und des B[aron]. v. Swieten hieher kommen ist.” Johann Heinrich Gottfried von Bretschneider – Friedrich Nicolainak, Buda [Ofen], 1784. november 6., in uo., 82.

35 ANDREASEN, *Aus den Tagebüchern Friedrich Münters...*, 59.

36 Gemmingentől mint drámaíróról lásd: Cäsar FLAISCHLEN, *Otto Heinrich von Gemmingen: Mit einer Vorstudie über Diderot als Dramatiker: „Le père de famille” – „Der deutsche Hausvater”: Beitrag zu einer Geschichte des bürgerlichen Schauspiels* (Stuttgart: G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, 1890).

37 SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen...*, 184.

ját van Swietenel egyeztetve szerkesztette, és az oktatáspolitikus maga is publikált a folyóiratban anonim cikkeket.³⁸ Másrésztől feltételezik Gemmingen ráhatását az oktatásiügyi reform kérdéseire.³⁹ Gemmingen nem viselt Bécsben hivatalos állami funkciót, de informális hatalmát a kortársak jelentősnek vélték. Forster Gemmingemet van Swieten „legközelebbi barátjaként” említi,⁴⁰ Münter pedig így fogalmaz: „Gemmingen fő alatt sok befolyással rendelkezik a Kaunitz herceggel, van Swieten báróval és Thun grófnővel ápolott összeköttetései révén”.⁴¹ Georg Forster egy levele is megerősíti, hogy Gemmingennek egészen az osztrák államapparátus legfelső szintjéig, Wenzel Anton Eusebius von Kaunitz-Rietberg kancellárig értek el a kapcsolatai.⁴²

Gemmingen és Werthes megismerkedése még a Bécsbe érkezésük előtti időszakra tehető, lévén mindketten tagjai voltak az 1781-ben alapított wormszi „Johannes zur brüderlichen Liebe” szabadkőműves páholyának.⁴³ Együttműködésüknek mindazonáltal egyetlen nyilvános jelére találtunk: Werthes szerepelt egy lírai költeménnyel Gemmingen 1784 szeptemberében indult, *Magazin für Wissenschaften und Litteratur* című folyóiratában.⁴⁴ Werthes a periodika terjesztésében is segédkezett, a cél érdekében hasznosítva königsbergi kapcsolatait, így jutott el a *Magazin* első száma Johann Georg Hamannhoz, akinek az ekkor kinevezése előtt álló pesti professzor verse ugyan nem tetszett, de a vállalkozás egészét sokatígérőnek tartotta.⁴⁵

Mint említettük, mind Werthes, mind Gemmingen prominens szabadkőművesek, illetve illuminátusok voltak. Az illuminátusok radikális felvilágosult társadalmi céljaik elérésének érdekében kísérletet tettek az abszolutista állam befolyásolására:⁴⁶ mint

38 Vö. Reinhold BERNHARDT, „Aus der Umwelt der Wiener Klassiker: Freiherr Gottfried van Swieten (1734–1803)”, in *Der Bär: Jahrbuch von Breitkopf & Härtel auf die Jahre 1929/1930* (Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1930), 74–166, 78; SOLLY, „Der Weltmann”..., 18; SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen...*, 184; WANGERMANN, „»By and By We Shall Have an Enlightened Populace«...”, 25–26. A folyóiratról lásd még: Wolfgang MARTENS, „Der Weltmann (Wien 1782–1783): Eine Wochenschrift für den Adel”, in *Beiträge zu Komparatistik und Sozialgeschichte der Literatur: Festschrift für Alberto Martino*, Hg. Norbert BACHLEITNER, Alfred NOE und Hans-Gert ROLOFF, 645–655 (Amsterdam–Atlanta: Rodopi B. V., 1997).

39 SOLLY, „Der Weltmann”..., 16, 189.

40 Georg Forster – Christian Gottlob Heynének, Bécs, 1784. szeptember 1., in Georg FORSTER, *Briefe 1784 – Juni 1787*, Hg. Brigitte LEUSCHNER, Georg Forsters Werke 14 (Berlin: Akademie-Verlag, 1978), 177.

41 „[Gemmingen] hat im stillen vielen Einfluss durch seine Verbindungen mit dem Fürsten Kauniz [...], mit Baron van Swieten [...] und der Gräfin Thun”. ANDREASEN, *Aus den Tagebüchern Friedrich Münters...*, 111–112.

42 „Ich habe einen Freund hier, den Baron von Gemmingen, einen ganz vortrefflichen Kopf, der viel bei Fürst Kaunitz und bei van Swieten gilt”. Georg Forster – Samuel Thomas von Sömmerringnek, Bécs, 1784. augusztus 14., in FORSTER, *Briefe 1784 – Juni 1787*, 161.

43 Lásd: Wilhelm KREUTZ, *Aufklärung in der Kurpfalz: Beiträge zu Institutionen, Sozietäten und Personen* (Heidelberg: Verlag Regionalkultur, 2008), 150. Vö. SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen...*, 178–179.

44 F. A. C. WERTHES, „Bey einer Thränenweide”, *Magazin für Wissenschaften und Litteratur* 1 (1784), 123–124.

45 „Vorige Woche ist hier das erste Stück eines neuen Magazins für Litteratur und Wissenschaften angekommen, welches Otto von Gemmingen zu Wien [...] herausgiebt. Pr.[ofessor] Werthes hat es seinem Freunde Mangelsdorf hier in Commißion gegeben. Das letzte u[nd] vielleicht schlechteste Stück ist von ihm; eine Ode unter der Aufschrift: Thränenweide. [...] Der Anfang verspricht viel Gutes.” Johann Georg Hamann – Johann George Scheffnernek, Königsberg, 1784. szeptember 19–20., in HAMANN, *Briefwechsel...*, 5:221–223, 221.

46 Vö. DÜLMEN, *Der Geheimbund der Illuminaten...*, 37.

az immár nyilvánosan hozzáférhető titkos levelezésük mutatja, e törekvés jegyében szervezték be a kormányzati körökben befolyással rendelkező, „még az uralkodó által is nagyra tartott” Gemmingent.⁴⁷ A levelezésben Werthes neve is felbukkan, s ez közvetlenül igazolja, hogy a rendtagok igyekeztek elősegíteni a boldogulását. 1782-ben Adolph Franz Friedrich Ludwig Freiherr von Knigge (*alias* Philo) és Johann Adam Weishaupt (*alias* Spartacus) levélváltásában került szóba egy Werthesnek szánt nevelői állás, melyet azonban nem foglalhatott el, mert nemesi származású katolikusoknak volt fenntartva.⁴⁸ E levelezés egyes részeit egykorúan már megszellőztette a szabadkőművesek árulójává lett Leopold Alois Hoffmann (Gemmingen és Werthes szabadkőműves társa, 1784 és 1790 között a pesti egyetemen a német nyelv és irodalom professzora). 1796-os kötetében a lejáratás nyilvánvaló szándékával közölt egy levelet Kniggétől, melyben a német író Werthes bécsi elhelyezkedésének támogatását sürgeti.⁴⁹ A képet színesíti, hogy Hoffmann maga állítólág Gemmingen hathatós közbenjárása nyomán nyerte el 1784-ben a pesti egyetem német nyelv és irodalom tanszékét.⁵⁰

Mindezek figyelembevételével megerősíthető az a szakirodalmi vélekedés, hogy Werthes szerencsecsillaga 1784-ben szabadkőműves, illetve illuminátus támogatással emelkedett fel, s hozzá lehet tenni, hogy ebben báró Gemmingennek kitüntetett szerepe volt. Azonban azt sem szabad elfelejteni, hogy Werthes személye mindemellett kitűnően illeszkedett az aktuális, van Swietenhez kötődő kormányzati kultúrpolitikai koncepcióba. Tomáš Hlobil monográfiájában arra hívta fel a figyelmet, hogy az esztétika tanszékek élére II. József idején tudatosan választottak ismert költőket és írókat a német nyelvterület protestáns részéről.⁵¹ (Ennek további példája Johann Georg Jacobi 1784-es freiburgi és August Gottlieb Meißner 1785-ös prágai kinevezése.) E jelenség mögött két motívum egybefonódása tapintható: egyrészt II. József központosító törekvése, melynek eszközei olyan emberek lehettek, akik külföldiként nem kötődnek a helyi hatalmi elithez, és a központi kormányzat szellemében tevékenykednek, illetve, protestánsok lévén, függetlenek a katolikus klérustól is. Így a korábbi pesti esztétikaprofesszor, az egykori jezsuita szerzetes, Szerdahely György Alajos elmozdítását van Swieten azzal indokolta 1784. augusztus 9-ei hivatalos levelében, hogy „a császár az ex-jezsuiták számát a budai egyetemen kevesbíteni akarja”, ezért a tanszék élére protestánst kell kinevezni.⁵² Másrészt van Swieten azon törekvése is érzékelhető a háttérben, hogy a gya-

47 Carl Joseph Hieronymus Kolborn – Johann Adam Weishauptnak, Bécs, 1783. február 5., in *Die Korrespondenz des Illuminatenordens*, Januar 1782 – Juni 1783, Hg. Reinhard MARKNER, Monika NEUGEBAUER-WÖLK und Hermann SCHÜTTLE, Bd. 2, 2:416–418 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2013), 2:417.

48 Adolph Franz Friedrich Ludwig Freiherr von Knigge – Johann Adam Weishauptnak, Frankfurt am Main, 1782. szeptember 24., in uo., 196.

49 Leopold Alois HOFFMANN, *Aktenmäßige Darstellung der Deutschen Union, und ihrer Verbindung mit dem Illuminaten-Freimaurer- und Rosenkreutzer-Orden: Ein nöthiger Anhang zu den höchst wichtigen Erinnerungen zur rechten Zeit* (Wien: Christoph Peter Rehm, 1796), 156.

50 SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen...*, 131.

51 HLOBIL, *Geschmacksbildung...*, 49–50.

52 Az udvari kancellária iratát idézi: CSAPLÁR Benedek, „Révai sikertelen törekvése az egyetemi tanszék-re”, *Figyelő* 21 (1886): 118–133, 205–223, 212.

korlati ízlésképzést kell előtérbe helyezni, melyet a művészetben jártas, s különösképpen az irodalmat gyakorló személyektől reméltek.

Werthes oktatási tervezete

A Werthes által benyújtott oktatási tervezet, mely az ízlésképzés társadalmi hasznosságát hangsúlyozza, elsősorban nyilvánvalóan van Swieten oktatás- és esztétikakonceptiójához kötődik. Ennek elvi hátterét először Ernst Wangermann kutatta, aki úgy vélte, hogy van Swieten berlini nagykövetségének éveiben (1770–1777) vált a Moses Mendelssohn és Johann Georg Sulzer által megfogalmazott „shaftesburyánus morális esztétika” hívévé.⁵³ Van Swietennek az esztétikát „nemzeti ügyé” emelő programja⁵⁴ és Sulzer ízlés-felfogása közötti összefüggés filológiailag is igazolható, hiszen például van Swieten kijegyzetelte a berlini esztéta lexikonjának vonatkozó definícióját: „Az ízlés alapjában nem más, mint belső érzék, melynek révén az igaz és jó hatását érzékeljük”.⁵⁵ Effajta megmondolások vezettek oda, hogy 1784-ben II. József, van Swieten kezdeményezése nyomán a birodalomban a bölcsészszakok harmadéves hallgatói számára általánosan kötelezővé tette az esztétikát mint az ízlésképzés tantárgyát.

Werthes koncepciójára nézve azonban figyelembe kell venni azt az általános tudományfejlesztési tervet is, melyet von Gemmingen fejtett ki 1784-ben indult új folyóirata, az új esztétikaprofesszort is a szerzőgárdában tudó *Magazin für Wissenschaften und Litteratur* programadó tanulmányában. E periodika célközönsége a „felvilágosult polgárság”, központi témája pedig a tudományok ápolása volt.⁵⁶ Gemmingen erősen és explicit módon Francis Bacon tudománytanára támaszkodó gondolatmenete⁵⁷ az exoterikus tudományművelés mellett érvel, ennek előfeltételül pedig társadalmi változásokat lát szükségesnek. A „tudományok ápolásának” célja Gemmingen szerint annak a romlási folyamatnak a visszafordítása, mely a római császárság bukása után következett be, mikoris ezoterikus, a tapasztalattól eltávolodó szisztémák kezdték uralni a tudományt. A hűbéri rendszerben a tudomány művelése a szerzetesek kiváltsága lett, s ezek a magukat a polgári társadalomból kiszakító emberek nem törekedtek arra, hogy munkálkodásuk hasznot hajtson az emberiségnek. Noha a tudományok azóta részben vissza-

53 WANGERMAN, „By and By We Shall Have an Enlightened Populace...”, 24–25.

54 „Ferner die Bildung des Geschmacks, welche eben das Geschäft der Aesthetik ist, ist eine national-Angelegenheit, denn der Geschmack vervollkommet die Vernunft und Sittlichkeit, und verbreitet Anmut und Geselligkeit über das ganze Leben.” Gottfried van SWIETEN, „Über die Bildung der künftigen Volkslehrer: Vortrag der Studienhofkommission, 1783. október 12.”. Idézi: WANGERMAN, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung...*, 38.

55 „Der Geschmack ist im Grunde nichts als das innere Gefühl, wodurch man die Reizung des Wahren und Guten empfindet”. Idézi: uo., 70. Vö. Johann Georg SULZER, „Geschmak (Schöne Künste)”, in Johann Georg SULZER, *Allgemeine Theorie der schönen Künste in einzeln, nach alphabetischer Ordnung der Kunstwörter auf einander folgenden, Artikeln abgehandelt: Erster Theil*, 461–465 (Leipzig: M. G. Weidemanns Erben und Reich, 1771), 464.

56 Vö. SEEL, *Otto Freiherr von Gemmingen...*, 133–134.

57 OTTO VON GEMMINGEN, „Über Wissenschaftspflege”, *Magazin für Wissenschaften und Litteratur* 1 (1784): 1–9.

tértek a társadalomba, azonban zömmel továbbra is egyéni rendszerek formáját öltik, főképpen a teológiában és a jogtudományban, melyek – bár „természetüknél fogva tulajdonképpen nem is tudományok” – minden mást kiszorítottak. A szakelméletek körére korlátozódó tudósság helyett Gemmingen az antik mintát ajánlja, mely szerint a „szellem emberei” egyben államférfiak is voltak, akik „ismereteiket a tapasztalat próbájára tették, és befolyásuk révén átültették a gyakorlatba”. Ennek az ideálnak a megvalósítását azonban gátolja, hogy a tudományok előrehaladásán munkálkodó embereknek nincsenek eszközeik ahhoz, hogy a társadalmi gyakorlatra hassanak, illetve ahhoz igazodjanak:

Még mindig nem számoltuk fel azt, ami ellen Bacon olyan buzgón küzdött; nagyban nyüzsögnek a rendszerek, és a tapasztalat még mindig hiányzik. Még mindig túl kevés figyelmet fordítunk az elvek és az alkalmazás közötti közvetlen kapcsolatra. Innen ered a saját társadalmi osztályokat alkotó tudósok és gyakorlati emberek közötti téves különbségtétel.⁵⁸

Gemmingen ezen a helyzeten állami beavatkozással kíván segíteni. Javaslatát az uralkodóknak a tudományok méltóságának visszanyerésére, valamint elmélet és gyakorlat összeköttetésének megvalósítására az, hogy vegyenek fel kitűnő tudósokat az udvarukba, biztosítanak nekik „tisztas menedéket”, és adják meg nekik a lehetőséget, hogy „tekintélyükkel előmozdítsák azoknak a népeknek a boldogságát, akiket a bölcsességre tanítottak”. Hangsúlyozni kell, hogy az állam Gemmingen által szorgalmazott beavatkozása a tudományba nem egyszerűen a tudomány hasznosságelvű instrumentalizálását célozza, hanem – a baconi elképzelésnek megfelelően⁵⁹ – egy olyan modell elterjesztését, melyben „a gyakorlatot az elmélet támasztja alá, ahogyan az utóbbit mindig az előbbi kell, hogy kíséresse.”⁶⁰

Werthes oktatási tervezete plauzibilisen értelmezhető e javaslat kontextusában. Werthes felfogásában ugyanis, a Gemmingen által ábrázolt tudományosmennyek megfelelően, a felsőoktatási intézményekben oktató esztétika nem csupán elvont tudomány, hanem a gyakorlati ízlésképzés eszköze is. Ez egyaránt jelent elhatárolódást a tisztán elméleti stúdiumoktól („metafizikai okoskodók” nevelése), és a csupán gyakorlati retorika- vagy poétikaoktatásól („kizárólag szónokok és költők” képzése). A cél e helyett, éppen e két irány metszéspontjában, de mindkettőt meghaladva, a közjó előmozdítása azáltal, hogy képessé kell tenni a tanulókat az elvont igazságok ábrázolására és megértésére. Ezáltal pedig olyan képességhez kell juttatni a polgárokat, amely nél-

58 Uo., 5.

59 Itt mindenekelőtt Baconnak a „színház ködképei”, s azon belül a spekulatív-szofisztikus filozófiai rendszerek elleni érvelésére kell gondolni. Arisztotelészt például azzal bírálja, hogy „amikor tételeket vagy axiómákat állít fel, ügyet sem vet a tapasztalatra, amint kellene, hanem szinte gúzsba kötve, rabszolgaként állítja a tapasztalatot önkényes, előre megalkotott véleménye szolgálatába”. Francis BACON, „Novum Organum: Aforizmak a természet magyarázatáról és az ember uralmáról”, LXIII, in Francis BACON, *Új Atlantisz/Novum Organum*, ford. SARKADY János és CSATLÓS János, 53–150 (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2001), 78–79.

60 GEMMINGEN, „Über Wissenschaftspflege”, 7.

külözetetlen, bármilyen foglalkozást űzzenek is, hiszen „az ízlés élteti az összes többi tudományt, csakis az ő révén tehetők általánossá és érdeklővé a legnagyobb és legfontosabb igazságok, valamint a legjobb és legnemesebb érzületek”. Werthes székfoglaló beszédében fejti majd ki ezt a gondolatot bővebben, ahol is a szépség „egész emberre” kiterjedő hatásáról, a humanitásesszmével való egybeköttetéséről szól.⁶¹

Werthes professzori tevékenysége a pesti egyetemen, különös tekintettel előadásainak nyelvére

1784 és 1791 között tehát Werthes volt az esztétika professzora a pesti egyetemen. Pesti esztétikaprofesszori működése részleteiben nem feltárt terület az irodalom- és az egyetemtörténet számára. Nyiry Erzsébet, aki Werthes pesti éveit germanista-komparatista módszerrel dolgozta fel, monográfiájában mindössze a bevezető oldalakon említi Werthes professzori tevékenységét, megjegyezve, hogy pesti előadásait az elvárásoknak megfelelően németül tartotta.⁶² Ez a két szempont uralja azóta is a szakirodalmi narratívát: Werthes előadásainak német nyelven (és a mögötte álló germanizáló intenciók), illetve az előadások tartalmi jegyeinek mellőzése vagy sablonos minősítése.

Úgy tűnik, Werthes előadásainak német nyelvére vonatkozóan az ősforrás a professzor óráin egyébként személyesen is részt vevő Fejér György egyetemtörténete.⁶³ Bár a Werthesről adott életrajzi összefoglalóban nem tér ki arra Fejér, hogy Werthes német anyanyelvének vagy németül tartott előadásainak szerepe lett volna a kinevezésében, az egyetemi előadások nyelvéről szóló paragrafusban van egy ide kapcsolódó utalása. Fejér szerint II. József szándéka szerint az előadásoknak valóban német nyelven kellett volna zajlaniuk, ám a professzorok jelentős része, jelezve, hogy a hallgatóság több mint egytizede nem ért németül, kérelmezte a latin nyelv használatát az előadásokban, sőt bizonyos esetekben nem német nyelvű tankönyvek használatát is (Horváth János saját latin nyelvű fizikakönyvét, Dugonics András saját magyar nyelvű matematika-könyvét kívánta használni), és erre engedélyt kaptak. Ehhez kapcsolódóan jegyzi meg Fejér, hogy „egyedül Clemens Werthes diktálta le szó szerint az esztétikát, a klasszikus auktorokat pedig németül magyarázta, kevés sikerrel”.⁶⁴ Mivel a tanrendek szerint az esztétika tárgya általában úgy tagolódt, hogy az őszi szemeszterben elméleti esztétikát hallgattak a diákok, a tavaszi félévben auktorértelmezéseket, azaz gyakorlati, mű-

61 Friedrich August Clemens WERTHES, *Rede bey dem Antritt des öffentlichen Lehramts der schönen Wissenschaften auf der Universität von Pest* (Pest–Ofen: Joh. Mich. Weingand & Joh. Georg Köpf, 1784), [oldalszámolás nélkül]. A beszédéről bővebben lásd: HLOBIL, *Geschmacksbildung...*, 209–211.

62 NYIRY, *Werthes Frigyes Ágost...*, 15–17.

63 Fejér György részletes életrajzot és bibliográfiát ad Werthesről: FEJÉR György, *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-Episcopalis ac M. Theresianae Regiae Literaria* (Buda: Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1835), 170. Fejér maga is tanítványa volt Werthesnek, megjegyzi ugyanis, hogy „Doctrina ipsius usus sum in Aesthetica, Philologia et Auctoribus Classicis.”, azaz „tanított engem esztétikára, filológiára és antik auktorokra”. Uo., 170.

64 „[U]nus Clemens Werthes Aestheticam ad calamum dictaverat, authores vero classicos interpretatus germanice, miserando cum profectu.” Uo., 128.

elemzésekre épülő esztétikát, a Fejér által leírtak az elméleti szakaszra nézve csupán annyi információt adnak, hogy ez nem tankönyv alapú előadás volt, hanem a Werthes által lediktált anyagon alapult; a második félév auktormagyarázatai pedig némelytől zajlottak. Ez utóbbi nem meglepő, mivel a Werthes könyvtárára vonatkozó, később majd részletesen bemutatásra kerülő könyvjegyzék is alátámasztja, hogy a második félévben Werthes többnyire Horatius műveit interpretálta, mégpedig Wieland és Richard Hurd kommentárjai alapján (az angol szerző kötetének német fordítását használva), az egyéb ókori szerzőket pedig Salomon van Til ugyancsak német nyelvű összefoglalása nyomán.⁶⁵ Tehát korszerű, de teljes mértékben német nyelvű szakirodalomra támaszkodott a tavaszi szemeszter műelemzése során. Fejér megjegyzését a mondatot záró „kevés sikerrel” megjegyzés miatt viszont könnyű úgy érteni, hogy a sikertelenség az esztétikaoktatás egészére vonatkozik (bár ezt Fejér Werthes-életrajza cáfolja), és összefügg az előadások német nyelvvel. Ugyan a Fejér-kötet 1835-ös kontextusában adódhatott ez az értelmezés, hogy ti. a német nyelvvel szembeni ellenállás miatt voltak sikertelenek az auktormagyarázatok, nem érdemes eltekinteni a tényről, hogy a Hurd-, Wieland-kommentárok, illetve van Til monográfiája a középfokú oktatásban megszokottól igen eltérő képet közvetített mind Horatius, mind általában az ókori költők műveiről. Wieland a görög költészetet imitáló, sztoikus bölcsességeket versbe foglaló költő képe helyett Horatius költészetének eredetiségét helyezte előtérbe, kiemelve a verseket ihlető költői intenciókat.⁶⁶ Salomon van Tilt pedig elsősorban karteziánus, cocceianus gondolkodóként, és a Spinoza-recepció fontos figurájaként tartja számon a kultúrtörté-

65 *Accessiones ad Reg. Scient. Univ[ersita]tis Bibliothecam. Elenchus Librorum qui a fine Martii 1791. usque – A. 1792 comparati fuerunt.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum litterario-politicum (C 67), 1792. F. 12, f. 35. Az *E Bibliotheca manuali Cl. D. Prof. Werthes*, azaz „A Neves Werthes Professor Úr kézikönyvtárából” című alatt szerepel azon kötetek rövid listája, melyet a pesti egyetemi könyvtár vezető Johann Julius Gabelhofer, egyben Werthes ideiglenes utóda az esztétika tanszékén, megvásárolt a könyvtár számára távozó kollégájától 1791. március 31-én. A jegyzékben az alábbi kötetek azonosíthatók: Quintus HORATIUS FLACCUS, *Horazens Briefe: aus dem lateinischen übersezt und mit historischen Einleitungen und anderen nöthigen Erläuterungen versehen von C. M. Wieland*, 2 Bände (Dessau: Buchhandlung der Gelehrten, 1782); Johann Georg SULZER, *Theorie und Praktik der Beredsamkeit: Herausgegeben von Albrecht Kirchmayer, Lehrer der Redekunst auf dem Kurfürstl. Schulhause zu München* (München: Lentner, 1786); Salomon van TIL, *Dicht- Sing- Und Spiel-Kunst, So wohl der Alten, Als ins besonder der Hebreer, Durch Neugierige Untersuchung der Antiquität aus ihrer vorigen Dunkelheit wieder aufgekläret: Als Vorläuffer d' göttlichen Psalmen, zu dero besserem Verstand dem Leser dienend und zum deutlicherm Begriff ihres Gebrauchs unter beyden Testamenten Anleitung zu geben* (Leipzig: Groot, 1706); Richard HURD, *Horazens Episteln an die Pisonen und an den Augustus: mit Kommentar und Anmerkungen nebst einigen kritischen Abhandlungen*, Übers Johann Joachim ESCHENBURG (Leipzig: Schwickert, 1772); Johann August ERNESTI, *Initia doctrinae solidioris* (Lipsiae: Wendler, 1745); Johann Joachim ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften: Zur Grundlage bey Vorlesungen* (Berlin: Nicolai, 1783); Ulrich BONER, Johann Jacob BODMER und Johann Jacob BREITINGER, Hg., *Fabeln aus den Zeiten der Minnesinger* (Zürich: Orell, 1757).

66 Lásd: Jane Veronica CURRAN, *Horace's „Epistles“ Wieland and the Reader: A Three-Way Relationship* (London: University of London, 1995); Wolfgang MONECKE, *Wieland und Horaz* (Köln–Graz: Böhlau, 1964).

net.⁶⁷ Így az oktatás sikertelenségnek akár e hermeneutikai paradigmaváltás is lehetett az oka, különösen, ha ez nem kellőképp csiszolt német nyelvismerettel párosult a hallgatók egy részénél.⁶⁸ A későbbi egyetemtörténetek⁶⁹ is ezt a megjegyzést hozzák Wertheszel kapcsolatban, és további adatok hiányában, mivel az inaugurációs beszéde és ebben az időszakban írt drámái német nyelvűek, az esztétikatörténeti szakirodalom is adottnak veszi, hogy általános esztétikai előadásai is ezen a nyelven hangzottak el.

Ugyanakkor számos elgondolkodtató adalék mutatja azt, hogy Werthes professzori tevékenységét túlzott leegyszerűsítés a németesítő hatalom engedelmes kiszolgálásaként láttatni. A *Wiener Zeitung* híradása szerint Werthes a német inaugurációs beszédét követő napon latinul is tartott beszédet, bár ennek szövege nem került kiadásra.⁷⁰ És amint azt Fejér egyetemtörténete is egyértelműen jelzi, tény, hogy II. József 1784-es egyetemi reformja német kézikönyveket írt elő a professzoroknak, és elvárt volt, hogy lehetőleg az előadások is így hangozzanak el, de számos kivételt engedélyeztek, és az előadásjegyzeteket, *tentameneket* követve is látszik, hogy mindez nem feltétlenül jelentette a szóbeli oktatás németesítését. Érdekes és megvilágító erejű párhuzam erre Koppi Károly oktatói gyakorlata. Koppit szintén 1784-ben, a van Swieten-féle reform keretében nevezték ki a *historia universalis* újonnan létrehozott tanszékére (előtte csak magyar történelmet és egyháztörténetet oktattak Pesten). Jól dokumentálható, hogy Koppi göttingeni alapokra (August Ludwig von Schlözer és Johann Chrisoph Gatterer módszertanára) helyezett *historia universalist* tanított a következő egy évtizedben, de a jegyzetek és tézisek alapján következetesen latinul.⁷¹ Mindemellert piarista szerzetes volt, aki a két rend rivalizálása miatt alkalmasnak tűnhetett arra, hogy az ex-jezsuita történészprofesszorok befolyását az egyetemen ellensúlyozza. Bizonyítható, hogy Koppi Károly ki-

67 Vö. Matthias MANGOLD, „Salomon van Til (1643–1713): His Appropriation of Cartesian Tenets in His Compendium of Natural Theology”, *Church History and Religious Culture* 94, 3 (2014): 337–357, DOI: 10.1163/18712428-09403003. Itt említett könyvének sajtósága, hogy az *Ószövetség* bibliai szövegét a kortárs keleti szépirodalom kontextusában mint irodalmi műfajok gyűjtőpontját értelmezi.

68 Ez a sikertelenség Fejért személyesen is érintette, legalábbis Szilasy János Fejér kéziratosszerű életrajzi feljegyzései alapján megjegyzi: „azt sem tudá elfeledni, hogy Werthes aesthetikája, nem lévén a német nyelvben eléggé jártas, nagy bajt szerze neki, sőt a második osztályba taszítá.” SZILASY János, „Fejér György életrajza”, *Uj Magyar Muzeum* 3, 6. sz. (1853): 269–363. 279.

69 A legrészletesebben: SZENTPÉTERY Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935* (Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem, 1935), 280–286.

70 „Ungarn. An der nunmehr von Ofen nach Pest versetzten Kön[iglichen]. Universität haben die Vorlesungen am 5. d[i]eses. M[onats]. ihren Anfang genommen. An diesem Tage hielt der neuernannte Professor der schönen Wissenschaften, Hr. Friderich[!] Werthes, in seinem zahlreich besetzten Hörsaal, eine deutsche Antrittsrede in Bezug auf seinen Lehrgegenstand, die allgemeinen Beyfall fand, so wie seine Tages darauf in lateinischer Sprache abgehaltene, sehr wohlgesetzte Rede.” *Wiener Zeitung* 82, Nr. 93, november 20. (1784): 2631.

71 Koppi és az egyetemi reform kapcsolatáról lásd BALOGH Piroska, „Koppi Károly – Kísérlet a göttingeni modern történettudomány metodikájának magyarországi meghonosítására”, *Századok* 151 (2017): 953–970. Mint a tanulmányból kitűnik, Koppi és Werthes közös folyóirat kiadását is tervezték *Ungarische Historische Bibliothek* címmel.

nevezését részint ugyanaz a kapcsolati háló támogatta, mint Werthesét.⁷² Ezek a tények is arra mutatnak, hogy a swieteni reform fő célja nem a germanizálás volt, hanem részint kultúrpolitikai személycseré, részint egy szemléleti reform, új, korszerűnek és az állam számára hasznosnak ítélt diszciplínák bevezetése. Mint korábban már utaltunk rá, ezt igazolja a kortárs cseh egyetemi esztétika történetét kutató Tomáš Hlobil könyve is,⁷³ illetve azon beadványok, amelyekben az 1784-ben újonnan kinevezett professzorok – nemcsak Werthes – saját diszciplínájuk társadalmi hasznosságát fejtegetik van Swieten számára.⁷⁴ A magyar nyelvújítás meghatározó szereplője, az író Kazinczy Ferenc, aki 1786 és 1791 között van Swieten beosztottjaként az egyik magyarországi tankerület tanügyi inspektora volt, szintén úgy érezte, hogy a kormányzat kultúrpolitikájának nem célja a német erőszakolt bevezetése a nemzeti nyelv rovására.⁷⁵

Ezt a cizelláltabb értelemzést támogatja az a hallgatói jegyzetköteg is, amely az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, Gerzon Adalbert bölcsészhallgató lejegyzésében az 1789–1792 közötti időszakból. Schwartner Márton, Kreil Antal, Dugonics András, Mitterpacher Lajos, Koppi Károly és Brezanóczy Ádám professzorok előadásai mellett az iratköteg tartalmazza az 1790/1791-es tanév esztétikai előadásjegyzeteit is.⁷⁶ Mint az időpontból látszik, a jegyzet az esztétikatörténeti előadás két fél-

72 Koppi Károly, aki maga is szabadkőműves volt, Palásthy Márton révén kapcsolatban állt Bretschneiderrel, illetve Friedrich Nicolaival. Erről részletesen lásd: BALOGH Piroška, kiad., *Fejzetek egy leveleskönyvből: Palásthy Márton levelei Koppi Károlyhoz 1780–1783* (Szeged: SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008).

73 HLOBIL, *Geschmacksbildung...*, 49–50.

74 Ezek a dokumentumok van Swieten hagyatékában olvashatók, Werthes itt közölt írása mellett közzétételre vár Koppi Károly tervezete is (*Entwurf der Universalgeschichte an der hohen Schule zu Pest*, Swieten válaszával, ÖNB HAN, Cod. 9717. fol. 490–491.)

75 „Doch haben Sie dabey denen Localvorstehern, Lehrern und Eltern zu erläutern, dass der die Absicht Sr. Mayestät verkennen würde, der glauben könnte, dass man die Verbreitung der deutschen Sprache zum Untergange der Innländischen, besonders aber der Ungarischen betreibt. Nie war dies der Wunsch der Regierung. Es ist zur Zierde des Thrones Sr. Majestät, dass unter ihm verschiedene Nationen ruhen; und ausser dem, dass die Ungarische Sprache in dem gemeinschaftlichen Leben unentbehrlich ist, so ist sie auch aus philosophischen Rücksichten werth fortgepflanzt zu werden. Sie liefert den Ungarischen Grossmuth und Stolz, die Quelle heroischer Thaten, womit Atila, Ludwig I, Andreas der 2te, Matthias Hunyadi und M. Theresia feindlichen Waffen trotzten und Europas Schrecken wurden, künftigen Generationen über; – sie ist unter allen lebenden (wenn Sie die üppig wollüstige Italienische ausnehmen) die schönste; reich, melodisch und original. Schenken Sie Ihr vielmehr (in so weit es andere Gegenstände erlauben) Ihr besonderes Augenmerk, und cultiviren Sie durch Ihre Cultivation den Geschmack und den Geist der *edlen Nation, der zur völligen Blüthe der Wissenschaften* (ich brauche hier den Ausdruck unseres grossen Praesidenten (ez B. Swieten Ö exc.) – *nichts anders fehlt als alumirt zu werden.*” Részlet abból a beszédből, melyet Kazinczy a kassai tanulmányi kerület tanfelügyelőjeként tartott beosztottjainak 1789. december 20-án. „Kazinczy Ferenc – Péczeli Józsefnek, Alsóregmec, 1789. december 23.”, in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUDA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 1:523, DOI: 10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei.

76 Adalbert Gerzon teljes jegyzetkötegének kézirata: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 2399. Ezen belül az esztétikai előadás jegyzetei a hetedik kötetben szerepelnek: *Augusti Verthes A[rtium] L[iberalium] et Phylosophiae Doctoris tum Clarissimi Gabelhoffer Theologiae Doctoris Valedicente Cl. Verthes, Institutiones Aesthetices, 1791, Adalberti Gerzon[is] III anni Phylosophiae] Pestini.*

évét épp professzorváltás idején rögzíti: az első félév Werthes, második félév már az ő helyettesítésére ideiglenesen kinevezett osztrák piarista, illuminátus szabadkőműves, később besúgóként elhíresült Julius Gabelhofer⁷⁷ előadását tartalmazza. Mindkét félév előadásainak jegyzete latin nyelvű. Felvethető persze, hogy II. József német nyelvrendelete 1784 áprilisától lépett érvénybe, Werthes októberben lett professzor, viszont az uralkodó halála előtt visszavonta a rendeletét, tehát az előadás időpontjában, 1791-ben a latin volt a hivatalos nyelv. Ugyanakkor a *Mindenes Gyűjtemény* híradása szerint Werthesre II. József halála előtt sem volt jellemző a germanizáló törekvés:

Gyalázatunkra szolgál valóban, hogy azok, kiknek nyelvek nem Magyar, buzgóbb indultal viseltetnek nyelvünkhöz, mint sem némelly Magyarjaink. – Verthesz a szép tudományok Professora, ámbár két esztendő előtt még egy szót sem tud Magyarul, még is most annyira ment nyelvünk tanulásában, hogy már minden Magyarul írt könyvet tökéletesen ért.⁷⁸

A Werthes publikációiról, professzori tevékenységéről többször, ámbár tömören hírt adó, a magyar nyelv népszerűsítése mellett kampányoló⁷⁹ *Ephemerides Budenses* című latin folyóirat sem említi, hogy Werthes germanizáló tendenciát képviselt volna, pedig e folyóirat ezt általában ki szokta emelni.⁸⁰ Werthes 1791-es távozásáról egyébiránt több folyóirat is hírt adott,⁸¹ Belnay György Alajos pedig búcsúverset írt hozzá, pozitív hangvételű életrajzzal kiegészítve,⁸² és úgy tűnik, Werthes később is kapcsolatban maradt a pesti professzorokkal,⁸³ illetve a pesti evangélikus gyülekezettel, melynek megszervezésében neki magának is jelentős szerepe volt.⁸⁴ Mindezek tükrében újragondo-

77 Esztétikaprofesszori működéséről lásd: Kiss Béla, „Julius Gabelhofer esztétikai előadásai a pesti egyetemen (1791)”, *Lyubus* 9 (2011): 259–317.

78 Anonim szócikk, cím nélkül, *Mindenes Gyűjtemény* 2, 4. sz. (1790): 87.

79 Az *Ephemerides Budenses* programjáról lásd: BALOGH Piroksa, „The Language Question and the Paradoxes of Latin Journalism in Eighteenth-century Hungary”, in *Latin at the Crossroads of Identity: The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, eds. ALMÁSI Gábor and Lav ŠUBARIĆ, 166–189 (Leiden: Brill, 2015), DOI: 10.1163/9789004300873.

80 Az *Ephemerides Budenses* többször hírt ad Werthes tevékenységéről, pl. 2, május. 3. (1791): 279–280; 4, december 20. (1792): 614.

81 Lásd az előző jegyzetet, továbbá *Magyar Kurir* 6, 14. sz. (1792): 221. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című folyóirat szerint Werthes betegség miatt távozott Szentpétervárra (*Hadi és Más Nevezetes Történetek* 4 (1791): 491). Werthesnek a pesti közegbe való alapos beágyazottságát mutatja egy alkalmi költeménye is, melyről az előző jegyzetben jelölt első tudósítás is hírt ad: F. A. C. WERTHES, *Kirchengesänge auf das am ersten May 1791. von den Protestanten in Ungarn zu feyernde Religionsfest für das evangelische Bethaus zu Pest verfertigt* ([Pest]: Trattner, 1791).

82 BELNAY, *Auf die Abreise...*

83 Erre utal, hogy az ifjú arisztokrata, Festetics László *Album amicorum*-ában (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Lat. 1256. 63r.) olvasható egy bejegyzés Werthesről, Stuttgart, 1803. szeptember 20-i dátummal. Ez azért érdekes, mert Festeticset németországi útjain Schedius Lajos János, Werthes utóda a pesti egyetem esztétika katedráján, kísérte, és feltehetően részben ő jelölte ki az úti célokat is.

84 Werthes és a pesti evangélikusok kapcsolatáról lásd DOLESCHALL Sándor Eduárd, *Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde: Aus Veranlassung des hundertjährigen Bestandes der Pester*

landó annak az anonim egyetemi hírnek az értelmezése is, mely a *Magyar Kurir* 1791. június 19-ei számában jelent meg:

Mi pedig született Magyarok a' nyelvnek ékességeit gyakorollyuk: minthogy pedig a' Pesti Universitásban az *Aesthetica* rend szerint való tudomány, de még ez ideig az anyai nyelvünkre nem volt alkalmaztatva, az ollyak kedvéért, a' kik ezen tudományt nem hallották, rövideden a' nyelvbéli szép elő adásra meg-kivántató fundamentomos meg-jegyzések elő-adattak. Meg-fejtegetett fel olvasások tartattak az igaz Izlésről, a' ki mondásoknak tulajdonságairól, az ész Lángnak (genie) erejéről, a' Kritikáról, a' fenségekről [!] (Sublimitas) ugy a' gondolatokra, mint a' szóllásokra való nézve. Ezeken kívül példákval világositatnak a' szabások. Eddig válogatott rajzolásokat maga fejtegetett volt meg Kir. Professor Ur; most pedig magunk gyakoroljuk mi magunkat. Választ ki-ki a' maga tehetsége szerint ollyan mondásokat a' Magyar Könyvekből, a' mellyeket meg vizsgálhat: ki-szoktuk mutatni mind a' hibákat, mind a' szépségeket ugy a' gondolatokban, mint azoknak elő-adásában. Eleinte *Telemákból* mutogatta volt maga Professor Ur mind a' hibákat, mind a' szépségeket, mig már most magunk-is a' Kritika-béli szabásokat alkalmaztatnánk.⁸⁵

Ezt a híradást Szauder József úgy értelmezte, hogy az itt említett „Kir. Professor Ur” Gabelhofer lenne, aki az esztétikát korábban németül előadó Werthessel szemben az 1790/1791-es tanév tavaszi félévében egy szakmailag is modernebb, a kritikairás és az magyar nyelvűség felé nyitó oktatói attitűdött valószínű voltna meg.⁸⁶ Azonban az eddigiekből is világos, hogy mind Werthes, mind Gabelhofer latinul tartotta az előadását, és egyikőjük sem oktatott magyar nyelvű szövegeken alapuló kritikairást, Gabelhofer előadásának jegyzete inkább műfajelméleti jellegű. Átolvasván a híradás elejét, kitűnik, hogy a tudósítás a magyar nyelv pesti egyetemen való oktatásáról szól:

Gyakran tudalkozzák töllünk az érzékeny Hazafiak: *Miképpen tanítják az Universitásban a' Magyar Nyelvet?* Sőt magunk között is, kik azon nyelvnek oktatására szándékozunk, gyakort fel-fordúlt ez a' Kérdés: *Hogy kellene az oktatásokat leg-hasznosabban elrendelni?*⁸⁷

Összevetve ezt mindazzal, amit az éppen ekkor, 1791 júniusában a magyar nyelv tanszékén oktatói tevékenységét megkezdő, az egyetemi önképzőkörre alapuló Pesti Magyar Társaságot megszervező, és *A felséges magyar hazához* című röpiratában a kritika fontosságát hangsúlyozó, kritikai-esztétikai lapot alapítani szándékozó Vályi Andrásról tudunk:⁸⁸ mind a híradás időpontja, mind pedig tartalma azt erősíti, hogy az itt

evang. Kirchengemeinde A.C. (Budapest: Franklin, 1887), 13, 20, 22, 33, 162.

85 „Pest Jul. 12-dikén”, *Magyar Kurir* 4, 56. sz. (1791): 864–865, 865.

86 SZAUDER József, „Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971): 78–106, 81–82.

87 „Pest Jul. 12-dikén”, *Magyar Kurir* 4, 56. sz. (1791): 864.

88 Vályi tevékenységéről, röpiratáról és terveiről lásd: PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Egy kritikai lap terve 1792-ből”, *Magyar Könyvszemle* 107, 1–2. sz. (1991): 127–129.

szereplő professzor sokkal inkább ő lehet, semmint Gabelhofer. Ez egyszersmind azért is érdekes, mert e tudósítás megerősíti, hogy a nem magyar nyelvű esztétikai előadásokon elhangzott esztétikai elvek és tanok nem maradtak hatástalanok, átültetésük a magyar nyelvű kultúrába és a magyar tanszék egyetemi oktatói gyakorlatába már a kortárs közegben megkezdődött.

Teljességgel nem zárható tehát ki, hogy Werthes 1790-ig kizárólag németül oktatta volna az esztétikát a pesti egyetemen, de számos érv szól a latin nyelv kiegészítő használata mellett, s egyszersmind amellet is, hogy Werthes meghívása nem elsősorban a német nyelvtudásának szólt, hanem az általa képviselt esztétikai szemléletnek, műveltségmodellnek és a mögötte álló kapcsolati hálóknak.

Werthes esztétikai előadása

Werthes esztétikai szemléletéről a szakirodalom (forrás híján) hosszú ideig nem ejtett szót, az egyetlen, máig érvényes álláspontot Szauder József fogalmazta meg. Szerinte Werthes előadásai egy hagyományos klasszicista nézetrendszert közvetítettek, ellentétben Gabelhoferével, aki a zseniről, ízlésről beszél, és hivatkozik Baumgartenre is.⁸⁹ Gabelhofer előadását Kiss Béla már részletesen megvizsgálta, és pontosította a hangsúlyokat,⁹⁰ itt az ideje tehát, hogy Werthes előadása kapcsán is megtörténjen annak alapos áttekintése. Nézzük tehát Werthes függelékben közölt előadásának fő téziseit:

1) Az esztétika tudománya

Mi a szépség tudománya? Művészetelmélet. A művészet speciálisan humán tevékenység, fontos része az ember ember mivoltának. (WI, 1.) Az esztétika a külső érzetek belsővé sajátítását vizsgálja. Ide tartoznak a nyelvi művészetek (költészet, retorika) és a reprezentatív művészetek (festészet, építészet, szobrászat). A művész szükséges tulajdonságai: 1) kifinomult érzékenység a szépségre; 2) ítélőerő; 3) kifejezőerő. Ha mind-egyik van neki, akkor ő „SCHENI”. (WI, 2.) (Ez valószínűleg a francia eredetű német Genie, a. m. 'Genius' szó téves lejegyzése.)

2) A művészetek haszna

Az ember tökéletessé fejlesztése, képzése, mégpedig 1) megerősítve erőit, 2) finomítva elméjét, 3) lelkébe plántálva a tökéletesség iránti vágyat. A művészetek *artes liberales*, mert az emberiséget *liberalissá*, azaz nemessé teszik, a nemzeteket pedig műveltté. Nemcsak a belső morális fejlődés szempontjából fontosak a művészetek. A művész egyszersmind polgár, aki a polgári közéletet is fejleszti műveivel. Vissza lehet élni a művészetekkel? Igen, ha nem használjuk, csak élvezzük őket. A szépség tudománya megmutatja nekünk, hogyan érthetjük meg a művészetek lényegét. Ahogy Quintilianus mondta: a művelt ember érti a művészetek lényegét, a műveletlen csak élvezi a hatásu-

⁸⁹ SZAUDER József, „Az esztétikai tanszék...”, 81–82.

⁹⁰ KISS, „Julius Gabelhofer...”.

kat. Vitatott, hogy a művésznek szüksége van-e esztétikai törvényekre, vagy elég számára az ő géniusza. Látnunk kell, hogy a művészetek szabályai a művészi gyakorlatban gyökereznek, azaz a művészeti nevelésnek gyakorlatiasnak kell lennie, hogy csiszolja az érzékeket, és már gyerekkorban el kell kezdeni. A művészetelméletnek van általános és művészeti ágakra specializált része. A nyelvi művészetek az elsődlegesek, mert 1) a társalgás a legfontosabb képessége az embernek; 2) a társalgás a forrása a nemzetiségnek, a humanitásnak és a művészeteknek; 3) a nyelv emelte ki az embert az állatvilágból. A társalgás artikulált hangokra épül. Formákat, színeket és az emberi elme gondolatait fejezi ki, az ideákat a hangok határai közé szorítja. Koherens rendszer, mely összekapcsolja az emberi érzékeket, érzékenységet, percepciót, társiasságot, humanitást. Képes kifejezni egy személy vagy nemzet karakterét. (WI, 7–8.)

3) A nyelv szépsége

A nyelv szépsége attól függ, hogy mennyire képes élvezettel megmozgatni az emberi szellem érzékelő és képző erejét. Szépségének fokozatai a klímától, az étkezési szokásoktól és más nemzeti karakterjegyeiktől függenek: a legszebb nyelv a görög. Minden nyelvnek megvan a maga szépsége, amit fejleszteni kell. A fejlesztés, képzés analóg a gyermekből férfivá érés organikus folyamatával. A végstádium a luxus, elnöiesedés, affektálás. A nyelv státusza a kultúra mérőfoka akár egy személy, akár egy nemzet tekintetében. Ahol szegény a nyelv, ott gondolatszegénység is van. Ezt társalgással lehet fejleszteni és idegen nyelvek tanulásával, valamint fordítással. –

4) A retorika

A retorika egyszerre az ékesszólás képessége és annak elmélete. Életünkben jelen van mint személyes ékesszólás, amit szülőként, barátokként vagy polgárként használunk. Ennek a modellje Szókratész. Fontos mérföldkövek az írás felfedezése, és aztán a nyomtatás fejlődésének lépései.

5) Az író

Olyan személy, aki lelkének érzéseit nyilvánosan fejezi ki. A retorika a szépen beszélés és írás művészete. Csak a jó ember lesz jó szónok, mert a beszéd akkor jó, ha megfelelő ideákon alapul, és követi a nyelvhasználat szabályait. Véthetünk ez ellen grammatikailag (barbarizmus, soloecizmus, helyesírás) vagy morálisan. A beszéd külső szerkezete: logikai struktúra, periódusokból áll. Erénye az átláthatóság, vétek ellene a homályosság és kétértelműség. A szerkezeti korrektség nem elég ahhoz, hogy a beszéd szép legyen. Kell ehhez élénkség, azaz 1) élénk érzékelő és kifejezőkészség, 2) izgalmas tárgy, 3) e tárgy élénk felfogása. Az élénkség eszközei az alakzatok: 1) az érzelmek alakzatai, 2) a fantázia alakzatai: metonímia, fokozás, 3) az értelem alakzatai. Figyelemre méltó, hogy az alakzatok sorában) az „íronia” is helyet kap. Kerülendő: 1) alakzatok öncélú használata, 2) oda nem illő használat, 3) hitvány, silány, értéktelen dolgok felnagyítására használni, 4) egymástól túl távol eső dolgok összekapcsolása, 5) mértéktelen használat. Mi a szép kép? Metafora, mely képzelőerőnket élénken és finoman mozgatja meg. A szép gondolkodásmód? Lényege a Witz, azaz a váratlan asszociáció. A szónok-

lat külső szépségei: 1) A választékos beszédmód: természetes, nem vulgáris, urbánus, tiszta. Tiszta: idegenség nélküli (purizmus). Idegenség: archaizmus, provincializmus, jövevényszavak, neologizmus. 2) A szórend, eufónia.

Werthes téziseinek itt vége: az esztétikai előadás ugyan az 1790/1791-es tanév tavaszi szemeszterében folytatódott, de immár Gabelhofer tolmácsolásában. Werthes előadásáról egyértelműen elmondható, hogy nemcsak nyelvében, hanem tartalmában is számos ponton eltér attól, amit eddig a szakirodalom várt vagy állított. Werthes koncepciója határozottan az antropológiai esztétika területén belül mozog. A művészetek felosztásában egyértelműen Johann Georg Sulzer *Allgemeine Theorie der schönen Künste* (1771/74) című művének koncepcionális felépítését követi. És ámbár a jegyzetben „SCHENI” alakban szerepel a kifejezés, Szauder minden előfeltevése ellenére világos, hogy a „zseni” szó elhangzott az előadáson, mégpedig épp a szakirodalom által hiányolt Baumgarten szellemében, hiszen a zseni itt lejegyzett definíciója (mint a szellemi és érzékelési képességek harmóniája) éppen Baumgarten meghatározására támaszkodik.⁹¹ Az már más kérdés, hogy az előadást lejegyző Gerzon Adalbert zavarba jött, és nem tudta, hogyan írja le ezt a számára új kifejezést. Érdekes az író definíciója is Werthes előadásában: olyan személy, aki lelkének érzéseit nyilvánosan fejezi ki („Qui publice animi sensa sua depromunt”). Az, hogy a poétika és retorika középpontjába az érzelmkifejezést állítja, illetve egy későbbi fejezetben külön kiemeli a fantázia szerepét, egyértelmű utalás a korabeli entuziazmus-elméletekre. Werthes erőteljesen érdeklődött ez iránt a téma iránt, amit bizonyít, hogy már 1778-ban lefordította az itáliai esztéta, Saverio Bettinelli entuziazmusról írott könyvét, melyet 1794-ben átdolgozva újra kiadott.⁹² Bettinelli entuziazmus-fogalma éppúgy egy platonizáló kalogathia-fogalomra támaszkodik, akárcsak számos tekintetben Baumgarten ingenium-koncepciója: „Wie der Enthusiasmus in seiner Erhebung das allgemeine, höchste, und idealische Schöne erreichen kann, so läßt sich glauben, daß in einem ähnlichen Zustand die Genien auch das Wahre und Gute auch erreichen können.”⁹³ (Amiként az entuziazmus emelkedett állapotában elérheti az általános, legfelsőbb és ideális szépséget, úgy az is hihető, hogy hasonló állapotban a zsenik az igazat és a jót is elérhe-

91 „Ingenio venustus et elegans connatum”, azaz az esztétikai ingenium részletes leírását latinul és németül lásd: Alexander Gottlieb BAUMGARTEN, *Aesthetica – Aesthetik*, Hg. Dagmar MIRBACH (Hamburg: Meiner, 2007), 28–39. Baumgarten ingenium-fogalmának további vonatkozásairól lásd Dagmar MIRBACH, „Ingenium Venustum und Magnitudo Pectoris: Ethische Aspekte von Alexander Gottlieb Baumgartens’ Aesthetica”, *Aufklärung* 20 (2008): 199–218.

92 Az eredeti mű: Saverio BETTINELLI, *Dell’Entusiasmo delle belle arti* (Milano: Galeazzi, 1769); Saverio BETTINELLI, *Opere*, Vol. 2. *L’entusiasmo* (Venice: Zatta, 1780). A fordítások: Xaver BETTINELLI, *Über den Enthusiasmus der schönen Künste*, Übers. Friedrich August Clemens WERTHES (Bern: Typographischen Gesellschaft, 1778); Friedrich August Clemens WERTHES, Hg., *Vom Werth des Enthusiasmus: Geschichte seiner Wirkung in der Philosophie, in der Wissenschaft und in der Regierungskunst* (Leipzig: Fleischer, 1794.)

93 BETTINELLI, *Über den Enthusiasmus ...*, 239. A jezsuita Bettinelli entuziazmus értelmezését, és Werthes fordítását már Werthes elődje, Szerdahely György Alajos is hivatkozta poétikai értekezésében: SZERDAHELY György Alajos, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata* (Buda: Typis Regiae Universitatis, 1783), 149–150.

tik). Hasonló definíciót nyújt Werthes 1784-es inaugurációs beszéde is, melynek az entuziazmus a centrális fogalma: „az entuziazmus a Szép, az Igaz és a Jó iránti életteli érzék”.⁹⁴ E koncepciót egyébként Werthes mentorának, Wielandnak egy 1775-ös rövid fogalomtisztázó cikke is megelőlegzi, melyben a szerző határozott választ vonalat húz a „Schwärmerei” (fanatikus rajongás) és az entuziazmus között, az utóbbit platonista alapon az „igaz, szép és jó” iránti „tüzes szeretettel” azonosítva.⁹⁵

Felvethető, hogy Werthes entuziazmusra irányuló érdeklődése nem független szabadkőműves tájékozódási körétől sem. Pesti évei alatt feltehetően kapcsolatba került az itt működő „Magnanimitas” páholy tagjaival, akik számos szállal kötődtek a sajátos magyar szabadkőműves szervezethez, az ún. Draskovics obszervanciához.⁹⁶ A Draskovics obszervancia alkotmánya antropológiai programot nyújt az ideális szabadkőművesről, és annak legfőbb erényei között számon tartja az entuziazmus karakterét is.⁹⁷ Ezen a ponton tehát az entuziazmus esztétikai elmélete mintha érintkezne a szabadkőműves körökben is elterjedt, politikai vonatkozású (és nem mindig pozitív kontextusban szereplő) entuziazmus-diskurzussal:⁹⁸ ez az érintkezés Werthes személyében és teoretikus nézeteiben jól kimutatható.

A művészet és a polgári nevelés kapcsolatának taglalásában az előadás egyértelműen a swieteni művelődéskoncepció alaptételeit adja vissza, és ezen a ponton következetes folytatása Werthes tervezetének és inaugurációs beszédének. És bár az eddigi szakirodalom Werthes Kant-követőnek minősítette, egy hithű kantianus aligha mon-

94 A beszéd kifejezetten az entuziazmus fogalma köré épül, az idézett rövid definíció közvetlen kontextusa: „Eben dieser Enthusiasmus, der schöne Handlungen hervorbringt, bringt auch schöne Ideen, schöne Formen und Ausdrücke hervor. Daher haben die weisen Alten beyde Begriffe Schön und Gut zusammengeschmelzt, und ein Wort daraus gemacht. Daher waren bey ihnen viele der grösten Menschen zu gleicher Zeit die grösten Schriftsteller. Daher finden wir auch in jenen unterblichen Werken des Alterthums fast lauter edle und grosse Handlungen aufgezeichnet. Und diesen Enthusiasmus, dies lebhaftes Gefühl des Schönen, des Wahren und Guten sollen die Wissenschaften erwecken oder nähren, die ich hier ins künftige öffentlich zu lehren habe.” WERTHES, *Rede bey dem Antritt...*, [oldalszám nélkül].

95 Christoph Martin WIELAND, „Zusatz des Herausgebers”, *Der Teutsche Merkur* 3, 4. Heft (1775): 151–155, 153.

96 Werthes beágyazottságát a pesti szabadkőműves közegbe jól mutatja, hogy neve szerepel a főként szabadkőműveseket tömörítő Pester Lesegesellschaft taglistáján is, többek között Koppi Károly, Anton Kreil, Schwarner Márton társaságában. Lásd: DONCSEZ ETELKA, „Ferenc Verseghy und die Freimaurerei”, in *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*, Hg. Breuer DIETER, Gábor TÜSKÉS und Réka LENGYEL, 439–448 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 443, DOI: 10.1515/9783110637649.

97 A Draskovics obszervancia alkotmányáról és annak antropológiai programjáról lásd BALOGH PIROSKA, „The Constitutional Principles of the Draskovics Observance and its Influence on Cultural Networks”, in DIETER, KLEIN und TÜSKÉS, *Aufgeklärte Sozietäten...*, 319–331.

98 Gabriele DÜRBECK, *Einbildungskraft und Aufklärung: Perspektiven der Philosophie, Anthropologie und Ästhetik um 1750* (Berlin: De Gruyter, 1998), különösen 55–67, DOI: 10.1515/9783110891720; *Enthusiasm and Enlightenment in Europe 1650–1850*, ed. Lawrence E. KLEIN and Anthony J. LA VOPA (Huntington: Pennsylvania Press, 1998), különösen Jan GOLDSTEIN, „Enthusiasm or Imagination? Eighteenth-Century Smear Words in Comparative National Context”, in KLEIN und LA VOPA, *Enthusiasm and Enlightenment...*, 29–50. Bettinelli entuziazmusról szóló könyvét és Werthes fordítását az itáliai szabadkőművesség kontextusában értelmezi: Ruggiero DI CASTIGLIONE, *La massoneria nelle due Sicilie: E i „Fratelli” meridionali del ’700, Dal legittimismo alla cospirazione*, Vol. 6 (Rome: Gangemi, 2009), 3:254.

daná, hogy vitatott, vajon a művésznek szüksége van-e esztétikai törvényekre, vagy elég számára az ő génusza. A nyelv és kultúra kapcsolatáról elhangzó mondatok pedig egyértelműen ellentmondanak annak, miszerint az esztétikaoktatás teljes mértékben elhatárolódott volna a nemzeti nyelv fejlesztésének kérdésétől. Werthes organikus nyelvfejlesztési koncepciója mint esztétikai imperatívusz egy magyar szerző tollából talán nem is lenne meglepő, annál meglepőbb a német anyanyelvű, aktuálisan éppen latinul előadó Werthestől.

Werthes elődje, Szerdahely György Alajos esztétikai rendszere felől nézve is sokatmondó az előadás.⁹⁹ Hogy a művészetek és az esztétika az ember morális képzésének fontos eszköze, és legfontosabb benne az érzések és ideák élnék reprezentációja, mindkettőjük koncepciójában közös. De Werthes szerint a művészi hatás legfontosabb hordozóeszköze a nyelv. Nála nem a vizuális alapokra fektetett poétika a közvetítő elem az általános és speciális esztétikák között, mint Szerdahelynél, hanem a retorika és a poétika, ami általában a nyelv használatának elmélete. Werthes nézetrendszere alapvetően herderiánus. Forrásainak rekonstruálásában előadása mellett fontos szerepe van annak a könyvjegyzéknek, melyet utóda, Gabelhofer állított össze, aki a távozó Werthestől kézikönyvtárának alapműveit megvásárolta az egyetemi könyvtár számára.¹⁰⁰ E források alapján a következő szerzők nyelvelméleti írásainak hatása tételezhető fel Werthes esetében: Johann Gottfried Herder,¹⁰¹ Johann Georg Sulzer,¹⁰² Christoph Martin Wieland¹⁰³ és Johann Joachim Eschenburg.¹⁰⁴ Sulzer *Theorie und Praktik der Beredsamkeit* című, a retorika elméletét és gyakorlatát a kortárs antropológiai esztétikai fogalomhálával és célkitűzésekkel egyeztető műve mind Werthes könyvtárában, mind előadása fogalmi hátterében jelen van.¹⁰⁵ Wieland művei már csak azért is fontos pretextusok, mert, mint arra már utaltunk, őt személyes kapcsolat is fűzte Wertheshez, akinek egyik legfontosabb és leglelkesebb pártfogója és mestere volt.¹⁰⁶ Wieland hatására utal az is, hogy Werthes előadásának legtöbbet hivatkozott ókori szaktekintélye Horatius, elsősorban költői episztolái révén, melyeknek értelmezésére Wieland fordítá-

99 Szerdahely György Alajos esztétikaelméletéről lásd: SZERDAHELY György Alajos *Esztétikai írásai. I. Aesthetica (1778)*, kiad. BALOGH Piroska (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), DOI: 10.5484/szerdahely_gyorgy_alajos_esztetikai_irasai; CSUKA Botond, „Aesthetics in Motion: On György Szerdahely’s Dynamic Aesthetics”, in *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa (1750–1850) / Anthropological Aesthetics in Central Europe (1750–1850)*, Hg. Piroska BALOGH and Gergely FÖRIZS, 153–180 (Hannover: Wehrhahn, 2018).

100 A könyvtárjegyzékről lásd a 65. jegyzetet!

101 Johann Gottfried HERDER, *Abhandlung über den Ursprung der Sprache* (Berlin: Voß, 1772).

102 Johann Georg SULZER, *Anmerkungen über den gegenseitigen Einfluss der Vernunft in die Sprache, und die Sprache in die Vernunft*, 1767 értekezése, melynek itt használt kiadása: Johann Georg SULZER, *Vermischte philosophische Schriften* (Leipzig: Weidmanns, 1773), 166–198; SULZER, *Theorie und Praktik...*

103 Christoph Martin WIELAND, *Beyträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Verstandes und Herzens*, (Carlsruhe: Schmieder, 1776).

104 ESCHENBURG, *Entwurf einer Theorie...*

105 A könyvtárjegyzékről lásd a 65. jegyzetet. Az utalás SULZER, *Theorie und Praktik...* című kötetére vonatkozik.

106 HEINRICH, „F. A. C. Werthes in Ungarn”, 509.

sa és interpretációja oly nagy hatással volt.¹⁰⁷ Wieland Horatius-kommentárja szintén része volt Werthes kézikönyvtárának, Richard Hurd angol klasszika-filológus Eschenburg által németre fordított magyarázataival együtt.¹⁰⁸ Werthes Wielandnak írt 1791-es levelében külön kiemeli, hogy előadásában gyakorta idézi Horatiust, fontosnak tartva, hogy hallgatóit megismertesse vele.¹⁰⁹

Eschenburg *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften: Zur Grundlage bey Vorlesungen* kötetének hatása elsősorban az előadás nyelvi-poétikai eszközöket és erényeket taglaló részénél feltűnő, illetve magának a poétikai beszédmódra fókuszáló koncepciónak és Eschenburg (Werthes által ugyancsak bizonyíthatóan birtokolt) kézikönyve lehet az egyik forrása.¹¹⁰ Persze a Wertheséhez hasonló, nyelvi alapotosságú retorikai esztétikák az 1790-es években népszerűek és korszerűek voltak. Kurrens párhuzam lehet még Benedictine Benno Ortmann *Principia cum sacrae, tum civilis eloquentiae, in usum auditorum collegit, disposuit, illustravit* című kötete 1797-ből,¹¹¹ amely a szerző müncheni gimnáziumi és liceumi tanulók számára állított össze. Nagyon hasonlók a forrásai és a terminológiája, és valószínűleg nem véletlen, hogy a beszédminták között Gerhard van Swieten temetési beszédét is elemzi. A másik kurrens párhuzam Hugh Blair *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres* című, Londonban kiadott kötete 1783-ból.¹¹² Az edinburgh-i egyetemi professzor kötetének középpontjában szépirodalmi retorika és esztétikaelmélet kapcsolata áll, szerinte is a retorika és az esztétikai műveltség jelentik a legfontosabb eszközöket a társadalmi sikerhez. A csiszolt irodalom, a hatásos beszéd és írás alapvető szociális készség. Megjegyzendő, hogy a Werthes előadásában többször használt *litterae amoeniores* terminus a Blair elméletének középpontjában álló *Belles lettres* tükörfordítása. Felvethető az is, hogy Blair számottevő magyar recepciója¹¹³ talán nem független Werthes esztétikaprofesszori tevékenységétől.

107 Wieland Horatius-képéről lásd a 62. jegyzetet.

108 A könyvtárjegyzékről lásd a 65. jegyzetet. A kommentárok: Quintus HORATIUS FLACCUS, *Horazens Briefe...*; HURD, *Horazens Episteln...*

109 „Unmöglich könnt' ich Z. B. mit Worten ausdrücken, mit welchem Vergnügen ich während meines hiesigen Aufenthalts Ihre Horazischen Episteln und Satyren gelesen und wieder gelesen habe. Ich habe mehrmals über diese Werke des Horaz öffentliche Vorlesungen gehalten, um wenn ich schon dem rohen Gaumen meiner Zuhörer von diesen herrlichen Gastmahlen, wie Sie von Ihnen aufgetischt worden, nicht viel zu kosten geben konnte, wenigstens für mich den wollüstigen Genuß davon so viel möglich zu erneuern.” F. A. C. Werthes – Christoph Martin Wielandnak, Pest, 1791. február 21., in WIELANDS *Briefwechsel...*, 1:42.

110 A könyvtárjegyzékről lásd a 65. jegyzetet.

111 Benedictine Benno ORTMANN, *Principia cum sacrae, tum civilis eloquentiae, in usum auditorum collegit, disposuit, illustravit* (München: J. Lentner, 1798).

112 Hugh BLAIR, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, Vol. 3 (London: Strahan and Cadell, 1783).

113 Blair magyar recepciójáról lásd: HÖRCHER Ferenc and TÓTH Kálmán, „The Scottish Discourse on Taste in Early 19th-Century Hungary: Two Translations of Hugh Blair's Introduction to Rhetoric”, in BALOGH und FÓRIZ, *Anthropologische Ästhetik...*, 253–292.

Miért fontos mindez? Egyrészt Werthes esztétikai tevékenysége alapján felülvizsgálható a magyar esztétika- és kritikátörténet, és azon belül Csetri Lajos panaszja, miszerint a 18. században nincs esztétikailag megalapozott magyar retorikaelmélet.¹¹⁴ Csetri szerint ezt Kármán József *Bildungstheorie*-ja¹¹⁵ és Kazinczy Ferenc programja¹¹⁶ hozza majd be. Nem elhanyagolandó szempont, hogy Kármán József éppen Werthes esztétikaprofesszorsága idején volt pesti joghallgató,¹¹⁷ s neki kötelezően abszolválnia kellett az esztétikaelőadást mint közismereti tárgyat az 1784-es felsőoktatási reform értelmében. Arról nem is szólva, hogy a „Magnanimitas” páholy, ahol az egyébként illuminátus Werthes szintén jelen volt pesti éveit alatt, ugyancsak összekötő közegként működhetett a szintén szabadkőműves Kármán, illetve Kazinczy irányába.¹¹⁸ Werthes Zrínyi-drámája, amelyet a korabeli sajtó is bőségesen recenzeált, szintén felhívhatta rá Kármán és Kazinczy figyelmét. Kármán koncepciójának háttérében tehát feltételezhető Werthes esztétikaprofesszori működése, miként Kármán szerkesztőtársának az *Uránia* folyóiratnál, Pajor Gáspárnak sem feltétlenül magától jutott eszébe, hogy 1793-ban lefordítsa Moses Mendelssohn *Phädon*-ját.¹¹⁹ A háttérben itt is kikövetkeztethető egy esztétikaprofesszor, a rövid helyettesítés után Werthes katedráját elfoglaló Schedius Lajos János hatása.¹²⁰

Ugyanakkor Werthes előadásának lehetnek további, eddig kevésbé vizsgált hatástörténeti vonatkozásai is. Egyrészt pretextust nyújtanak a Werthes magyar tanítványi körében működő literátorok munkásságához. Ilyen például Bárány Péter, aki kapcsán már az eddigi szakirodalom is jelezte, hogy Werthes tanítványa volt a pesti egyetemen, és akinek mind filozófiai tájoltságára, mind drámaírói működésére határozott benyo-

114 Csetri erre többször felhívja a figyelmet kritikátörténeti kötetében, pl. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 53–54.

115 Kármán József kulturális programjáról lásd: SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Csokonai könyvtár 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 404–423.

116 Kazinczy programjáról lásd SZILÁGYI Márton, „Freimaurerei als Vehiculum des künstlerischen Schaffens?: Ferenc Kazinczy und die Literatur der ungarischen Aufklärung”, in DIETER, TÜSKÉS und LENGYEL, *Aufgeklärte Sozietäten...*, 406–412.

117 Ezzel kapcsolatban már Gálos Rezső is megfogalmazott egy szüksézávú hipotézist: „Úgy vélem, [Kármán] Werthesnek személyes ismeretségét is kereste és szellemi fejlődésében, gondolkodásának átalakulásában, világnézetének bekövetkezett fordulatában a legtöbbet a jozefinizmus e Pestre küldött képviselőjének, Wieland bizalmasának köszönhetett.” Werthes hatását elsősorban Wieland-közvetítőként méltatja. GÁLOS Rezső, *Kármán József* (Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1954), 13. Wieland szerepéről: uo., 20–21.

118 A páholyról lásd: LudwIG ABAFI, *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*, 5 kötet. (Budapest: Aigner, 1899), 5:189–199.

119 Moses MENDELSSOHN, *Fédon vagy a' lélek halhatatlanságáról: Három beszélgetésekre*, ford. PAJOR Gáspár (Pest: Patzkó Ferenc, 1793). Az eredeti mű: Moses MENDELSSOHN, *Phaedon oder Über die Unsterblichkeit der Seele in drey Gesprächen* (Berlin: Nicolai, 1767).

120 Ennek részletes feltárását lásd: SZILÁGYI, *Kármán József...*, 50–51.

mást gyakorolt az esztétika professzora.¹²¹ De talán ennél is érdekesebb Belnay György Alajos (1765–1809) számos tekintetben még feltáratlan életműve. Egyfelől igen valószínű, hogy Werthes és Gabelhofer előadásainak komoly szerepe volt Belnay esztétika iránti érdeklődésének felkeltésében. Erre abból is következtetni lehet, hogy amikor 1792-ben konkurzust hirdet a Helytartótanács az esztétikai tanszéki professzori állására, Belnay is benyújtja a jelentkezését, és mint a bírálathoz Szauder által rekonstruált folyamata¹²² mutatja, egyike lesz a legesélyesebb pályázóknak. Sokatmondó, hogy pályázatához csatolta a már említett, Werthes búcsúztató, rövid életrajzi összefoglalóval kiegészített költeményét is.¹²³ Lipp Veronika közölte és elemezte Belnaynak az ugyancsak a pályázathoz csatolt esztétikai értekezését, mely *A' Lantos Kőltemények' Leg-főbb Nemének, a' Dalnak rövid meg-tekintése* címet viseli.¹²⁴ Az értekezés fő forrásaként az ausztriai és magyarországi középfokú oktatásban használatos *Institutiones ad eloquentiam* című tankönyvet, illetve a francia *Enciklopédia* Louis de Jaucourt által írt „óda” szócikkét azonosította,¹²⁵ ám egy felületes összevetés is jól mutatja, hogy Belnay értekezése számos tekintetben követi és hasznosítja azokat a fejtegetéseket, melyeket Werthes és Gabelhofer előadásának jegyzetei tartalmaznak. Ez egy olyan kérdést is felvet, amit jelen helyzetben még nem lehet egyértelműen tisztázni, hogy ti. Gabelhofer esztétikai tájékozottsága milyen mértékben tartalmazott önálló érdeklődési-tájékozódási momentumokat, és mennyiben támaszkodott Werthes előadásaira, könyveire. Hogy Gabelhofer valamilyen mértékben bizonyosan igazodott Werthes koncepciójához és irányvonalához, azt nemcsak az támasztja alá, hogy megvásároltatta, és előadásában jól láthatóan használta is Werthes esztétikai kézikönyvtárát, hanem az is, hogy a részben általa leveleznyelt 1792-es esztétikaprofesszori pályázat két fő vizsgakérdése egyszersmind Werthes előadásában is felvetődő kulcskérdések voltak.¹²⁶ Sokatmondó egyébként az is, hogy Belnay e kérdésekre adott válaszát horatiusi mottóval, majd a zseni Werthes előadásában is szerep-

121 Erről újabban lásd: Kovács Ákos András, *Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829)* (kézirat, PhD értekezés, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2012), 34, 218.

122 SZAUDER, „Az esztétikai tanszék...”, 78–106.

123 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Helytartótanács, C 67, Litt. Pol. 1791. 136. N° 3. Az irategyűttest ismerteti: LIPP Veronika, „Egy ismeretlen műfajelméleti értekezés 1791-ből (Belnay György Alajos: *A' Lantos Kőltemények' Leg-főbb Nemének, a' Dalnak rövid meg-tekintése*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 115 (2011): 429–482, 433.

124 Az értekezés szövegét és értelmezését lásd: *uo.*, 429–432.

125 Az *Institutiones ad eloquentiam, Pars posterior: institutiones poeticas complectens ad usum scholarum Hungaricarum* (Tyrvnae–Buda: Typ. Universitatis, 1787) az ausztriai poétikatankönyv, az *Institutiones ad eloquentiam ad usum scholarum Austriacarum* (Vindobonae: Trattner, 1778) magyarországi változata, amely sokban támaszkodik Juvencius, azaz Joseph de Jouvancy poétikai kézikönyvére: *Institutiones poeticae ad usum collegiorum Societatis Jesu* (Venetiis: Pezzana, 1718).

126 1. „Mínhogy főképpen két dolog az, amit az esztétikusok a szépművészetek tanulóitól a szellemi adományok körül megkövetelnek, ti. a jóízlés (goût, Geschmack), valamint az esztétikai tehetség (Genie), azt kell bemutatni, hogy miben áll mindkettő jellege és természete. Vajon a lélek veleszületett vagy származékos képességeihez tartoznak-e? És végül: milyen alkotóelemekből tevődnek össze, s milyen okokból eredeztethetők?” 2. „Össze kell hasonlítani az újabkori költőket a régebbi korokéival, és indoklás alapján meg kell határozni azt, kiknek jár közülük nagyobb dicséret műveik választékos szép-

ló definíciójával indította. Ugyancsak Lipp Veronika elemezte disszertációjában¹²⁷ igen alaposan Belnaynak a pozsonyi tanársága idején kiadott *historia litteraria-kötete*¹²⁸ felépítését és főbb forrásait. Fejtegetéséből jól látható, mennyire alaposan ismerte és követte Belnay a műfaj magyar és európai hagyományát, ugyanakkor nem kapunk magyarázatot arra, miért építi bele már a kötet címébe – *Historia litterarum bonarumque artium in Hungaria* – is a *litterae* hagyományos műfajelméleti fogalma mellé a „bonae artes” ennél jóval tágabb, határozottan esztétikaelméleti, és a kötetben egyébként tartalmilag nem is igazán lefedett fogalmát. Werthes előadása felől olvasva ez akár az itt központi fogalomként szereplő „litterae amoeniores” fogalom adaptálásaként is értelmezhető, mely egyszersem jelzi, hogy Belnay intenciója lehetett a bibliografikus és intézménytörténeti alapú *historia litteraria* hagyomány átformálása egy tágabb esztétikai horizont irányában. Mindezek tükrében egyre halaszthatatlanabb irodalom- és esztétikatörténeti adóságunknak tűnik a Belnay által 1805 és 1809 között Pozsonyban kiadott *Ephemerides statistico politicae* című, ún. iskolai folyóirat részletes vizsgálata is, melynek hatását, sikerét és életképességét mi sem igazolja jobban, mint hogy latin nyelvre ellenére a későbbi szerkesztők által egészen 1838-ig megjelent.

Werthes tanári pályázatának és előadásjegyzékének felkutatása és részletes filológiai vizsgálata révén tehát nem csupán az a szakirodalmi közhely foszlott szét, miszerint Werthes kizárólag német egyetemi előadásokat tartott, és kifejezetten germanizáló céllal került a pesti egyetemre. A Werthes kinevezése mögötti kormányzati szándék láthatóan nem a német nyelv erőltetése volt, hanem egy gyakorlati ízlésképzést, kulturális edukációt célzó koncepció. E terv megvalósításához a Habsburg kultúrpolitika irányítói informális kapcsolati háló segítségével kerestek és találtak megfelelő embereket. Továbbá a vizsgált források azt is megmutatták, hogy a Werthes által közvetített európai esztétikatörténeti horizont fontosabb tartalmi elemei nem kifejezetten azok, amelyeket a magyar kritikátörténet eddig feltételezett. A kutatás fontos tanulsága az is, hogy a közép-európai (osztrák, német), sőt itáliai kultúrtörténetben elsősorban fordítóként és drámaíróként elkönyvelt Werthes esetében nem érdektelen olyan perifériusnak és pusztán életrajzi érdekűnek tetsző időszakok alaposabb vizsgálata, mint a pesti egyetemen eltöltött professzori évei. Voltaképp ez az időszak nyújtja az egyetlen közvetlen forrást Werthes teoretikus esztétikai nézeteihez, mégpedig nem a várt hangsúlyok mentén. Kant helyett Baumgarten hatása kerül előtérbe; kiemelődik a retorikai alapú esztétika hagyománya, kapcsolódva Blair recepciójához; illetve előtérbe kerül az entuziazmus-diskurzus, elsősorban Bettinelli teóriájához, valamint politikai kontextusokhoz kapcsolva. Ez jól mutatja, milyen hozadéka lehet egyrészt az intézménytörténeti aspektusú kutatásoknak (egyetemi esztétika), másrészt a közép-európai (és szűkebben: Habsburg birodalmi) kontextust egységben kezelő problémafelvetéseknek.

ségéért és kellemességéért.” SZAUDER József, „Schedius és Szentjóni Szabó 1791-ben készült, ismeretlen esztétikai tanulmányai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971): 212–222.

127 LIPP Veronika, *Belnay György Alajos latin nyelvű magyar historia litterariaja* (kézirat, PhD értekezés, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2011).

128 BELNAY György Alajos, *Historia litterarum bonarumque artium in Hungaria, e probatissimis scriptoribus synoptice deducta* (Vienna: Doll, 1799).

FÜGGELÉK¹²⁹

[1.]

Emlékeztető¹³⁰

Friedrich August Clemens Werthes svábföldi születésű, 34 éves, miután Tübingenben befejezte gimnáziumi tanulmányait, még Szászországban a jénai és erfurti egyetemre járt. Az utóbbi helyen különösképpen arra nyílt lehetősége, hogy hasznára fordítsa a híres Wieland előadásait és ismeretségét. Utóbb részben Németország más városaiban, részben Itáliában és Svájcban élt, miközben mindenhol kivált a szép tudományokban szerzett ismereteket, és olyanokkal lépett összeköttetésbe, akik e téren kitűntek. 1782-ben az új stuttgarti egyetemre hívták a szép tudományok, s különösen az olasz irodalom professzorának, itt másfél év múltán kérvényezte felmentését, melyet engedélyeztek is. Végül tudós utazást tett Szentpétervárra és az északnémet tartományokon keresztül. Írásai, melyek többnyire tetszéssel fogadtattak, a következők:

1. Ueber den Atys des Catull. [Catullus *Atys*éről.]
2. Hirtenlieder von Wieland herausgegeben. [Pásztori énekek, Wieland kiadásában.]
3. Ueber die Sitten der Morlaken aus dem Ital. [A morlások szokásairól: Olaszból. A *Hasanaginica* ('Hasszán aga felesége') című bosnyák népballada fordítása olaszból.]
4. 5. 6. Orpheus – Deucalion – Pandora – Singspiele [*Orpheus – Deucalion – Pandora* – énekes játékok]
7. Ariosts rasender Roland. die acht ersten Bücher in acht zeiligen Stanzen übersezt. [Ariosto *Őrjöngő Lórándja*. Az első nyolc könyv, nyolcsoros stanzákban fordítva.]
8. Vom Enthusiasmus der schönen Künste aus dem Ital. [A szépművészetek entuziazmusa: Olaszból.]
9. Geschichte des Schicksals der Freymäurer zu Neapel. [A nápolyi szabadkőművesek sorának elbeszélése.]
10. Theatralische Werke des Gozzi. aus dem Ital. [Gozzi színpadi művei. Olaszból.]
11. Ueber die vorzüglichsten Ital. Dichter des siebzehnten Jahrhunderts [A 17. század legkiválóbb olasz költőiről.]
12. Bomstons Begebenheiten in Italien. Ein Roman in Briefen. [Bomston kalandjai Itáliában: Levélregény.]

129 Az itt közölt szövegek német és latin eredetije megjelent: BALOGH und FÓRIZS (Hg.), *Angewandte anthropologische Ästhetik...*, 294–311.

130 ÖNB, HAN, Cod. 9719, f. 361 r. Az eredetiben: „Denkzeddel. Friedrich August Clemens Werthes in Schwaben gebürtig, 34 Jahre alt, besuchte, nachdem er zu Tübingen seine akademischen Studien geendigt hatte, noch die sächsischen Universitäten Jena und Erfurt; an welchem letztere[!] Ort er besonders die Vorlesungen und den Umgang des berühmten Wielands zu benutzen Gelegenheit hatte. Nachher lebte er theils in verschiedenen andern Städten von Deutschland, theils in Italien und in der Schweiz, wo er sich überall vorzüglich im Fache der schönen Wissenschaften, Kenntnisse erwarb und mit demjenigen[!] in Verbindung kam welche sich darinn hervorgethan haben. Im Jahr 1782 wurde er als Professor der schönen Wissenschaften und besonders italiänischen Litteratur auf die neue Universität von Stuttgart berufen, wo er nach anderthalb Jahren seine Entlassung begehrte und erhielt. Endlich machte er seitdem eine gelehrte Reise nach Petersburg und durch die nördlichen Provinzen von Deutschland. Seine Schriften welche größtentheils mit Beyfall aufgenommen wurden, sind:”

[F. A. C. Werthes tervezete az esztétika egyetemi oktatásáról]¹³¹

131 ÖNB, HAN, Cod. 9719, f. 363–364 r/v. Az eredetiben:

Die Anstalten, welche auf wohleingerichteten hohen Schulen <getroffen> zum Unterricht in der Aesthetik getroffen werden, können im allgemeinen nicht zur Absicht haben, metaphysische Vernünftler über die schönen Künste und Wissenschaften, oder bloß Redner und Dichter hervorzubringen; sondern überhaupt soll der Geschmack junger Leute so dadurch gebildet werden, daß sie darnach in ihren künftigen Leben, bey welcher Wissenschaft oder Kunst es seyn mag, sowohl in ihren Urtheilen als bey eigenen Arbeiten sich davon geleitet werden können.

Indessen scheint die gewöhnliche Lehrart dieser Wissenschaft bey weitem dieser Absicht nicht zu entsprechen, sondern vielmehr zwey Hauptfehler sich zu Schulden kommen zu lassen, die derselben gerade entgegengesetzt sind.

Fürs erste, fangen die Lehrer der Aesthetik den Unterricht in dieser Wissenschaft meistens mit abgezogenen Begriffen und einer besonders für junge Leute ermüdenden Terminologie an. Der Jüngling, der für Verstand, Herz und Phantasie Vergnügen sucht, findet Überdruß, und kehrt in das Feld der Romanen zurück, von dem er hergekommen war.

Die umgekehrte Methode würde also einzuschlagen seyn. Erst Beyspiele und dann allgemeine Grundsätze, die, so gut sie auch davon abgezogen werden, doch niemahls so viel sagen, und so lebhaften Eindruck machen, als die Beyspiele selbst. Man müßte damit anfangen, stufenweise von jeder Classe die größten Muster vorzulegen und, damit die Zuhörer überall nur an das Vollkommenste gewöhnt werden, anstatt einen einzelnen classischen Schriftsteller ganz durchzugehen, aus verschiedenen von jedem das Vortrefflichste in seiner Art heraus nehmen.

Der zweyte Fehler, welcher bey dem Unterricht in der Aesthetik gemacht zu werden pflegt, besteht darinn, daß die schöne Wissenschaft bloß auf die Künste und oft einzig und allein auf die Dichtkunst angewandt wird; da sie doch alles, was in den Werken des Geistes gefällt, zum Gegenstand hat, und nur die kleinste Anzahl in der Folge die Künste, am wenigsten die Dichtkunst zu treiben erkoren ist. Auch deßwegen sollte die letztere nicht zur Hauptsache gemacht werden, weil junge Leute nur gar zu leicht davon ange[stiftet] werden, und sehr oft von der Natur unberufen ihre beste Zeit damit verlieren und hernach unnütze Mitglieder der Gesellschaft abgeben.

Man müßte sich also, wie gesagt, zum Zweck machen, den Geschmack junger Leute so zu bilden, daß er in jedem Beruf ihres zukünftigen Lebens seinen Einfluß zeigen und behaupten könnte. Ein Endzweck, welcher der ernsthaftesten Vorsorge eines Staats werth ist; denn der Geschmack ist das Leben jeder andern Wissenschaft, nur durch ihn können die größten und wichtigsten Wahrheiten so wie die besten und edelsten Gesinnungen allgemein und interessant gemacht werden.

Man müßte von der simpelsten Prosa stufenweise biß zur erhabensten Beredsamkeit, und von dieser erst zur Dichtkunst übergehen, müßte überhaupt von dem philosophischen, von dem Brief-Styl, von dem Geschäftstyl, von dem historischen und rednerischen Styl, und insbesondere aus jeder Wissenschaft, die einer ästhetischen Vorstellung bedarf und fähig ist, so wie hernach von allen Classen der Dichtkunst, die vortrefflichsten aesthetischen Muster vorlegen, und Regeln und allgemeine Grundsätze daraus herleiten.

Weil es aber wichtiger ist, daß junge Leute selbst schreiben lernen als daß sie wissen, wie ander[e] zu schreiben haben so müßte die Selbstübung immer mit der Theorie fortlaufen, so daß in jeder Woche wenigstens eine Stunde für eigene Ausarbeitungen ausgesetzt würde.

Dieser ganze Unterricht könnte so eingerichtet werden, daß er mit Verlauf eines Jahres jedesmahl geendigt würde.

F. A. C. Werthes

Azok az intézkedések, melyeket jól szervezett felsőoktatási intézményekben az esztétika oktatására hoznak, általánosságban nem célozhatják azt, hogy metafizikai okoskodókat képezzünk a szépművészetek- és tudományok területén, vagy hogy kizárólag szónokokat és költőket neveljünk. Ezzel szemben az esztétika révén egyáltalában úgy kell fejleszteni a fiatal emberek ízlését, hogy utóbb, jövőendő életükben, legyen szó bármely tudományról vagy művészetről is, mind ítéleteikben, mind saját munkáikban rábízassák magukat a vezetésére.

Azonban e tudomány megszokott tanítási módja közel sem felel meg ennek a célkitűzésnek, hanem e helyett két olyan fő hibát is elkövet, melyek e céllal éppen ellentételesek.

Először is, az esztétika tanárai e tudomány oktatását többnyire elvont fogalmakkal és – különösen a fiatal emberek számára – fárasztó terminológiával kezdik. Az ifjú, aki értelme, szíve és fantáziája számára keres élvezetet, megcsömörlik, és visszatér oda, ahonnan érkezett: a regények világába.

Tehát a fordított módszert kellene követni. Előbb példák, és csak azután általános alapelvek, melyek bármely tökéletesen legyenek is az előbbiekből elvonatkoztatva, mégsem mondanak annyit, és keltenek olyan élnék benyomást, mint maguk a példák. Azzal kellene kezdeni, hogy minden osztályból fokozatosan a legnagyobb mintákat mutatjuk be, és – annak érdekében, hogy a hallgatók mindenhol csak a legtökéletesebbhez szokjanak –, ne egyes klasszikus szerzőkön menjünk teljesen végig, hanem többfélélt tárgyaljunk, és mindegyikből a maga nemében legkiválóbbat emeljük ki.

A másik hiba, melyet az esztétika oktatásánál el szoktak követni, abban áll, hogy a széptudományt csak a művészetekre és gyakorta egyedül a költészetre alkalmazzák. Pedig annak tárgya mindaz, ami a szellem műveiben tetszetős, és csupán a hallgatók elenyészően kis része válik majd az elkövetkezendőkben a művészet, és még kevesebb a költészet kiválasztottjává. Azért sem volna szabad, hogy az utóbbi fő témává váljék, mert túl könnyen megfertőzi a fiatal embereket, akik gyakorta természeti elhivatás nélkül fecsérlik rá legértékesebb idejüket, és utóbb a társadalom haszontalan tagjai lesznek.

Vagyis, amint már mondtam, arra kellene törekednünk, hogy a fiatal emberek ízlését oly módon képezzük, hogy annak befolyása eljövendő életük során megmutatkozzék és érvényesüljön, bármely foglalkozást is válasszanak. Ez a végső cél megérdemli, hogy az állam a legkomolyabban gondoskodjék róla. Ugyanis az ízlés élteti az összes többi tudományt, csakis az ő révén tehetők általánossá és érdeklővé a legnagyobb és legfontosabb igazságok, valamint a legjobb és legnemesebb érzületek.

Fokozatosan kellene átmenni a legegyszerűbb prózáról a legemelkedettebb ékesszólásra, és csakis innen a költészetre. Arra lenne szükség, hogy a filozófiai, a levél-, az üzleti, a történeti és szónoki stílusból és különösen mindazon tudományokból, melyek esztétikai előadásmódot igényelnek, illetve erre képesek, akárcsak ezután a költészet minden osztályából a legkiválóbb esztétikai mintadarabokat mutassuk fel, s a szabályokat és általános alapelveket ezekből vezessük le.

Mivel azonban fontosabb, hogy a fiatal emberek maguk tanuljanak meg írni, mintsem hogy tudják, másoknak miként kell írniuk, az önálló gyakorlásnak mindig együtt kell haladnia az elmélettel, úgyhogy hetenként legalább egy órát a saját munkák kidolgozására kell kijelölni.

A tanítás egész folyamatát úgy lehetne elrendezni, hogy egy év elteltével mindig befejeződjék.

F. A. C. Werthes

[3.] Werthes esztétikai előadása (1791)

August Werthesnek, a szabad művészetek és filozófia doktorának, majd a híres Werthes távozása után a neves Gabelhofernek, a teológia doktorának esztétikai előadása, 1791¹³²

Adalbert Gerzon,¹³³ harmadéves pesti bölcsészhallgató esztétikai előadásjegyzetei
Esztétikai előadások

Mit értünk széptudományok alatt?

A széptudományok magukban foglalják a szépművészetek elméletét. Széptudományok a következőképp értendők: a művészetet gyakran ellentétbe állítják a tudománnyal, gyakorta a természettel, mely alatt az ember azon képessége értendő, hogy saját műveit a természet mintája nyomán alakítsa ki. A természeti produktumok között egyesek igen különlegesek, és különlegességük miatt szépeknek nevezzük őket, melyeket a természet mindenfajta természeti jegy tekintetében a szépség végletes tökéletességével ruházott fel, és bőkezűen megadta a természet az embereknek azt a képességet, hogy ne csak jó, hanem szép dolgokat is képezhessenek.

Ha egy dolog szép, azt inkább megérezzük, semmint megértjük. Ellentéte a csúfnak, silánynak, középszerűnek, mindig valami ritkább, kivételes dolog jelöl, ami annyira egyedülálló, hogy mindenekelőtt a lélek érzékenységét és a fantáziát tölti el gyönyörrel. Inkább a látással érzékelt dolgokat nevezzük szépnek, innen származott át ez az elnevezés másfajta érzékletekre is. –

A külső érzékszervek tekintetében azokat a dolgokat nevezzük szépnek, melyeket vagy látunk, vagy hallunk, mivel a lélekben hasonló felindulást keltenek. A többi érzékszerv kapcsán nem használjuk ezt az elnevezést, mivel azokat a többi élőlényhez hasonlóan használjuk. Továbbá a belső érzékenységgel felfogott objektumok kapcsán használjuk, így beszélhetünk szép gondolatról, szép cselekedetről. Azokat a művészeteket, melyek szép dolgokat hoznak létre, szépeknek nevezzük, és megkülönböztetjük a mechanikus művészeteket a szabad művészetektől, mert a mechanikus művészetek a szükségletekhez, a szabad művészetek az intellektushoz alkalmazkodnak. De a szabad művészeteket is felosztjuk nyelvi és képzőművészetekre. A nyelvi művészetek azok, melyek a fantázia közvetítésével a nyelv révén hoznak létre szépséget, ilyen az ékeszszólás és a költészet. A képzőművészetek pedig azok, amelyek közvetlen módon képzik meg a szépséget, ilyen a festészet, építészet, szobrászat.

132 *Augusti Verthes A[rtium] L[iberalium] et Phylosophiae Doctoris tum Clarissimi Gabelhoffer Theologiae Doctoris Valedicente Cl. Verthes, Institutiones Aesthetices, 1791, Adalberti Gerzon[is] III anni Phylos[ophiae] Pestini.* Latin nyelvű kézirat, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 2399. VII. A kézirat első, Werthes előadását tartalmazó részének magyar fordítása, készítette Balogh Piroska.

133 Gerzon Adalbertől életrajzi adat nem maradt fenn, annyi tudható csupán, hogy a pesti egyetem bölcsészettudományi karán tanult 1789–1792 között. Ezekből az évekből maradtak ugyanis fenn előadásjegyzetei Schwartner Márton, Kreil Antal, Dugonics András, Mitterpacher Lajos, Koppi Károly, Friedrich August Clemens Werthes, Johann Julius Gabelhofer, Brezanóczy Ádám professzorok előadásairól (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 1399. jelzet alatt.) Jegyzeteinek kéziratát 1898-ban szerezte be a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, lásd: „Évnyegyedes jelentés a Magyar Nemz. Múzeum Könyvtárának állapotáról: 1898. július 1-től szeptember 30-áig”, *Magyar Könyvszemle* 6 (1898): 395–399, 397.

Mi a szépművészetek hatóereje?

A szépművészetek az emberek bizonyos természetes ösztönein alapulnak, egyrészt ezeket, másrészt pedig reflexíve önmagát is tökéletesítenie kell a szépművészetek műveléséhez. A művésznak az alábbi sajátosságokkal kell rendelkeznie:

1. kifinomultabb szépérzék, mely az inkább lappangó és rejtett szépségeket is felfedezi a dolgokban.
2. élénkebb képzelet, ez kell ugyanis a szépségek egyesítéséhez.
3. szükséges a különleges, egyéni szép ideák képzésére való készség, ezt a készséget nevezik „scheni”-nek.¹³⁴

Azt, aki a szépművészeteket műveli, művésznak nevezzük, ez az elnevezés a képzőművészetekre érvényes, a nyelvi művészetekben ugyanis szónoknak, elbeszélőnek vagy költőnek hívjuk őket.

Mi a haszna a széptudományoknak?

A széptudományok haszna leginkább abban áll, hogy a lehető legnagyobb mértékben szolgálják az emberek felemelését és tökéletesítését, mert míg minden más dolgot a természet tesz tökéletessé, az ember azonban magamagát kell, hogy tökéletesítse, ez az ő kiváltsága és kötelessége.

Hogyan tudják e művészetek tökéletesíteni az embert?

Három módon:

1. Mindazon erényeket, melyeket a műremek magában foglal, felélesztik és ápolják.
2. A szépség a szellemi szokásokat újra és újra megszelídíti.
3. Mivel a szépművészetek minden tekintetben érzékletes példákat adnak a tökéletességnek, és e tökéletesség iránti érzékenység ily módon az ember számára ismerőssé és megszokottá válhat, hogy azután majd a tökéletesség lelke életének minden cselekedetét áthassa. Ezért ezeket a művészeteket az ókortól fogva humán művészeteknek nevezték, azon adottságuk miatt, hogy a humanitás iránti érzékeltet és táplálják, amit maga Ovidius is tanúsít, így szólván:

„Szép tudományoktól (mellyekre felette ügyelsz te) / Meglágyul a szív, durva mivolta javul.”¹³⁵

Szabad művészeteknek pedig azért nevezik őket, mivel arra inspirálnak, hogy a lélek érzékenysége növekedjen és szabad emberhez méltóvá váljék, mert ez különbözteti meg a művelt nemzeteket a műveletlenektől, tudniillik hogy a hasznos tárgyakat követésre méltó példaként mutatják be.

A szépművészeteket esetlegesen vagy következetes módon használjuk?

A művészetek használata nem önmagukért szükséges, hanem morális értelemben, mert a művész nemcsak művész, hanem polgár is, akinek kötelezettségei vannak. A műbeli példa bennünk a tapasztalat vagy az imagináció közvetítésével ugyanazt a hatást éri el: ezért mikor valami szent dologról olvasunk, érezzük, hogy bennünk is feléled ugyanaz, éppígy a gyász vagy a méltatlankodás is.

¹³⁴ Ti. zsenialitásnak.

¹³⁵ Publius OVIDIUS NASO, *Epistulae ex Ponto*, 2, 9, 47–48. HOMONNAY Imre fordítása.

Hogyan lehet velük visszaélni?

A művészetekkel való visszaélés abban valósul meg, ha a műalkotásokkal nem élünk, hanem csak élvezzük azokat. A tudatlan emberek e miatt a visszaélés miatt látszólag joggal rágalmazák a művészetek hatását.

Mi erre az orvosság?

Az orvosságot erre a széptudományok és a szépség tudománya jelentik, mivel megmutatják, hogy az egyes művészetekben mi a szép. Hogy a szépség értelmét felkutathassam, ahhoz meg kell állapítani annak szabályszerűségeit. Ezt a szépművészetekre vonatkozó helyességérzék [sensus recti] nevezik jó ízlésnek. – Quintilianus azt mondja, hogy a „tanult emberek értik a művészet értelmét, a tanulatlanok gyönyörködnek benne”.¹³⁶ Mivel a helyességérzék éppúgy szerepet játszik a jó, mint a szép meghatározásában, ahányszor ezt az érzéket inger éri, akkor annak tartóssága és gyakorisága révén ez mintegy habitussá és ösztönné képes válni, ebben áll a tökéletessége. Ha ez a gyakorlati haszna nincs is meg, akkor is érdemes pallérozni ezt az érzéket, mivel ez a művelt ember ismertetőjegyeinek egyike.

Hányfajta haszna van [a művészeteknek]?

A művészetek különleges haszonnal járnak azok számára, akik gyakorolni kívánják őket. Vannak általános és sajátos gyakorlási módjaik. A művelt fők között nagy vita van ebben: vannak, akik a művészeti regulákat fölöslegesnek tartják, mondván, a szónoknak és költőknek tehetségre van szüksége; mások védik e regulákat, mondván, minden kiemelkedő művész ismerte és betartotta ezeket a törvényeket, és ha kimondva nem is, kimondatlanul a lelkükbe voltak vésve. Ilyen belső elmélet alapján írta Homérosz kiemelkedő költeményeit, és e teóriát később Arisztotelész öntötte szavakba, és jegyezte le. Az ilyenfajta elméletek mintegy jó példaként minden ember számára hasznosak lehetnek, hiszen a teória mindig is kapcsolatban állt a praxissal. Ezért méltán mondja Horatius: „Kérdés, hogy mi tehet híressé verset: a műgond, / vagy csak a képesség? Én azt hiszem: egyik a másik / nélkül nem teljes, a tehetséghez fegyelem kell, / így jön létre a mű, ha barátságot köt e kettő.”¹³⁷

E kettős haszon miatt nyilvánvaló, hogy szükséges a művészeteket és elméletüket már zsenge ifjúkorban átadni, mivel nemcsak különféle alárendelt képességeknek válik hasznára, melyeket tökéletesíteni kell, de az ifúnak szüksége van a beszéd művészetének elsajátítására is. Ezek szükségességét nyilvánvalóvá teszik az elhanyagolásuk nyomán keletkező durva szokások és erkölcsök. A szépérzék nélküli művelt ember ugyanis merevül pedáns, különösen jól megfigyelhető ez tanítási módszerében, az általa követett nem emberséges kommunikációban, miközben mégis mindent tudós módon akar előadni. Ezért mondja róluk Juvenalis: aki túl tudósan ömleng, „az olyan retteg a beszédétől, az olyan haragját, örömeit, gondjait, lelke minden titkait kimérve mutatja ki”.¹³⁸

136 Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Institutiones Oratoriae*, 10, 4, 116.

137 Quintus HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 408–411. BEDE Anna fordítása.

138 Decimus Junius JUVENALIS, *Saturae*, 6, 152–153.

Ebből nyilvánvaló, hogyan kell a széptudományokat tanítani; mivel a jóízlés a jó érzékelésből és annak megítéléséből tevődik össze, emiatt a széptudományok tanát, akár szóban, akár írásban oktatjuk, egyformán kell a lélek érzékenységéhez és az intellektushoz igazítani, ezért nevezik e tudományok tanát esztétikának, görög szóval, amely érzékletességet, vagyis az érzékelés tudományát jelenti. Többen, akik ezt a tudományt elvont módon próbálják felfogni, tévednek, mert nemcsak a tiszta észre, hanem az érzékekre is figyelmet kell fordítani. És ezt a tudományt ugyanúgy kell tanulni, ahogyan tanítani: tehát éppúgy szükséges a szépérzék műalkotások tanulmányozásával táplálni. Ilyenfajta, imitációra méltó, tökéletes műtárgyakat hagytak ránk a görögök, de e művészetek virágoztak egykor az egyiptomiaknál és a föníciaiaknál is, a maguk szintjén. A görögöktől a rómaiakra, a rómaiaktól ama sötét évszázadokon át az itáliaiakra, innen pedig Európa többi részére terjedtek szét.

A széptudományok e teóriája speciális és általános részre osztható. A speciális rész bemutatja a szépérzékét az egyes művészetek, úgymint a költészet, festészet területén, az általános esztétika a szépség olyan szembetűnő jegyeit mutatja meg, melyek minden művészetben azonosak.

A nyelvi művészetekről

A szépművészetek között első helyet érdemelnek a nyelvi művészetek, mégpedig:

1. mert a nyelv az élet leghasznosabb és legfontosabb segédeszköze,
2. mert az a nemzeti hovatartozás, a humanitás és valamennyi művészet tápláló ereje,
3. mert a nyelv a művészetekben a legelső és legnemesebb hellyel bír: ugyanis maga a nyelv megtalálása az első és legkiemelkedőbb példája annak az egyedi kiválóságnak, melyre a természet teremtett minket. A beszéd ugyanis nem tárgyakkól áll, hanem megformált, jelentéssel bíró hangokból, tehát a beszéd nemcsak hangokat, hanem formákat, színeket, magukat a lélek legszűkebb gondolatait is hangzóvá változtatja, és csupán néhány hang korlátozott segítségével végtelen számú ideát fejez ki. E képesség egy koherens rendszerre vezethető vissza, mely rendszerhez jelek rendelendők, és egyrészt a felfogás, érzékletesség, érzékelés, alkotás, másrészt a társiaság, humanitás, a rend, szimmetria, analógia érzéke: mindezek hozzájárulnak a nyelv építményéhez. Ez az alkotás megmutatja, mennyivel előbbre való az ember minden más élőlényénél, mert ahogyan a beszéd képessége révén előbbre való az állatoknál, úgy a beszédmódozat révén nemzetekre oszlik, és bár a beszéd semmi más, mint a gondolkodás vázlata, a különféle nemzetek ennek szükségképp különféle formáit használják. Mert minden nemzet a beszédmód révén kommunikálja a saját karakterét: ezért a rómaiak méltóságteljes karaktere a nyelvükben is megmutatkozik, ezért jelenik meg az olasz nyelvben a lágyság, a francia nyelvben egyfajta hivatalos társiaság, az angolban az éleselmjűség, a németben a keménység, hisz régen a germánok a vadonban éltek.

Hogyan jelenik meg egy nyelvben a szépség?

A szép nyelv mind hangzásában, mind jelentésében képes gyönyörűségteljesen kifejezni a lélek érzéseit és képzeteit, tehát olyan nemzet képes szép nyelvet alkotni, amely természetéből fakadóan kifinomultabb és különlegesebb szépérzékkel bír. Ilyen nemzet volt a görög, melyhez a klíma, a táplálkozás is hozzájárult, ez a nyelv tehát szépségében minden más nyelv fölött áll. Ugyanakkor

azonban tekintet nélkül minden nyelv bír egyfajta sajátos bájjal, és összevethető más, tökéletesebb nyelvekkel, és a nyelvi kultúra együtt jár és egyenlő mértékben halad előre a nemzeti kultúrával és a humanitás művelésével. Miként az embert gyermek- és ifjúkorában az érzetek és érzelmek hullámai irányítják, éppúgy a nyelv is alkalmas e gyermeki korszakában az érzetek és érzelmek kifejezésére, ezért ebben az időszakban jelenik meg a legtöbb és legjobb költő; majd miután az értelem és a jó ráhatások mérséklik és megtisztítják, eléri a nyelv a legfőbb tökéletességet, amit elérhet, végül ezután többnyire megrontja a bőbeszédűség és az affektálás. Tehát a nyelv a kultúra mérőfoka mind a teljes nemzetek, mind az egyes emberek tekintetében. Vagyis az a nemzet, melynek nyelve alkalmas a jelentésközvetítésre, annál alacsonyabb fokon áll a kultúra tekintetében, amennyire ez a nemzet bizonyos dolgokat nem tud megnevezni, azaz magát az adott dolgot sem ismeri, mert az adott dolog eredete egyszersmind az azt megnevező szó eredete is. Ebből következik a más, műveltebb emberekkel való társalgás gyakorlása, mivel magában a társalgásban a beszéd folytán magukat a dolgokat is megismerjük; és ebből következik az idegen nyelvek használata, valamint a könyvek fordítása. Ahol szűkében vannak az ideáknak, ott a nyelv maga is szűkös.

A szónoklatról

A szónoklat összefűzött szavak sorozata, mely a nyelv eszközkészletéből formálódik, és amely nemcsak önmagában mérlegelendő, amennyiben ideák sorozatát ülteti át és fejezi ki a beszélő által, hanem másokra gyakorolt hatása vagy lehetséges hatása kapcsán is. E második szempont értelmében lehet a szónoklatot a másokban előidézni kívánt jelenségek szerint alakítani, ahogyan Cicero mondja: „a szónoklat lágy és képlékeny, és annyira alakítható, hogy arra fordul, amerre hajlítod”,¹³⁹ a magunk ítélete szerint, mintegy viaszként formáljuk és alakítjuk. Az elsődleges beszédkésztséget a helyes beszéd művészetének nevezik. A másodlagos beszédkésztség az ékesszólás, azaz annak szónoki tudománya, hogy az emberek megszólalásukkal azt fejezzék ki, amit mondani akarnak. Ezt a két készséget különféle módon alkalmazzák az emberek: vannak, akik csak a magánéletben használják, mint az apák, barátok, polgárok, ezért ezt a fajta ékesszólást privát ékesszólásnak nevezzük. A híresebb történelmi személyek közül Szókratészt kell itt kiemelni, aki az őt hallgatókat mindenre rá tudta beszélni, amire csak akarta. Seneca ezt mondja róla: „Szókratész pedig közöttük állt, és a gyászoló apákat vigasztalta, a köztársaság kapcsán reményt vesztetteket fellelkesítette, a saját javaikat féltő gazdagokat emlékeztette a vészthozó kapzsiság későbbi bűnhődésére, és az őt követni akaróknak nagy példát mutatott, midőn harminc uraság között egyedüli szabadként járkált.”¹⁴⁰ Mások a közéletben használják az ékesszólást, mint Periklész, akiről azt mondja Arisztophanész, hogy villámlott, mennydörgött, egész Görögországot felkavarta;¹⁴¹ éppígy Démoszthenész, akiről Cicero mondja: „Ez az ékesszólás az, mely megérinti a lelkek húrjait, s tetszés szerint játszik rajtuk. Hol összezúz mindent, hol belopódzik a szívekbe; újfajta vélekedés magvait hinti el, és kigyomlálja a régit.”¹⁴²

139 Marcus Tullius CICERO, *Orator*, 16, 52.

140 Lucius Annaeus SENECA, *De tranquillitate animi*, 5, 2.

141 ARISZTOPHANÉSZ, *Az Akharnaibeliek*, 527.

142 CICERO, *Orator*, 28, 97. KÁRPÁTY Csilla és MEZEI Mónika fordítása.

Ezért mondta Szókratész, hogy az ékesszólás nagyobb erővel bír, mint bármifajta erőszak.¹⁴³ Azonban bár ez a fajta beszédkészség igen nagyerejű, az emberi elme mégsem elégedett meg ennyivel, egyaránt akart a jelenlévőkhöz és a távollévőkhöz is szólni, ezért találták fel az írást, ami nyilvánvaló bizonyossága annak, hogy a természet impulzusai az embert a tökéletesség legfelsőbb foka felé hajtják. A régebbi korok emberei az egyes szavakat jelölték, és az egyiptomiak igen alkalmas hieroglifikus jelei éppúgy, mint a kínaiaké, minden egyes szóra külön saját jelet alkalmaztak. Végül feltalálták az egyes betűket jelölő jeleket: ez adja meg az írás módját és értelmét. A peruiak csomóírással fejezték ki gondolataikat. De magát az íratot is az anyaga szerint nevezzük el, mivel a viasztábláktól indulva mára már olyan írásmódot találtunk fel, melyet a topográfia tudománya tett végláthatatlanná.

Kik az írók?

Akik gondolataikat nyilvánosan kifejtik, azokat szerzőknek vagy íróknak nevezzük. Vannak közöttük, akiket rövid idő alatt elfelejtenek, néhányan azonban fennmaradnak, akik a természetnek szép példáját írásaikra alkalmazván túlélnek mindent: őket klasszikus szerzőknek nevezzük. Azért nevezzük őket klasszikusoknak, mert mintegy külön, mások fölött álló osztályba [classis] tartozva maradnak fenn, tehát nemcsak az ókori szerzők klasszikusok, hanem minden művelt nemzetnek megvannak a maga klasszikus szerzői. Vagyis ahogy elkülönül a beszéd és írás, ugyanúgy elkülönül az ékesszólás a szép és helyes írás művészetétől – gyakorta a beszéd művészetének nevezik, és e művészet elméletét nevezzük retorikának, a görög „*reos*”, azaz ’beszélek’ igéből. Akadtak már a görögök között is, akik látták a különbséget a kiváló szerzők és a többiek között. E művészet haszna ebből nyilvánvaló, mivel nemcsak (ahogyan sokan gondolják) pusztán díszítésből áll, hanem abból is, hogy ennek segítségével a nyájas beszéd elérheti a célját. Ezért, mivel a szónok rendelkezik az emberi lelkek megindításának képességével, kicsinyes irigység támad, hogy a retorika semmi más, mint ármányos csalárdság, a sofisták módjára, de így itt a retorikával való visszaélést tesszük meg a retorika lényegének, hiszen minden dologgal vissza lehet élni. Ennek kivédésére mondták azt az ókoriak: senki más nem lehet szónok, csak jó ember. Nyilvánvaló tehát, hogy a szónoki beszédnek hármasszerű használati módja van: a privát életben, a nyilvános ékesszólásban, vagy pedig írásban hasznos módja ez a néppel való kommunikációnak. Ebből következik e művészet tekintélye is, melyet maga Cicero is a második helyre állít, mondván: „Két művészet van, melyek az embert a méltóság legfelső fokaira helyezhetik: az egyik a hatalom művészete, a másik a jó szónoké. Az ékesszólásnak akkora ereje van, hogy amit a jó költő mond, az a lelket meghatja, és mindent irányítani tud [...], hogy nemcsak a hajladozót felgyógyítsa és az egyenest meghajlítani képes, hanem foglyul tudja ejteni az ellenkezőt és hadakozót, mint a jó és bátor parancsnok.”¹⁴⁴ Ebből következik tanulmányozásának szükségessége, amennyiben eljárásai a gyakorlattól és példáktól függenek. Amit maga Cicero is helyesel, így szólván: „A mesterek gyakori forgatása többet ér a szabályoknál, aminthogy a sok írás az ösztönzője és mestere a legjobb stílusnak és a legkiválóbb beszédmódnak.”¹⁴⁵ Ennek lényege a szóno-

143 Ilyen tartalmú vélekedést Platon *Gorgiász* című dialógusa tulajdonít Szókratésznek (elsősorban 449d–458c).

144 Marcus Tullius CICERO, *Pro Murena*, 30.

145 Marcus Tullius CICERO, *De Oratore*, 1, 4, 15 és 1, 33, 150. Nem pontos idézet.

ki beszéd helyes és átlátható mivolta. A szónoki beszéd helyes mivoltán elsősorban a jó szónoklatot értjük: itt a „jó” általában véve azt jelenti, hogy olyan, amilyennek lennie kell. Mivel pedig a szónoki beszéd szavakból és gondolatokból áll, ezért mindkettőnek helyénvalónak kell lennie. Azonban mivel a lélek gondolatai, ideái a lélekből tárulnak elő, következésképp akkor lesz jó a szónoklat, ha a gondolatok józanok, intellektuálisan helyesek, vagyis csakis akkor, ha a gondolatok magukkal a dolgokkal is összhangban vannak. Ha pedig a szavak a nyelv törvényeivel is összhangban állnak, akkor lesz valóban jó a szónoki beszéd. Emellett a nyelvhasználat a szónoki beszéd törvényeit is megszabja. Így mondja Horatius: „a törvény ez, s legfőbb bíránk, örökös mérték s az Ítélet”.¹⁴⁶ De nyelvhasználat alatt nem a nyelvjárások valamiféle közös összehangolását stb. értjük, hanem nyelvhasználat alatt értendő a jól beszélő, legkiválóbb és legjobb írók nyelvi konszenzusa, ahogy Quintilianus mondja: „Nyelvi szokásrendnek fogom nevezni a műveltek nyelvi konszenzusát, aminthogy élni is a jók konszenzusa szerint élünk.”¹⁴⁷

E törvények ellen vétethetünk hamis jelentések vagy érzékletek közvetítésével. A hibák vagy logikai, vagy morális, vagy grammatikai hibák lehetnek. Grammatikaiak a barbarizmus vagy szoloeicizmus, a barbarizmus a szavak egymásra következésében, a szoloeicizmus pedig a szintaxisban, vagyis szórendben vétett hiba. A szónoki beszéd helyessége kiterjed egészen a külsődleges írásmódig, ez esetben a helyességet helyesírásnak nevezzük. A kiejtés szabja meg elsősorban az írásmód tagolását, vagyis az interpunkciót, és ahogyan a beszédmód az ideák leképezése, úgy az írás a beszéd leképezése. A szónoki beszéd kisebb elemeit különválasztjuk, így keletkeznek a mondatok.

A szónoki beszéd külső szerkezete

Megjegyzendő a különbség a logikai állítások, egységek és a mondatok között. A logikai állítás a lélek egyszerű kifejeződése. A mondat pedig a beszéd olyan formai egysége, amikor az elsődleges kijelentés értelme a másodlagos kifejezésmóddal egészen egybeesik. Cicero így definiálja a mondatot: „A mondat egy mondás, melyben mintegy egybezárt világ tárul fel.”¹⁴⁸ Ezért a mondatot gyakran nevezik fordulatsónak, körmondatnak, kerekességnek, összefoglalásnak és körülírásnak is. Az így összerakott kijelentés összhangzó volta a kis dolgokat felnagyítja, egyenetlensége viszont a nagy dolgokat is tönkreteszti. A kijelentés jelentést közvetítő egyszerű egység. Előre bocsátandó azonban: a mondat tudást hordoz. Zavaros és egyenetlen a szónoki beszéd, ha csak logikai állításokat használunk, vagyis gondolatainkat közvetlen módon fejezzük ki. Mondatokba rendezett azonban, amikor meghatározott [...]¹⁴⁹ egységekre oszlik. A mondat lehet egyszerű vagy összetett, az előbbi egy, az utóbbi több tagmondatból áll. Tagmondatnak nevezzük az olyan kijelentéseket, melyek önmagukban nem, csak más kijelentésekkel összekapcsolva értelmesek. Vannak egy-, két-, három-, négytagú mondatok. Itt meg kell jegyezni, hogy a négy tagmondatnál többől álló mondatokról azt mondják, hogy nem elég jó a kifejezőerejük, mert a mondatot a beszédhez kell alkalmazni: az ilyen mondatot lélegzetvételnyninek mondják, azért tudniillik, mert a szónoki

146 HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 71–72. BEDE Anna fordítása.

147 QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 1, 6, 45.

148 CICERO, *Orator*, 61, 207. Nem pontos idézet.

149 Olvashatatlan szó.

beszéd addig terjedhet, amíg ki nem fogyunk a lélegzetből. E szabálynak ellene lehet vetni: mivel a szónoklat a lélek gondolatának leképzése, és a lélek egyes gondolatai hosszabban tovább gördülhetnek, ezért a szónoki beszéd külső szerkezete is hosszabbá kell, hogy váljék. Cicero, a körmondatok nagymestere a Verres elleni beszédében ilyesfajta beszédmóddal él.

Átláthatóság

A szónoki beszéd másik sajátossága az átláthatóság. Ez az erény abban áll, hogy hatása révén a beszéd értelmét könnyedén, rögtön meg lehet érteni. Ennek ellentette a homályosság és a kétértelműség hibája. A homályosság az elme vagy az olvasó bizonytalanságából ered. A kétértelműség az, amikor a szónoki beszédet többféleképp is lehet érteni, mert amint a nap a szemnek, éppúgy a szónoki beszéd is a léleknek [...] ¹⁵⁰ világosságnak kell szolgálnon. Kétértelműség keletkezik, ha az író nem látja át egészen a tárgyát, és ez gyakran a szavak elhelyezéséből és a mondat szerkezetéből fakad. Ide tartozik az azonos alakú szavak problémája; amikor nem a tárgynak megfelelően használom a kifejezést, például Istenszeretet. ¹⁵¹ A homályosság gyakran a túlzott szűkszavúságból fakad, Horatius nyomán a „minél rövidebb akarok lenni, annál homályosabb leszek” ¹⁵² elve reális.

Vajon a szónoki beszéd szépsége a helyességén és átláthatóságán múlik?

Ha a klasszikus szerzőket olvassuk, megfigyelhetjük, hogy mindannyian egyrészt helyesen, másrészt átláthatóan írtak, és mégis észrevehetjük, hogy nem mindig van jelen írásaikban a szépség. De ettől ezeknek még jelen kell lenni a szónoki beszédben, amit például így mondanánk: „a kiválóság mindenek fölött kellemetesebb, mint e művészet elsődleges szabályai, de emezek nélkül amaz nem lehetséges”. ¹⁵³ E módon helyes és átlátható lesz a szónoki beszéd, de nem szép, mert rutinból összeállított és közönséges. De már Cicero is ugyanezt mondta minderre: „minden nagy művészetben, miként a fáknak is, a magasság gyönyörködtet minket, a gyökér és az ágak nem, de a magasság ezek nélkül nem jöhet létre”. ¹⁵⁴ Ha ugyanaz a szónoki beszéd teljesen más céllal készülne, és mindezen adottságok mellett valami mást is tartalmazna, akkor nem az itt felsoroltaktól látszana szépnek, de mindezek szolgálnák a szépségét. Újra Cicero: „Senki sem lett szónok, aki latinul csodálatra méltóan ne beszélne, ha nem így lenne, nevetségessé válna, mert nemcsak szónoknak, de embernek sem tartanák; senki sem tűnne ki szavaival, aki úgy beszélne, hogy én, a jelenlévő, ne érteném; mit is mondanának róla, csak megvetnék azok is, akik még kevésbé képesek erre”. ¹⁵⁵ Hasonlóképp Quintilianus: „Kevés az, hogy nem nyújtok gyenge teljesítményt; erős, termékeny és eltökélt akarok lenni: mert csak kicsit áll távol a gyengeségtől az, akiről csak annyi dicséret lehet mondani, hogy átlagosan jó”. ¹⁵⁶ Ide inkább a helyes-

150 Olvashatatlan szó.

151 Ez jelentheti azt is, hogy Isten szeret, és azt is, hogy Istent szeretjük.

152 HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 25–26. Nem pontos idézet.

153 Az idézet forrása nem azonosított, az idézőjel valószínűleg a mondat szentencia-jellegére utal.

154 CICERO, *Orator*, 43, 147.

155 CICERO, *De Oratore*, 3, 14, 52.

156 Az idézet nem Quintilianus műveiben szerepel, pontos helye: Publius Cornelius TACTUS, *Dialogus de Oratoribus*, 23.

ség és az átláthatóság behelyettesítendő. Ámde ezekhez adódik hozzá az, ami a lelket megmozgatja, és ezt a sajátságát a szónoki beszéd élénkségének, élénkítő erejének nevezik, amely alatt ezen erényt értik: ennek segítségével a gondolat felerősödik, ezért ezt a sajátságot a szónoki beszéd hathatóságának, ragyogásának, fényének is mondják. Ez pedig részben az élénk gondolatokban, részben pedig az élénk előadásmódban gyökeredzik. Eme élénkséghez szükséges:

1. A lélek élénk életerege, amely abban áll, hogy élénken érzékelünk-gondolkodunk, és élénken vagyunk képesek kifejezni magunkat. Cicero így mondja: „A hallgatóság soha nem is jönne tűzbe, ha nem lángoló szónoklat hevítene.”¹⁵⁷ Horatius pedig így: „ha azt akarod, hogy sírjak, előbb téged hasson át a fájdalom”¹⁵⁸
2. Szükséges a tárgy, vagyis a téma élénk ereje. Ezért mondja Quintilianus: „A nagyerejű ékesszólásnak, miként a lángnak, táplálékra van szüksége, az erény felszítja, égve fel-fénylik, növekszik a tárgy nagyságától a szellem ereje, senki sem tud fénylő és ragyogó szónoklatot mondani, ha nem találja meg az ahhoz méltó tárgyat.”¹⁵⁹ Ebből kitűnik, hogy sok függ a tárgy kiválasztásától.
3. Ide tartozik a tárgy élénk, erős ismerete is.

Az alakzatokról

A különféle beszédmódozatokat, melyek a szónoki beszéd formáját meghatározzák, a szónokok alakzatoknak nevezik, ezek alatt a szónoki beszéd különféle változatait értik, amelyek lehetővé teszik a gondolatok élénkebb kifejezését. Quintilianus így határozza meg az alakzatot: „Az alakzat a beszédnek bizonyos alakja, amely eltér a közönséges, az elsőként adódó beszédmódtól.”¹⁶⁰ A görögök ezeket (ízlés)sémáknak nevezték. Az alakzatokat fel lehet osztani az érzelem, a fantázia és az értelem alakzataira.

Az érzelmek alakzatai

Az érzelmek alakzatain nem mást értünk, mint az érzelmek külsődleges jeleit. Megfigyelhetjük ezekből, hogy egyes lelki felindulások enyhébbek, mások hevesebbek, és mintegy hasonlóak a dőfő szúrásokhoz, és mi sem természetesebb ilyenkor, mint kiabálni, olyan indulatszavakkal, mint „Ah! Ha! Jaj! Ó!” stb. Ezen indulatszavak, Horatiusszal szólván, „a szív mélyéről előtörő valódi hangok”.¹⁶¹ Megfigyelhető, hogy a hevesebb indulat mintegy a gondolatok sorának és folyásának közepén tör elő. Mint ahogyan Vergilius mutatja be Neptun beszédét: „Akiket én! ... de elakad itt eltemetve a feltörő ártól.”¹⁶² Ezt az alakzatot aposziopeszisznek, azaz megtörésnek, elhallgatásnak nevezik. De ha a súlyos lelki megindulás összezavarja a gondolatokat, a szellem kevésbé gondolkodik, mint inkább érez, és ez akadályként mintegy eluralkodik rajta: ezért ezt az alakzatot el-

157 CICERO, *Orator*, 38, 132. KÁRPÁTY Csilla és MEZEI Mónika fordítása.

158 HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 102–103.

159 Az idézet nem Quintilianus műveiben szerepel, pontos helye: TACITUS, *Dialogus de Oratoribus*, 36.

160 Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Institutio oratoriae*, 9, 1, 4. ADAMIK Tamás fordítása.

161 Az idézet „verae voces tum demum pectore ab imo / eliciuntur” formában TITUS LUCRETIVUS, *De Rerum Natura*, 3, 57–58. szöveghelye.

162 Publius VERGILIUS MARO, *Aeneis*, 1, 135.

lipszisnek nevezzük, amikor bizonyos szavak kimaradnak. Így tesz Cicero Verres kapcsán: „Ilyen embert? Ilyen arcátlanságot? Ilyen elvetemültséget?”¹⁶³ Az ideértendő „páratlan” kifejezés kimarad. Ha pedig az ilyenfajta érzelmi akadály a gondolatok sorát más irányba téríti, és mintegy az egész gondolatmenetet más célhoz irányítja, akkor ezt inverzióknak nevezzük, amikor a szavak füzére mintegy kitör a megszokott szintaxis rendjéből, és saját útján haladva másfelé térül. Így beszél az Euryalus megmentésére siető Nisus Vergiliusnál: „Engem, engem, itt vagyok, én tettem, rám támadjatok fegyveretekkel!”¹⁶⁴ Ha ilyen akadály tornyosul az ember elé, akkor igen gyakran élünk segélykiáltással, ilyenkor keletkezik az aposztrófé. Amikor pedig minduntalan visszatérünk ugyanahhoz a jelentéshez, akkor keletkezik az ismétlés alakzata, úgymint az epizeuxisz, ahol ugyanazt a szót ismétljük. Mint Cicerónál: „Mi, mi, nyíltan kijelentem, mi, konzulok, nem teljesítjük kötelességünket!”¹⁶⁵ Lehet a kezdő vagy zárószavakat is többször megismételni: ha az elejét ismétljük, akkor anaforának, ha a végét, akkor epiforának nevezzük, mindkettőre példa Cicerónál: „Ki hozta ezt a törvényt? Rullus. Ki fosztotta meg a nép nagyobb részét szavazataitól? Rullus.”¹⁶⁶ stb. Ha összeszedjük a gondolatainkat, egy adott tárgy kapcsán ideák végtelen ereje tolul elő, ennek az alakzata a halmazás. Különösen az érzelmeknek sajátja, hogy mértéket veszve halmazódnak és növekszenek, az így keletkező alakzat a hiperbola. – Mindezen alakzatoknak természetesen kell megképződniük, és csak akkor használhatjuk ezeket az alakzatokat, ha olyan tárgyról van szó, amely képes az érzelmek élénk mozgását előidézni.

A fantázia alakzatai

Ezen a szavak által kifejezett élénk, életszerű képeket értjük. A fantáziaképeket meg kell különböztetnünk az emlékképektől, ezek ugyanis absztrakt tárgyak általános ideáit jelenítik meg. A fantázia azonban jelen nem lévő dolgok képeit úgy jeleníti meg lelkünkben, hogy úgy tűnik számunkra, hogy azokat mintegy jelenlévőként saját szemünkkel látjuk. A fantázia effajta életszerű képzeit vagy vízióknak nevezzük, vagy szavakkal kifejezett cselekvésnek, vagyis hüpótüpozisznak, illetve Ciceroét követve szemléletes megjelenítésnek, vagyis élénk lefestésnek, szembetűnővé tételnek.¹⁶⁷ Quintilianus ugyancsak erről ír, amikor azt állítja, ez „akkor szokott előfordulni, amikor megtörtént dolgokról nem beszámolunk, hanem történésekben mutatjuk meg őket, nem általában, hanem részleteiben”.¹⁶⁸ Tehát ezek olyan formailag szavak útján kifejezett tárgyak, melyeket inkább látni, mint hallani vélünk, mint Cicero Verresét is: „Ő maga bűnös indulattól és haragtól feltűzelve a fórumra ment, lángoltak a szemei, egész szájából lobogott a kegyetlenség.”¹⁶⁹ E módszert alkalmazva bármely író képes a természettel magával nemcsak versenyre kelni, hanem még felül is múlni azt, tudniillik nemcsak életszerűen jeleníti meg a tárgyat,

163 Marcus Tullius CICERO, *Actionis in Verrem secundae*, 5, 62. Pontatlan idézet.

164 VERGILIUS MARO, *Aeneis*, 9, 827.

165 Marcus Tullius CICERO, *Oratio in Catilinam prima*, 1, 3.

166 Marcus Tullius CICERO, *De lege agraria*, 2, 22.

167 A kifejezés Cicerónál: „rerum sub aspectum paene subjectio”. CICERO, *De Oratore*, 3, 53, 202. Az itt idézett formát – „totius rei sub oculos subjectio” – Quintilianus tulajdonítja Cicerónak, lásd: QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 9, 2, 40. ADAMIK Tamás fordítása.

168 Uo.

169 CICERO, *Actionis in Verrem secundae*, 5, 106. Pontatlan idézet.

hanem olyan érzést is kelt a lélekben, amit maga a tárgy is ébresztene abban. A fantázia nemcsak egy meghatározott tárgynál időzik el, hanem gyakran egyik dologról egy másik olyan tárgyra tér át, mely valamifajta módon kapcsolódik az előzőhöz. Az ilyenfajta áttételt szóképnek, tropusnak vagy átfordításnak, translatióknak nevezzük. Egy szó jelentésének átfordítását a saját jelentéséről más jelentésre egy belső kapcsolat mentén szinекdokhénak nevezzük. Ez akkor jön létre, amikor az egészet a részre, a nemet a fajra cseréljük; amikor 'fő' áll 'ember' helyett, 'halál' a 'halandó' helyett. A képzelet gyakran nemcsak magánál a tárgynál időzik el, hanem külső tárgyra ugrik át, külsődleges kapcsolat alapján, ilyenkor metonímiát hallunk, ami nem más, mint egy szó jelentésének megváltoztatása más jelentésre külsődleges kapcsolat mentén átvezetve: mint ok a hatás helyett és fordítva, például könnyek a fájdalom helyett, nyelv a beszéd helyett, stílus az írás helyett, [gyümölcs]hús a gyümölcs helyett. A más dolgokra való kitérés esetét, melyek az aktuális tárgyhoz vagy hasonlók, vagy tőle nagyon eltérők, a hasonlat vagy antitézis, azaz ellentét alakzatának nevezzük. A saját jelentés megváltoztatását másra a két dolog közötti hasonlóság alapján metaforának nevezzük, például a napot az Ég királyának nevezni. A fantázia nemcsak élettelibben fejezi ki a szavak jelentését, hanem az élőkhoz tartozó életszerűséget, színeket, jelentéseket is társíthat [a tárgyakhoz], például a ház vagy az erdő felbolydul, a füvek szomjaznak, elhalnak – ezeket a tárgyakat ugyanis mintegy személyként jeleníti meg. Gyakran e tárgyakat a képzelet mintegy beszéd közben mutatja, így keletkezik a megszólaltatás alakzata. A fantázia sajátja, hogy a kisebbtől a nagyobb felé emelkedik, így keletkezik a fokozás, vagyis klimax. Cicero példája erre: „A városban megjelent a luxus, a luxusból szükségképp kapzsiság származott, a kapzsiság miatt vakmerőség támadt, innen fakadt minden gazság és büntett.”¹⁷⁰ Abból is az életszerűség és a fantázia ereje tűnik ki, ha új és egyedi képet alkot: az ilyenfajta képet ideának nevezzük. Cicero mondja, hogy „amikor a művészek akár szobrokon, akár képeken Juppiter vagy Minerva alakját megformálják, nem szemlélnék közben valakit, hogy hozzá hasonlatosnak ábrázolják őket, hanem önnön elméjükben lakozó, valamely legfőbb szépségről alkotott képzetüket mintegy szemük előtt látva, ennek hasonlatosságára irányítják művészetüket és kezüket az alkotás során”.¹⁷¹ Így ír a *Cyropaediáról* Cicero: „Küroszt Xenophón nem a történeti hitelesség alapján formálta meg írásában, hanem az igazságos uralkodó mintájaként”.¹⁷² Élénkebb benyomást tesznek a szóképek, tropusok, mivel mintegy megkettőzik a lélek érzéseit. Emiatt a tropusok használatának következő kezelési szabályai alakultak ki:

1. Sosem alkalmazzuk őket elegendő ok nélkül, azaz csak ha az élénkség felkeltése garapítja a beszédünket.
2. Óvakodni kell attól, hogy a szóképeink ne legyenek túlzottan elhasználtak, vagy ne nagyon távol eső dolgokra utaljanak, hanem legyenek természetesek, például ha a hegyeket a föld bibircsókjainak nevezzük. Ezért mondja Cicero, hogy az átfordítás legyen mértékletes, hogy úgy tűnjék, az idegen helyre mintegy átvezet minket, nem pedig betaszít oda, és inkább természetes, semmint erőszakolt.”¹⁷³

170 Marcus Tullius CICERO, *Pro Roscio Amerino*, 27, 75.

171 CICERO, *Orator*, 2, 9.

172 Marcus Tullius CICERO, *Epistula ad Quintum fratrem*, 1, 1, 23.

173 CICERO, *De Oratore*, 3, 41, 165.

3. Óvakodni kell az obszcén, szennyes, alacsonyrendű, illetlen dolgokkal való képzettársítástól, mert ez tönkreteszi a beszéd hatóerejét, például Cicero megrója azt, aki azt mondta, hogy Africanus halála kasztrálta az államot.¹⁷⁴ Horatius pedig így: „Jupiter fehér hóval köpte be a téli Alpokat”.¹⁷⁵
4. Óvakodni kell attól, hogy ne nagyon különböző, eltérő dolgokat kapcsoljunk össze, például a Szerencse üvegből van, míg nézzük, széttörök¹⁷⁶ – itt a ’nézni’¹⁷⁷ és az ’üveg’ asszociációi nagyon eltérőek.
5. Ne használjuk túl sokat, mert megcsömörlünk tőle.

De vajon a beszéd szépségét annak élénksége teszi?

A beszéd élénksége már önmagában is kedves a léleknek, mivel az ember lelke éppúgy szereti, ha megmozgatják, mint a teste, mégis a beszéd különféle jelentései között egyesek közömbösnek, mások gyönyörködtetőnek látszódnak. Közömbösnek fognak tűnni azok a mozzanatok, melyeket a közömbös lélek indulata szül. Gyönyörtelibbek lesznek számunkra az alakzatok, ha a lélek és az emberi természet valamifajta kiválóságát mutatják fel: vagyis amely jelentés-teli dolgok ösztönzik természetünk kiválóságát, legyen az gondolat, beszéd, kép stb., azt szépségnek nevezzük, mivel nemesebb gondolat- és érzésvilágot fejeznek ki. Mint mikor valaki a jóakarról, humanitásról, bőkezűségről, barátságról nemcsak köznapi, hanem kiemelkedő módon mond dicséretet. Például Martialis Arriának, aki magát ledöfve férjének nyújtja a gyilkot, e szakavat adja a szájába: „Higgy nekem, a seb, amit magamnak okoztam, nem fáj – de amit a te sebed okoz nekem, Paetus, az igen.”¹⁷⁸ Ide tartozik mindenekelőtt a beszéd fenségessége, ez ugyanis az, amely a nagy gondolatokat és a nemesebb érzelmeket kifejezi, például Horatius a bölcsről – „Rettenthetetlen, hogyha Föld s Ég / összerogy is, s a romok lesújtják.”¹⁷⁹ Vagy Augustus válasza Cinna összeesküvésének lelepleződésekor, amikor egyszerre mondja: Barátaim, Cinna!”¹⁸⁰ Megint Horatius: „királyokon meg Juppiter úr, [...] s világ reng, hogyha csak int a szemöldökével.”¹⁸¹ Szentírás: „Legyen világosság: és lőn világosság.”¹⁸²

Mit értünk szép kép alatt?

Szép képnek azt nevezzük, amely a képzelőerő kiemelkedő és finom erejét mutatja, tehát a képzelőerőnek nem minden képét kell kiemelnünk, hanem a jelesebbeket; azaz nincs értelme bármifajta metaforát felhasználni, hanem csak az alkalmasakat, például Cicero mondja Brutusról:

174 Uo., 3, 41, 163.

175 A verssort Furius Bibaculus költőnek tulajdonítja Horatius, intő példaként hozza fel: Quintus HORATIUS FLACCUS, *Sermones*, 2, 5, 41.

176 Pontatlanul idézett szentencia, helyesen: *Fortuna vitrea est, tum cum splendet frangitur*. Azaz: A Szerencse üvegből van, amikor legszebben ragyog, akkor török el.

177 Helyesen: ’ragyogni’, lásd az előző jegyzetet.

178 Marcus Valerius MARTIALIS, *Epigrammaton liber I*, 13.

179 Quintus HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, 3, 3, 7–8. BEDE Anna fordítása.

180 Feltehetően az alábbi szöveghelyre utal: „Quoi! Mes plus chers amis! Quoi! Cinna! Quoi! Maxime!” Pierre CORNEILLE, *Cinna*, 1081.

181 „reges in ipsos imperium est Iovis, / clari Giganteo triumpho, / cuncta supercilio moventis.” HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, 3, 6–8. BEDE Anna fordítása.

182 1Móz 1,3. KÁROLI Gáspár fordítása.

„mégis fájdalom tölt el, ha rád tekintek, Brutusom, hiszen ifjúságod dicsőségek közepette haladó négyfogatú kocsjába oldalról belerohant a köztársaság szerencsétlen végzete”.¹⁸³ Ezt más szerző közérthetőbben így fejezte volna ki: 'rád nézve, Brutus, fáj látnom, hogy további sikeres pályád a kőzügyekben megtorpan'. Cicero azonban szebb képet társít ehhez, azzal tudniillik, hogy a cirkuszi játékokból vesz metaforát hozzá. Így kell minden alakzat kapcsán megítélni, és megvizsgálni, vajon szépek-e, és illenek-e a tárgyhoz. Így például ezt a kifejezést: „édes anyaföld” a különféle szerzők különféle módokon fejezték ki, Cicero történetesen: „a hazánknak akkora az ereje és olyan a természete, hogy ama kemény sziklával teli görög földet a legbölcsebb férfiú, Odüsszeusz, többre tartotta a halhatatlanságnál”.¹⁸⁴ Ezt a képet méltán lehet szépeknek mondani.

Mit tartunk szép gondolatnak?

Szép gondolatnak azt nevezzük, amely a gondolkodás kiválóságát, az elmeélt mutatja meg. Tacitus igen éleselméjűen írt, mikor a Pisóhoz forduló Galba császárt így szólaltatta meg: „olyanok fölött fogsz uralkodni, akik sem a tökéletes szolgaságot nem tudják elviselni, sem a tökéletes szabadságot”.¹⁸⁵ Ide tartozik minden alakzat, amelyet németül Witznek neveznek, mely képesség lényege olyan egymástól távol eső, különböző dolgok összekötése, melyek között, úgy tűnik, semmiféle kapcsolat nincs. Ide tartoznak az epanodosz¹⁸⁶ vagy metasztázis¹⁸⁷ néven ismert alakzatok, ezek lényege az átváltás vagy ellenkező értelemre való átfordítás, vagyis amikor az állítást éleselméjűen ellentétes vonatkozásúra alakítjuk át, például bevett szentencia, hogy „Az emberek minden mást előbb elfelejtenek az igazságtalanságnál”.¹⁸⁸ Seneca így mondja: „Hidd el, a komoly dolog az igazi öröm.”¹⁸⁹ Ezzel a morálfilozófiai szentenciával azt fejezi ki, hogy az öröm mindig kéz a kézben jár a boldogsággal. Így lehet ötletesen átfordítani és összekötni a szavakat. Quintilianus így szól: „Akik az oktalankor előtt művelteknek akarnak látszani, a műveltek előtt oktalannak látszanak.”¹⁹⁰ Ez egyszermind az oximoron alakzata, amikor ellentétes dolgokkal ugyanazt tanítjuk. Így az ellentétek ellentétesek is, meg nem is, például „Semmit sem tud, aki mindent tud.”¹⁹¹ Éppígy: balgaság a bölcsesség, összhang a széthúzás. Azokat az alakzatokat, melyek egymástól eltérő dolgokat kapcsolnak össze, szimbiózisnak nevezzük, ami egyfajta egyesülés vagy domesztikáció, ide tartozik az antanaklazisz alakzata, amikor ugyanazt a szót kétfajta jelentésben használjuk: ilyen az aszszonyi sírvers – „Nyugszik, aki mindig nyughatatlan volt.”¹⁹² Így ír Ovidius Medeiáról: „Ilyen volt

183 Marcus Tullius CICERO, *Brutus*, 331. KRUPP József fordítása.

184 CICERO, *De Oratore*, 1, 44, 196. Pontatlan idézet.

185 Publius Cornelius TACITUS, *Historiae*, 1, 16, 28. BORZSÁK István fordítása.

186 Epanodosz (gr.) adjekciós gondolatalakzat, amelyben két vagy több szó, kifejezés – kiterés után – fordított sorrendben megismétlődik.

187 Metasztázis (gr.) mint retorikai alakzat az elutasítás, a bűnösség áthárítása, más valakire hárítása Quintilianus retorikájában; mint szóalakzat az igeidők áttételes használatát jelenti.

188 A szentencia forrása ismeretlen.

189 Lucius Annaeus SENECA, *Epistulae morales ad Lucilium*, 3, 23, 4. Helyesen: „Crede mihi, verum gaudium est res severa.”, azaz „Higgy nekem, a valódi öröm komoly dolog.”

190 QUINTILIANUS, *Institutiones Oratoriae*, 10, 7, 21.

191 Ismeretlen eredetű szentencia.

192 Gyakrabban idézett formája a milánói basilica di San Nazaro in Brolo kápolnájában olvasható felirat, de Gian Giacomo Trivulzio, azaz egy férfi sírfelirata: „Hic quiescit, qui nunquam quievit. Tace!”

ez az anya, ha egyáltalán anya volt.¹⁹³ Továbbá: „Barátaim, éljünk, amíg élünk!”¹⁹⁴ Vagy azok a zseniális kifejezések, amelyeknek rejtett jelentései vannak, például „Híres épületek, melyeken átfúj a szél / melyekről szerte susog a szél.”¹⁹⁵ Ezeket zseniális szójátékoknak nevezzük. Ide tartozik az írónia alakzata, amikor épp az ellenkezőjét kell érteni alatta; mint mikor egy rossz tanulóról azt mondja: „egyetemes lángész”. Azokat soroljuk ide a beszéd alakzatai közül, melyek az önszeretethez hízelegnek. Így mondja Quintilianus a felolvasásokról: „A hallgatóságnak azok a dolgok kedvesek, melyek megértésekor saját éles elméjükben gyönyörködnek, úgy, mintha nemcsak hallották volna, hanem ők találták volna ki.”¹⁹⁶ És éppígy azok, akik a szerzőt nem értik, neki róják fel hibáit, holott a saját tompa elméjük az okozója.

Hamis alakzatok

Ide tartoznak a hamis alakzatok, vagyis az elmeállal való visszaélések, úgymint az anagrammák, melyek rendszertelenül szétszedve újabb szavakká állnak össze; a kronogrammák, melyek a dátumot betűkkel jelölik; az akrosztikonok, amelyek a nagybetűk összeolvasásából keletkeznek; és a lipogrammák, melyek a többi betű mellőzéséből jönnek létre. Ide tartoznak a képversek, ahol a szó jelentését kép támasztja alá. Az ekhó, ahol az utolsó betűk új szavak részeként bukkannak fel újra. Ezen alakzatok a középkori szerzetesek elmeszüleményei, mert amellet, hogy hozzájuk semmilyen kifinomult elmére nincs szükség, sértik a jelentés analógiáját és szimmetriáját.¹⁹⁷

A beszéd külsődleges szépségéről

En részben a beszéd formájából és módjából, részben pedig a szavak mechanizmusából áll.

1. A beszéd mód szépségét eleganciának, választékosságnak nevezzük (az *eligo*, 'kiválaszt' igéből). A fő szabálya az, hogy a kifejezéseink legyenek természetesekek, de ne közönségesek. Az ókoriak a beszédnek ezt a tulajdonságát *atticizmus*nak vagy *urbanitás*nak nevezték. Az *atticizmus* Athénra utal, merthogy ez volt a művelt emberek székhelye egész Görögországban, és *atticizmuson* a művelt emberek által használt szavak, formák, törvényszerűségek komplex összességét értették. Ugyanezt az *urbanitás* kapcsán a következőképp fogalmazza meg Quintilianus: „Nekem úgy tűnik, az *urbanitás* jelenti az olyan beszédet, mely a szavakban mind hangzás, mint szóhasználat tekintetében egyfajta városias ízlést képvisel, mintegy a tanult emberek társalgásából rejtve kinyert műveltséget tesz magáévá, továbbá szemben áll a póriassággal.”¹⁹⁸ Az *urbanitással* ellentétes hibák a póriás, vagyis vulgáris beszéd mód, melyet műveletlen emberek használnak, ide tartozik az *obszcenitás*, a keresettség vagy *affektálás*, amiről Petronius azt mondja, „a beszéd szépen kerekített mondatait, mindenfajta mondatot vagy tettet mintegy külön-külön mákkal és szezámmaggal hint meg.”¹⁹⁹

193 Publius OVIDIUS NASO, *Heroides*, 20, *Acontius Cydippae*, 218. Pontatlan idézet.

194 „Dum vivimus, vivamus!” alakban ismertebb szentencia, gyakori jelmondat.

195 Ismeretlen eredetű szentencia.

196 QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 8, 2, 21. Pontatlan idézet.

197 Vagyis azt az elvet, hogy a jelentésnek megfelelőnek és arányosnak kell lennie a formával.

198 QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 6, 3, 17.

199 Caius PETRONIUS, *Satyricon*, 1.

A beszéd tisztasága abban áll, hogy semmilyen idegenszerű nyelvhasználat nem rontja meg. Az idegenszerű nyelvhasználat négy fajtája:

a) archaizmus: ha szokatlan vagy szokatlan formájú szavakat használunk;

b) provincializmus: ha csak bizonyos tájegységeken használt szavakkal élünk;

c) idegenszerűség: ha idegen szavakat keverünk a beszédbe, ilyen a grécizmus, latinizmus, germanizmus, gallicizmus stb.;

d) neologizmus: amikor valaki új, kitalált szavakat használ – de ilyeneket szabad használni akkor, ha az adott dolog megnevezésére semmilyen más szavunk nincs;

e) végül ide tartozik a purizmus, vagyis a túlzott nyelvi tisztaság, egyneműség.

2. A szavak mechanizmusa kettős, szépségük összefügghet magával a beszéd jelentésével, vagy enélkül is létrejöhet: az előbbit harmóniának, az utóbbit ritmikus hangzásnak nevezzük. A harmóniát a beszéd külsődleges megjelenésének és jelentésének egymáshoz illeszkedő mivolta adja. Szerepe van ebben részint maguknak a szavaknak, részint a szóösszefűzés módjának. Példát ad erre Vergilius: „Ők meg csapkodják karjuk roppant erejével”,²⁰⁰ vagy pedig Horatius: „Hegy vajúdott, s született egy mókás szürke egérke.”²⁰¹ A súlyos, gyászos, nagy dolgokhoz inkább a hosszabb szavak, ellenben a könnyedebb dolgokhoz a rövidebb szavak illenek, amint Cicero mondja Thuküdidészről: „Háborús tettekről énekelt mintegy háborúk módjára.”²⁰² Ritmikus hangzásról akkor beszélünk, amikor nem a beszéd tárgyát, hanem annak külső hangzását tekintjük, amit eufóniának, jóhangzásnak is nevezünk. Ebben az egyes szavaknak és azok összefűzésének egyaránt szerepe van, függ a magánhangzók és mássalhangzók, valamint a hosszú és rövid szótagok megfelelő vegyítésétől. A jóhangzással ellentétben áll a nyers hangzás, a monotonia, amikor ugyanaz a hang sűrűn visszatér. Ennek az erénynek szerepe van teljes beszédek viszonylatában is, különösen a körmondatok struktúrája kapcsán, amelyek szintén ritmikusan hangzanak, különösen a végződéseik. Általánosságban véve azt érdemes megjegyezni, hogy mindent a lehető legjobban a fülhöz kell igazítani: ennek a szabályai ugyanis igen számosak. Méltán mondja Quintilianus: „azt várom, hogy mind a szavak, mind a tárgy tekintetében aggályos gonddal járjunk el”,²⁰³ mert ha egy beszéd teljes mértékben híján van az effajta szépségeknek, semmi sincs benne, amivel az olvasó vagy hallgató lelkét megragadná, lekötve tartaná, mint ahogyan a túlzottan szép ragyogás is könnyen megcsömörléshez vezet: ezért a beszédben szükség van árnyra és fényre egyaránt. Pleonazmusnak, azaz szószátyárságnak nevezzük, ha többet mondunk, mint amit kellene. Ez érvényes az egyes szavakra és egész beszédekre is. Ilyen továbbá a digresszió, azaz kitérés más tárgykörökre; a tautologia, azaz az önisémitlés. A korrekció [célja] végsősoron a legteljesebb tökéletesség, ami minden hibától való mentességet jelent.

200 Publius VERGILIUS MARO, *Georgica*, 4, 184. LAKATOS István fordítása.

201 HORATIUS FLACCUS, *Ars poetica*, 139. BEDE Anna fordítása.

202 CICERO, *Orator*, 12, 39.

203 QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 8, *Prooemium*, 20.

Periodika-tudomány, periodika-kutatás

Az angolszász paradigma*

TÖRÖK Zsuzsa

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0002-3275-6342

Periodical Studies: The Anglophone Paradigm

Abstract | With major digitization projects and the publication of a number of important monographs and edited volumes on newspapers and magazines, periodical studies has emerged as an important area of research in recent decades. This paper provides an overview of the development of Victorian periodical studies from the 1960s and the rise of Modernist periodical studies in the 2000s. In the context of discipline formation, this study highlights how and why the field of periodical studies evolved, and introduces scholarly and professional organizations as well as dedicated journals and web resources that support this kind of research. In addition, the paper aims to give an insight into the diverse theoretical and methodological approaches employed in current periodical scholarship. Finally, it provides an overall review of the ongoing discussion about the opportunities and challenges of large scale digitization, and it foregrounds a few examples of current issues and trends in periodical studies. While this article introduces the newly developing discipline of periodical studies to the Hungarian scholarly community, it also considers the possibilities that are available for the Hungarian scholarship to successfully relate to the international trends of periodical research.

Keywords | periodical studies, periodical research, periodicals, Victorianism, Modernism

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

A viktoriánus írók, férfiak és nők, „nagyhalak és irodalmi csellék”, kivétel nélkül az időszaki sajtó tengerében éltek és dolgoztak.¹ Az angolszász periodika-kutatás nagyasszonya,² Margaret Beetham organikus metaforákba bújtatott megállapítása a 19. századi magyar írókra is fenntartás nélkül érvényes. S több olyan hazai irodalomtörténes neve is említendő lenne itt Beethamé mellett, akik az időszaki kiadványok felbecsülhetetlen jelentőségét hangsúlyozzák a 19. századi irodalom produkciójának, diszszeminációjának és használatának árnyalt megközelítése és megértése érdekében. Mivel azonban ez az írás a periodika-kutatás angolszász paradigmáját kívánja bemutatni, találébb választásnak tűnt Beetham szemléletes megállapításával indítani. A mondat ráadásul már önmagában is érzékelteti a *periodical studies* (periodika-tudomány)³ specifikumát, ugyanis a nyomtatott sajtó vizsgálatának egy olyan irányzatáról van szó, amely a viktoriánus és modernista irodalomtörténeti kutatásokból nőtt ki, de nem azért, hogy azok segédtudományként legitimálja magát, hanem hogy önálló, interdiszciplináris tudománnyá váljon. A periodika-kutatás, túllépve a hagyományos sajtótörténet tartalomismertetésen és adatvadászaton alapuló módszertanain, azokra a technológiai, intézményes, politikai és társadalmi-kulturális tényezőkre kíváncsi, amelyek szerepet játszanak az időszaki kiadványok létrehozásában, terjesztésében és fogyasztásában.⁴

A periodika-kutatás angolszász paradigmájának a hazai sajtótörténeti kutatások aktuális helyzetének azon kontextusában van különös relevanciája, melyet legutóbb Szajbély Mihály vázolt fel a *Magyar Könyvszemle* 2014. évi utolsó és 2015. évi első, sajtótörténeti érdekeltsgű tematikus számaihoz írt bevezetőjében.⁵ Arról van ugyanis szó, hogy noha a diszciplína kutatásának hazai állapota az utóbbi években többször is képezte reflexió tárgyát (lásd az alább idézett kezdeményezéseket), szélesebb körű, elméleti-módszertani javaslatokat megfogalmazó szakmai érdeklődést nem váltott ki. A hallgatás oka a sajtótörténeti kutatások intézményi háttérének szinte teljes hiánya. A *Magyar Könyvszemle* tematikus számaikat összeállító MTA Művelődéstörténeti Osztályközi Állandó Bizottságának Sajtótörténeti Munkabizottsága nem rendelkezik olyan pénzügyi háttérrel, hogy a sajtótörténeti kutatások folyamatosságát jól strukturált

1 Az eredeti szöveghely: „The periodical press was the sea in which all Victorian writers, men and women, big fish and literary minnows, lived and worked.” Margaret BEETHAM, „Periodical writing”, in *The Cambridge Companion to Victorian Women’s Writing*, ed. Linda H. PETERSON, 221–235 (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 221. DOI: 10.1017/CCO9781107587823.017.

2 Vagy Marysa Demoor megfogalmazásában a családi lapok kutatásának anyja („the mother of domestic magazine research”. Vö. Marysa DEMOOR, „Alexis Easley, Clare Gill, and Beth Rodgers, eds., Women, Periodicals, and Print Culture in Britain, 1830s–1900s: The Victorian Period”, *Victorian Periodicals Review* 53, no. 1 (2020): 165–167, 166. DOI: 10.1353/vpr.2020.0016.

3 A *periodical studies*, a hasonló összetétellel képzett angolszász irányzatok (cultural studies – kultúratudomány, communication and media studies – kommunikáció- és médiatudomány) magyarításával analóg módon fordítottam periodika-tudománynak; a periodika-kutatás fogalmát ennek szinonimájaként használom.

4 Vö. Chandrika KAUL, „Researching Empire and Periodicals”, in *Researching the Nineteenth-Century Periodical Press: Case Studies*, eds. Alexis EASLEY, Andrew KING and John MORTON, 175–191 (Routledge: London and New York, 2018), 175. DOI: 10.4324/9781315605616-13.

5 SZAJBÉLY Mihály, „Bevezető”, *Magyar Könyvszemle* 130 (2014): 413–414.

keretben biztosítsa; az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelye Lipták Dorottya sajnálatos korai halálával megtorpant, jelenleg csupán három munkatársat számlál;⁶ a Bölcsészettudományi Kutatóközpontban 2012-ben alakult Médiatudományi Kutatócsoport tevékenysége 2015 után nem követhető (legalábbis a BTK honlapja nyomán), támogatottságuk vélhetően hároméves időkeretre korlátozódott.⁷ Mint azt már Lipták Dorottya 2011-ben megállapította, az egyetemi és főiskolai média- és kommunikációtudományi tanszékeken folyó oktatás újságírók és kommunikációs szakemberek képzésére összpontosít, az empirikus kommunikáció és médiakutatás mellett pedig a történeti kérdések háttérbe szorulnak.⁸ S valóban, ahogy Szajbély fogalmaz, a nagy akadémiai sajtótörténeti összefoglaló elkészült kötetének korábbi gazdája, az Irodalomtudományi Intézet kutatási palettájáról is eltűnt a rendszerváltás táján a sajtótörténet.

Pedig a magyar sajtó történetének 1985-ben félbeszakadt megírása után a 2000-es évek közepétől egyre sürgetőbben merült fel e vállalkozás folytatásának a lehetősége és szükségessége, másrészt a továbbvitel módszertanának korszerű kidolgozása. Nemcsak arról van ugyanis szó, hogy az 1705–1892 közötti periódust felölelő háromkötetes sajtótörténetnek⁹ hiányzik a 20. századi sajtó alakulását tárgyaló folytatása,¹⁰ és e hiányt célszerű lenne pótolni, hanem arról is, hogy az 1979–1985 között megjelent hagyományos, leíró, tartalomismertető sajtótörténet-írás metodológiáját is halaszthatatlanul szükségessé vált újragondolni. Kiindulásként ugyanakkor érdemes azt is leszögezni, hogy az akadémiai sajtótörténet kötetei révén rendelkezésre álló eredmények felbecsülhetetlenek a periodikák történeti vonatkozásai iránt érdeklődő, változó tudományterületek felől érkező kutatók számára. A magyar sajtó történetének három vaskos kötet, valamint az azt követő, főként Buzinkay Géza nevéhez köthető sajtótörténeti összefoglaló¹¹ értékes és hasznos, minden további kutatás kiindulópontjául szolgáló információkat tartalmaznak a periodikák történetéről és tartalmáról, a szerkesztők és kiadók életrajzáról, valamint a lapkiadás és szerkesztés társadalmi, jogi, gazdasá-

6 A munkacsoport jelenleg a könyv és a sajtó 19. századi történetén belül az 1820 és 1920 közötti időszak kultúr-, társadalom-, politika- és irodalomtörténeti vonatkozásaira koncentrál, különös tekintettel a nemzeti könyvtár gyűjteményeire. (Köszönöm Dede Franciska szíves tájékoztatását.) A munkacsoport honlapja az alábbi linken tekinthető meg: http://www.fragmenta.oszk.hu/xixcent_hu.htm, hozzáférés: 2022.04.14.

7 A kutatócsoport megalakulásáról a Bölcsészettudományi Kutatóközpont honlapja adott hírt: <https://abtk.hu/kutatasok/mediatudomanyi-es-mediatorteneti-kutato-csoport>, hozzáférés: 2022.04.14.

8 LIPTÁK Dorottya, „A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról: Paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok”, *Magyar Tudomány* 172 (2011): 1121–1131, 1122.

9 SZABOLCSI Miklós, főszerk., KÓKAY György, szerk., *A magyar sajtó története I. 1705–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979); SZABOLCSI Miklós, főszerk., KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története II/1. 1848–1867* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985); SZABOLCSI Miklós, főszerk., KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla, szerk., *A magyar sajtó története II/2. 1867–1892* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985).

10 Vö. SZÉCHENYI Ágnes, „A huszadik század hiányzó magyar sajtótörténete – adósságlista és javaslat”, *Magyar Tudomány* 110 (2004): 1150–1163.

11 Ezek közül a legutóbbi összefoglaló munka: BUZINKAY Géza, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* (Budapest: Wolters Kluwer, 2016).

gi, politikai feltételeiről. A főként leíró és tartalomelemző nagy narratíváktól bármely időszak sajtókultúrájának jobb megértése érdekében azonban szükséges volna az elmozdulás a problematizáló kérdések irányába. Ilyen szempontból lehetnek különösen inspiratívak az angolszász periodika-tudomány által nyújtott lehetőségek. Megértésük érdekében ugyanakkor előzetesen szükséges két alapvető tézis megfogalmazása. Először is az, hogy a periodika-tudomány olyan interdiszciplináris kutatási irányzat, amelynek sokkal több köze van az irodalomtörténethez, mint a magyar nyelvterületen is művelt hagyományos sajtótörténetnek. Tehát amennyiben „a sajtótörténet nem irodalomtörténet”,¹² a periodika-kutatás bizonyos értelemben, illetve részben irodalomtörténet is. (Ennek érdemi tárgyalására a későbbiekben kerül sor.) Másodszor pedig, a periodika-kutatás nem (csak) a hagyományos sajtótörténet nagy narratíváját kívánja más szempontok alapján újraírni. Kutatási témái (a periodika átfogó szempontján belül) és metodológiai önmaga számára is frusztrálóan sokfélék, diszciplináris fragmentáltságából adódó többféle ágazó rész-narratívákkal. Az angolszász periodika-tudományon belül ráadásul két tendencia különíthető el, a viktoriánus és a modernista periodika-kutatás. E két irányvonal egymástól elkülönülve, lényegi párbeszéd nélkül alakult ki, noha a posztdigitális érához köthető kutatási módszertanaik azonos problémákkal néznek szembe. A periodika-tudomány művelői épp ezért az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúllyal sürgetik a viktoriánus és modernista periodika-kutatás közötti párbeszéd megteremtését. Tanulmányomban, bár említést teszek a modernista periodika-kutatásról is, különösen a periodika-tudomány diszciplináris helyzetének tárgyalásakor, a viktoriánus periodika-kutatás ismertetése nagyobb nyomatékkal kapott helyet. A hangsúlyeltolódást nemcsak saját kutatási területem és kompetenciáim befolyásolták, hanem az a tény is, hogy az 1950–60-as években kezdődő viktoriánus periodika-kutatás a 2000-es években induló modernista vonulathoz képest régebbi hagyománnyal és szerteágazóbb kutatástörténettel rendelkezik.

Az alábbiakban tehát, amikor a hazai sajtótörténet-írás lehetőségeit és művelését az angolszász paradigma alapján vélem elgondolhatónak, sajtótörténet helyett mindvégig periodika-tudományról vagy periodika-kutatásról beszélek. A tanulmány célja az angolszász nyelvterületen *periodical studies*nek nevezett kutatási irányzat intézményi hátterének, diszciplináris helyzetének, elméleti és módszertani megfontolásainak, fő kutatási irányvonalainak bemutatása.¹³ Fő kérdésfelvetésem, hogy mit tanulhatunk az angolszász *periodical studies*től, milyen lehetőségeink vannak az alkalmazásra, és hogyan kapcsolódhatunk a periodika-kutatás nemzetközi trendjeihez.

Előzetesen szükséges még azt is előrebocsátani, hogy a korábban Szajbély Mihály, Gyáni Gábor és Lipták Dorottya által javasolt funkcionális és analitikus modellek, melyek a médiatörténet, a kommunikációtörténet, illetve a társadalomtörténet felől fogalmaztak meg javaslatokat a sajtótörténet-írás újragondolására, számos ponton érintkez-

12 Vö. SZAJBÉLY, „Bevezető”, 414.

13 A *periodical studies* átfogó ismertetéséhez angolul lásd Linda K. HUGHES, „Periodical Studies”, in *The Routledge Companion to Victorian Literature*, eds. Dennis DENISOFF and Talia SCHAFFER (New York–London: Routledge, 2020). DOI: 10.4324/9780429507724-13.

nek az angolszász nyelvterületen művelt periodika-tudomány elméleti előfeltevéseivel és alkalmazott módszertanaival.¹⁴ A *periodical studies*nek azonban van legalább három olyan markáns jellemzője, amely sajátos diszciplináris státust biztosít számára mind a német, mind pedig az angol nyelvű médiatörténet-írás mellett:¹⁵

1) A periodika-kutatás kifejezetten a nyomtatott sajtó történetével foglalkozik; tehát nem a médiatörténet alegységeként tekint rá, jóval inkább a nyomtatástörténet tágabb kontextusában vizsgálja a szövegprodukciónak kulturális és materiális feltételeit. Úgy is mondhatnánk, kutatási tárgya nem a sajtót, a filmet, a rádiót, a televíziót és az internetet egyaránt magába foglaló *média*, hanem a nyomtatott időszaki kiadványok sokféle változata, a *periodika*.

2) A periodikák iránti érdeklődés az utóbbi 15–20 évben a digitális tartalmak fokozott használatával kapcsolódik össze, a digitális forradalom ugyanis nemcsak a kiadványok egyszerűbb és könnyebb elérhetőségét biztosítja a kutatók számára, hanem új interpretációs eszközök és módszerek kidolgozását is.

3) Az angolszász nyelvterületen művelt periodika-tudományt a társadalmi nemre való különös érzékenység jellemzi; a periodikák, a férfi auktorok mellett, a női szerzők tevékenysége feltárásának lényegi eszközeként funkcionálnak e vizsgálatokban. Ahogyan Desirée Henderson az amerikai periodika-kutatás kapcsán fogalmaz, az időszaki kiadványok kutatása feminista felfedező munka is egyben, a nők és a periodikák kapcsolatának vizsgálata nem alegysége, nem járulékos része, hanem integráns összetevője e területnek.¹⁶

1. A periodical studies születése és diszciplináris helyzete

Sean Latham, a University of Tulsa (Egyesült Államok, OK) egyetemi docense, és Robert Scholes, a Brown University (Egyesült Államok, RI) kutatóprofesszora, a *Modernist Journals Project*¹⁷ társszerkesztői 2006-ban nagy hatású, ám azóta is sokat vitatott cikket közöltek a periodika-tudomány születéséről *The Rise of Periodical Studies* címmel.¹⁸ A tanulmány szerzői az „új” ismételt hangsúlyozásával egy olyan kutatási terület megjelenéséről számoltak be, amely tele volt ugyan feltérképezetlen adatokkal és

14 Vö. SZAJBÉLY Mihály, „A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról”, *Médiakutató* 6, 1. sz. (2005): 71–79; GYÁNI Gábor, „Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából”, *Médiakutató* 7, 1. sz. (2006): 57–64; LIPTÁK, „A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások...”. A német nyelvű sajtó kutatásának problémáiról és helyzetéről lásd UJVÁRI Hedvig, „Több mint interdiszciplína? A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásáról”, *Magyar Könyvszemle* 131 (2015): 15–23. DOI: 10.17167/MKSZ.2015.1.15.

15 A német, illetve az angol nyelvű médiatörténet-írásról magyarul Lipták Dorottya és Sipos Balázs közölt összefoglaló ismertetést: LIPTÁK Dorottya, „Írjunk médiatörténeteket, de hogyan? Historiográfiai megközelítés”, *Magyar Könyvszemle* 130 (2014): 431–451; SIPOS Balázs, „Az angol nyelvű médiatörténet-írásról”, *Magyar Könyvszemle* 131 (2015): 1–14. DOI: 10.17167/MKSZ.2015.1.1.

16 Desirée HENDERSON, „Recovery and Modern Periodical Studies”, *American Periodicals* 27, no. 1 (2017): 2–5, 4.

17 A *Modernist Journals Project* 1890 és 1920 közötti angol nyelvű irodalmi folyóiratok digitalizálásával foglalkozik. A projekt honlapja: <https://modjourn.org/>, hozzáférés: 2022.04.14.

18 Sean LATHAM and Robert SCHOLES, „The Rise of Periodical Studies”, *PMLA* 121, no. 2 (2006): 517–531. DOI: 10.1632/003081206X129693.

megválaszolatlan kérdésekkel, ám a különféle periodika-archívumok digitalizálásának köszönhetően készen állt új típusú kérdések megfogalmazására. Latham és Scholes a digitális tartalmak „agresszív használatát” és az interdiszciplinaritást jelölte meg e kutatási terület megkülönböztető karakterjegyeinek, s a periodikák önálló kutatási tárgyként való megközelítést mellett érvelt. Nem forrásként, hanem olyan szöveggént tekintettek az időszaki kiadványokra, amelyek új módszereket és új, kollaboratív értelmezéseket tesznek szükségessé.

Noha írásuk említést tett olyan, hosszú ideje fennálló egyesületek létezéséről, mint a Research Society for Victorian Periodicals (RSVP) és a Research Society for American Periodicals (RSAP), programszövegük nem kapcsolódott e tudományos szervezetek korábbi munkájához és eredményeihez. Adatbázisukra, a *Modernist Journals Projectre*, egyesületükre, a Modernist Studies Associationre, illetve szakfolyóiratukra a *Journal of Modern Periodical Studiesra* (JMPS) támaszkodva hozták létre a modern periodika-kutatást, mely az 1880–1950 közötti időszak folyóiratainak vizsgálatával foglalkozik, különösen a digitalizációt követő kutatás-módszertani kihívások tematizálásával. Az új retorikájának, a keletkezésre és innovációra vonatkozó önlegitimáció narratívájának hatása Latham és Scholes közleményét tette a továbbiakban a periodika-kutatás alapító szövegévé.

A *periodical studies* diszciplináris eredetének története azonban annak függvényében változik, hogy milyen kutatástörténet felől beszélnek el. A viktoriánus kor kutatói számára az időszaki kiadványok vizsgálata az 1960-as évek végén formalizálódott, de informálisan már az 1950-es években elkezdődött egy szinte emberfeletti elköteleződést kívánó, hatalmas anyagi és emberi erőforrásokat mozgató, több évtizeden keresztül készülő és azóta is meghatározó bibliográfiai munkával. Az 1950-es években koncipiált, majd 1966 és 1989 között öt kötetben megjelenő *The Wellesley Index to Victorian Periodicals* azóta is az együttműködés révén megvalósult humántudományos projektek egyik legjelentősebb eredményeként számon tartott vállalkozás a periodika-kutatás területén.¹⁹ Jelentősége abban az egyszerű tényben mérhető, hogy publikálása előtt a könyvtárak polcain álló viktoriánus periodikák használata eleve csak korlátozott eredményekhez vezetett. A periodikák oldalain közölt cikkek jelentős része ugyanis névtelenül jelent meg. Széles körű kéziratári-levéltári és egyéb források bevonásával a Walter Houghton (ő a periodika-kutatás egyik alapító atyja) által vezetett kutatóközösség mintegy 12 000 szerző 88 000 cikkét azonosította a 19. század 45 legjelentősebb negyedéves folyóiratában és havilapjában. A vállalkozás tágabb kontextusához az is hozzátartozott, hogy a viktoriánus irodalom és társadalom iránti tudományos érdeklődés épp akkor erősödött fel jelentősen, mely folyamat eredményeként került sor a *Victorian Studies* folyóirat megalapítására is az

¹⁹ Walter HOUGHTON et al., ed., *The Wellesley Index to Victorian Periodicals, 1824–1900*, 5 vols. (Toronto: University of Toronto Press, 1966–89). Internetes változatát lásd az alábbi linken: <http://wellesley.chadwyck.co.uk/marketing/about.jsp>, hozzáférés: 2022.04.14. A *Wellesley Index* folytatása a *The Curran Index to Victorian Periodicals*, sokáig Eileen Curran munkája, aki évekig Walter Houghton munkatársa volt; pillanatnyilag Lara Atkin és Emily Bell szerkesztik, javítása és bővítése folyamatosan zajlik: <https://curranindex.org/>, hozzáférés: 2022.04.14.

Indiana Universityn Michael Wolff (a periodika-kutatás másik alapító atyja) vezetésével, 1957-ben.²⁰

A viktoriánus kor időszakai kiadványaival foglalkozó periodika-kutatás tulajdonképpen a brit kultúra Viktória királynő uralkodására tehető időszakának kutatására szakosodott *victorian studies* „oldalbordája”. A tudományos diszciplína-alapítás szokványos modelljét és szakaszait (elkülönülés, mozgosítás, legitimálás) követve tehát interdiszciplináris leágazása egy már meglévő tudományágnak.²¹ Szakfolyóirata, a *Victorian Periodicals Newsletter* (1968–1978), majd később a *Victorian Periodicals Review* (1979–) szintén Michael Wolff és Walter Houghton együttműködésének eredményeként jött létre. Szakmai egyesülete, a RSVP, 1968. december 29-ének reggelén, 8:45-kor kelt életre a New York-i Americana Hotel Vendom 10 nevű tárgyalótermében; első konferenciájukat 1969 októberében tartották, szintén New Yorkban.²² Az RSVP ma is a viktoriánus periodikák kutatásának tevékeny szakmai egyesülete, mely a szakfolyóirat kiadása mellett éves konferenciák szervezésével, ösztöndíjak és díjak adományozásával foglalkozik, saját honlappal és a közösségi oldalakon való aktív jelenléttel.²³

Az RSVP a 19. századi időszak kiadványok iránti elkerülhetetlen figyelem szükségességével érvelt önnön létezése mellett. A *Victorian Periodicals Newsletter*-ben közzétett kiáltványuk központi gondolata, hogy a 19. századi társadalom és kultúra irodalmi, politikai, gazdasági, tudományos, felekezeti, művészeti, technológiai stb. szempontok alapján való kutatásához a korabeli időszak kiadványok használata elengedhetetlen. Ehhez adódott az a felismerés, hogy a viktoriánus kor kutatásának is friss, a korábitól eltérő perspektívára volt szüksége. A modern társadalom meghatározó jellemzői (a népességnövekedés, az iparosodás, az urbanizáció, az új kommunikációs lehetőségek megjelenése, az írástudás növekedése, az új intézmények – gyárak, állami iskolák, szakszervezetek, politikai pártok –, a mindezekkel növekvő társadalmi nyugtalanság, az egalitarianizmus eszméje, az eszmék pluralizálódása és relativizálódása), állította a cikk, először a viktoriánus Angliában jelentkeztek. A tradicionális társadalomtól a mobilitás és fejlődés felé tartó változás fent említett attribútumai pedig mind az újságírás és az időszakai sajtó révén fejeződtek ki. A 19. századi kultúra és társadalom megismeréséhez tehát, érveltek a cikk szerzői, elengedhetetlen a korabeli időszak kiadványok

20 Patrick LEARY, „»I have just had one of those large ideas«: Walter Houghton, Richard Altick, and the Origins of *The Wellesley Index*”, *Victorian Periodicals Review* 54, no. 2 (2021): 279–303, 279. DOI: 10.1353/vpr.2021.0019.

21 A tudományos diszciplína alapítás három szakaszos modelljében az elkülönülés a közösség nevesítésére vonatkozik, a mozgosítás a részt vevő tagoknak az új diszciplína népszerűsítéséhez való hozzájárulására (a tagok „kutatási területként” kezdenek hivatkozni rá), a legitimálás pedig a közösség struktúrájának kiépüléséhez szükséges befektetések (egyesületek, szakfolyóiratok, konferenciák) megvalósítására. Vö. Maria DiCENZO, „Remediating the Past: Doing »Periodical Studies« in the Digital Era”, *English Studies in Canada* 41, no. 1 (2015): 19–39, 21–22. DOI: 10.1353/esc.2015.0000.

22 N. Merrill DISTAD, „The Origins and History of ‘Victorian Periodicals Review’”, *Victorian Periodicals Review* 18, no. 3 (1985): 86–98, 90. Lásd még Marysa DEMOOR, Marianne VAN REMOORTEL and Michael WOLFF, „The Roots of RSVP: An Interview with Founding RSVP President Michael Wolff”, *Victorian Periodicals Review* 48, no. 2 (2015): 274–277. DOI: 10.1353/vpr.2015.0020.

23 A RSVP honlapját lásd a linket követve: <https://rs4vp.org/>, hozzáférés: 2022.04.14.

vizsgálata.²⁴ A viktoriánus periodikák kutatásának új irányzatát angolszász nyelvterületen ugyanakkor az 1960–70-es években a társadalom- és művelődéstörténet-írás felerősödése segítette, az irodalomtörténet-írásban pedig azokkal a szövegeken túli kontextusokkal szembeni növekvő érdeklődés, melyekben a mindenkori szerző dolgozott.²⁵

Kezdetekben (a *Victorian Periodicals Newsletter* létrejötte előtt) azonban nem volt könnyű utat törni az új diszciplína felé, a periodikák ugyanis nem tartoztak a kutatásra érdemes „magas” irodalom tartományába. A még 1884-ben alapított *Publications of the Modern Language Association* (PMLA), a bölcsészettudományok rangos tudományos folyóirata, nem publikált periodika-kutatással kapcsolatos tanulmányokat. A *Victorian Studies* valamivel nyitottabb volt e terület felé, azonban többnyire hagyományos irodalomtörténeti kutatásokra fókuszált. A periodika-kutatás tehát a kezdetekkor periférikus és vitatható kutatási iránynak számított, amely előtt a vezető tudományos folyóiratok zárva voltak. Ma már több évtizedes múltra tekint vissza az RSVP és folyóirata, e töretlen folytonosság pedig jelentős teljesítmény egy olyan tudományos folyóirat esetében, amelynek fő célkitűzése egy új diszciplína legitimálása volt.²⁶ Azt is meg kell itt jegyezni (alább még bővebben is lesz szó erről), hogy a periodika-kutatás és az újságok, napilapok kutatása, tehát a *periodical studies* és a *newspaper studies* sokáig különféle utakon jártak. Az előbbi főként irodalom- és művészettörténeti tanszékek körül bukkant fel, az utóbbi történészek által művelt diszciplína volt, olyan szakfolyóiratokkal, mint a *The Journal of Newspaper and Periodical History* (1984–1992) és a *Studies in Newspaper and Periodical History* (1994–1997); mindkettő a mai *Media History* (1998–) című lap előzménye.²⁷ A John S. North által szerkesztett impozáns bibliográfia, a *The Waterloo Directory of English Newspapers and Periodicals, 1800–1900* szakított a fenti különállással, mivel feldolgozott anyaga nemcsak folyóiratokat, heti- és havilapokat, hanem napilapokat is tartalmaz, különös tekintettel a regionális újságírára és kiadványokra.²⁸

Az RSVP és szakfolyóiratának megalapítása óta a periodika-tudomány élénk kutatási területté vált. Változatos humántudományos diszciplínák (irodalomtudomány, történettudomány, művészettörténet, társadalmi nemek tudománya, médiatudomány, jogtörténet, gazdaságtörténet stb.) felől érkező kutatók vizsgálják a sajtót a kulturális termelés, a véleménynyilvánítás és az ismeretterjesztés kulcsfontosságú terepeként. Munkájukat az RSVP mellett már több olyan nemzetközi szervezet támogatja, mint az 1991-ben alapított Research Society for American Periodicals (RSAP),²⁹ a 2009-ben ala-

24 Joel WIENER and Michael WOLFF, „Why RSVP?”, *Victorian Periodicals Newsletter* no. 8 [vol. 3, no. 2] (1970): 3–5.

25 Michael WOLFF, „Charting the Golden Stream: Thoughts on a Directory of Victorian Periodicals”, *Victorian Periodicals Newsletter* no. 13 [vol. 4, no. 3] (1971): 23–38.

26 Rosemary T. VANARSDAL, „»The Great Unexplored Continent of 19th-Century Studies«: Victorian Periodicals (David De Laura, 1968)”, *Victorian Periodicals Review* 41, no. 1 (2008): 1–5. DOI: 10.1353/vpr.0.0018.

27 Laurel BRAKE, „Looking Back”, *Victorian Periodicals Review* 48, no. 3 (2015): 312–322, 319. DOI: 10.1353/vpr.2015.0039.

28 Honlapját lásd a linket követve: <https://www.victorianperiodicals.com/series3/index.asp>, hozzáférés: 2022.04.14.

29 <http://www.periodicalresearch.org/>, hozzáférés: 2022.04.14.

kult European Society for Periodical Research (ESPRit),³⁰ és egy sor egyéb projekt.³¹ Kiadványaik között számos, jól bevált szakfolyóirat található, a *Victorian Periodicals Review*, az *American Periodicals* (1991–), a *Journal of Modern Periodical Studies* (2010–) és a *Journal of European Periodical Studies* (2016–). A bibliográfiák és adatbázisok mellett éves konferenciák, kézikönyvek és olyan összefoglalók tanúskodnak a periodika-kutatás területén elért eredményekről, mint a *Dictionary of Nineteenth Century Journalism* és a háromkötetes *The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines*.³²

Noha konferenciák, tanulmányok, szakfolyóiratok különszámai és szerkesztett tanulmánygyűjtemények átfogó kutatómódszertanként egyaránt az interdiszciplinaritást hangsúlyozzák, a periodika-kutatást még mindig nagyfokú szakterületi tagoltság jellemzi. A modernista periodika-tudomány közelmúltbeli felfutása, mint láttuk, lényegében a viktoriánus periodika-kutatástól elszigetelten ment végbe, arról nem is beszélve, hogy a kontinentális és Európán kívüli különböző nemzeti irodalmakban a sajtó-kutatásban alkalmazott megközelítések, illetve a kutatást segítő intézményes háterek nagyon eltérőek és sokfélék. A nagyszabású digitális adatbázisok szintén nemzeti és nem transznacionális szemlélettel készülnek, olyan sajátos adatmodellekkel és a nyilvános hozzáféréssel kapcsolatos irányelvekkel, melyek rendkívül megnehezítik egyesítésüket közös repozitóriumokba. A diszciplináris és nyelvi határok tehát továbbra is komoly akadályt jelentenek a szintetizáló perspektíva megalkotásához és általánosan érvényes fogalmi keretrendszerek kidolgozásához. A periodika-kutatás legújabb törekvései ugyanakkor az időszaki sajtó átfogóbb, nemzeti kereteket meghaladó, transznacionális és komparatív kontextusban zajló megértésére törekednek. E szellemben jött létre 2009-ben az ESPRit, mely éves tematikus konferenciáival élénk fórumot biztosít a különféle európai nemzeti és nyelvi kontextusokban zajló periodika-kutatással kapcsolatos eredmények megosztására és megvitatására, nemzeti kereteket meghaladó kutatóközösség építésével és folyamatos bővítésével.³³ Hasonló célkitűzés vezet a mainzi Johannes Gutenberg-Universität 2017-ben alakult Transnational Periodical Cultures

30 <https://www.espr-it.eu/>, hozzáférés: 2022.04.14.

31 E projektekhez lásd még az ESPRit weboldalát: <https://www.espr-it.eu/resources/links-and-publications>, hozzáférés: 2022.04.14.

32 Laurel BRAKE and Marysa DEMOOR, eds., *Dictionary of Nineteenth-Century Journalism: In Great Britain and Ireland* (Gent–London: Academia Press–The British Library, 2009); Peter BROOKER et al., eds., *The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines* (Oxford: Oxford University Press, 2009–2013). DOI: 10.1093/acprof:osobl/9780199654291.001.0001. Még néhány kézikönyv, a teljesség igénye nélkül: Scott BENNETT, J. Don VANN and Rosemary T. VANARSDER, eds., *Victorian Periodicals: A Guide to Research*, 2 vols. (New York: Modern Language Association of America, 1978–1989); Joanne SHATTOCK and Michael WOLFF, eds., *The Victorian Periodical Press: Samplings and Soundings* (Leicester–Toronto–Buffalo: Leicester University Press–University of Toronto Press, 1982). DOI: 10.3138/9781487580223; Andrew KING, Alexis EASLEY and John MORTON, eds., *The Routledge Handbook to Nineteenth-Century British Periodicals and Newspapers* (London–New York: Routledge, 2016). DOI: 10.4324/9781315613345; Joanne SHATTOCK, ed., *Journalism and the Periodical Press in Nineteenth-Century Britain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017). DOI: 10.1017/9781316084403; EASLEY et al., *Researching the Nineteenth-Century Periodical Press*.

33 Vö. Marianne VAN REMOORTEL, Kristin EWINS, Maaïke KOFFEMAN and Matthew PHILPOTTS, „Joining Forces: European Periodical Studies as a New Research Field”, *Journal of European Periodical Studies* 1, no. 1 (2016): 1–3. DOI: 10.21825/jeps.v1i1.2573.

(TPC) kutatócsoport munkáját is, mely transznacionális konstellációkban a kulturális cserefolyamatok és a fordítás médiumaként tekint a folyóiratokra.³⁴

2. *Mi a periodika?*

2.1. Történeti kontextusok

Az újságok és periodikák, tehát a hírlapok és folyóiratok közötti különbségtétel angol-szász kontextusban bibliográfiai hagyományból ered. A 19. századi sajtó eredeti formája a napi, heti- vagy kéthetente megjelenő újság volt, amely híreket tartalmazott, s már a kora 18. századtól egészen 1861-ig sajátos adózásnak volt alávetve. Más nyomtatványok (folyóiratok, szaklapok vagy meghatározott társadalmi osztályhoz tartozó kiadványok) tehát a vegyes híreket tartalmazó újságokkal szemben határozták meg önmagukat. (És a periodika fogalma is eredetileg e kiadványokat foglalta magában.) A hírlapok és az ily módon értett periodikák közötti distinkciót az első újságjegyzékek és bibliográfiák is megtartották, melyekbe csak a 19. század második felétől kerültek be a folyóiratok. A sajtó- és médiatörténészek számára az újságok és periodikák megkülönböztetésének ez a hagyománya azonban később is érvényben maradt, és olyan különböző kutatási tradíciókhoz vezetett a 20. században, amelyekről a fentiekben már szó esett.

Az utóbbi évek fejleményei azonban megkérdőjelezték a 19. századi újságok és folyóiratok kutatásának különálló hagyományát. A periodika ma már nemcsak folyóiratok, szaklapok, vegyes tartalmú és képes lapok, felekezeti kiadványok, divatlapok gyűjtőfogalma, hanem minden sorszámozott, részegységekből álló, folytatásokban megjelenő, határozatlan időre tervezett időszaki kiadványé, beleértve az újságokat is. E holisztikus periodika-fogalomhoz a napilapok és folyóiratok produkciójának hibriditása jelentős mértékben járult hozzá. A periodikák vizsgálata ugyanis annak a ténynek a felismeréséhez vezetett, hogy a legtöbb korabeli szerző és újságíró egyidőben több laptípusnak is dolgozott. Ráadásul a különböző kiadványok között is jelentős átfedések voltak, a tallózó újságírás gyakorlata révén ugyanis napilapok és folyóiratok gyakran cseréltek, vettek át egymástól tartalmakat, de közreműködőkben, írásmódokban, a nyomdaiparral való kapcsolatukban, terjesztési és kommunikációs hálózataikban is osztoztak. Az aktuális és új tartalmak közlésében való érdekelttségük, időszakosságuk, folytatásos narratíváik, reklámtól és olvasóközönségtől való függőségük mind összeköti és ugyanannak a kulturális iparágban a részeivé teszi őket. Noha az újságok és folyóiratok közötti distinkció időnként (például kiadásuk gazdasági vonatkozásait illetően) hasznos lehet, a legújabb értelmezések olyan bináris oppozíciókként gondolnak elkülönítésükre, mely könnyen dekonstruálható, hiszen a gyakorlat és a fogalomalkotás területei gyakran átfedik egymást bennük.³⁵

34 <http://www.transnationalperiodicalcultures.net/>, hozzáférés: 2022.04.14.

35 Laurel BRAKE, „Markets, Genres, Iterations”, in KING et al., *The Routledge Handbook...*, 237–248, 237–240. DOI: 10.4324/9781315613345-18; vö. még Andrew KING, Alexis EASLEY and John MORTON, „Introduction”,

2.2. Elméleti kontextusok

Mind a viktoriánus, mind pedig a modernista periodika-kutatásban alapvető tézis, hogy a periodika nem más tudományterületek számára alkalmas források gyűjteménye, hanem olyan, autonóm tudásra érdemes entitás, mely lényegileg különbözik más publikációs formáktól, az eltérések megértése pedig új megközelítést és sajátos módszertan igényel. Azt a korábbi álláspontot tehát, mely szerint a periodika a viktoriánus vagy modernista kultúra tükré lenne, a strukturalista, posztstrukturalista elméletek, a Hayden White-i formalizmus utáni történetírás nyomán más felfogás váltotta fel, ez utóbbi pedig a periodikára mint adott kultúra központi, konstitutív médiumára tekint. E nézőpont szerint szöveg és kontextusa nem különálló entitások, hanem különféle jelzőrendszerek, ideológiai és diskurzív formációk elválaszthatatlan összetevői. Lényegében ez az elméleti perspektíva-váltás vezetett az inter- és multidiszciplinaritás megjelenéséhez a periodika-kutatásban. A tudományterület képviselői tehát Roland Barthes, Michel Foucault és Raymond Williams elméletei nyomán amellet érvelnek, hogy a periodikákra a kulturális ideológiák létrehozásának és közvetítésének folyamatában szerepet játszó eszközként tekintsünk, s ne olyan másodlagos médiumként értelmezzük őket, melyek csak visszatükrözik ezeket az ideológiákat.³⁶

Az angolszász periodika-tudománynak a periodika mibenlétére vonatkozó másik alapvető tétele, hogy a periodika sajátos műfaj. A műfajiság fogalmát a periodika-kutatásban kétféle értelemben használják: egyrészt a periodika típusára, másrészt a periodikában közölt adott szövegre vonatkozik. A periodika műfajának meghatározásában megjelenési gyakorisága, ára, megjelenésének helye, olvasóközönsége stb. meghatározó szempontok. A periodikaműfaj ugyanakkor ideális kategória, a gyakorlatban minden időszaki kiadványt műfaji hibriditás jellemez, mely az ismerőség és az újdonság egyidejű megjelenítéséből fakad.³⁷

Hogy azonban a periodikaműfaj meghatározásának milyen komoly elméleti dilemmái lehetségesek, arra a tanulmány elején említett Margaret Beetham világított rá egy máig alapvető és sokszor idézett tanulmányában a *Victorian Periodicals Review* 1989-es évfolyamának teoretikus kérdéseket tárgyaló 3. számában. Beetham kiinduló felvetése értelmében a periodikát egyetlen műfajként rendkívül nehéz meghatározni, hiszen az elnevezés voltaképpen az összes időszaki kiadványt (újságokat, magazinokat, folyóiratokat, szemléket stb.) magában foglalja. Az sem egyértelműen meghatározható – állapítja meg a továbbiakban –, hogy mi is a szöveg a periodika esetében: a kiadvány adott száma vagy pedig teljes évfolyama. A kutató ma már többnyire bekötött, fólió formátumú példányokkal találkozhat a könyvtárakban, s e formátum azt is sugallhatja, hogy a periodi-

in uo., 1–13, 4–5. DOI: 10.4324/9781315613345-1.

36 Lyn PYKETT, „Reading the Periodical Press: Text and Context”, *Victorian Periodicals Review* 22, no. 3. (1989): 100–108. DOI: 10.1007/978-1-349-20790-9_1. Kötetben: Lyn PYKETT, „Reading the Periodical Press: Text and Context”, in *Investigating Victorian Journalism*, eds. Laurel BRAKE, Aled JONES, and Lionel MADDEN, 3–18 (Basingstoke: Macmillan, 1990). DOI: 10.1007/978-1-349-20790-9_1.

37 Alexis EASLEY, Andrew KING and John MORTON, „Introduction”, in EASLEY et al., *Researching the Nineteenth-Century Periodical Press*, 1–13, 5–6. DOI: 10.4324/9781315605616-1.

ka egyfajta könyv, egyes számai pedig a teljes évfolyamnak csupán részegységei. A be-
kötött változatokból azonban sok esetben kihagyták az eredetileg a periodikához tartozó
borító- és reklámdoldalakat, így tehát ismét a periodika szövegére vonatkozó kérdéshez
jutottunk vissza. A periodika materialitása és jelentése között tehát, állítja Beetham, di-
namikus kapcsolat van, ezt pedig a kutatás során nem lehet figyelmen kívül hagyni.
Szükséges annak tudatosítása, hogy a könyvtárak polcain és raktáraiban található pe-
riodika-kötetek materialitása történetileg létrehozott, és jelentős mértékben határozza
meg, hogy adott pillanatban mit tekintünk periodikának, s hogy miként befolyásolják
saját cselekvéseinket a periodikáról ily módon már létező korábbi elképzelések.

Ugyanígy a formai sajátosságok sem kedveznek a könnyen definiálhatóságnak.
E jellemzők a periodikának az időhöz való sajátos viszonyából erednek. Beetham sze-
rint a periodika nyitott forma, mely valamilyen módon mindig utal a folytatásra, hi-
szen lényegi velejárója a szerialitás. Formai jellemzőiből adódóan ugyanakkor szelektív
olvasásra ad lehetőséget, az olvasó a szövegek között maga konstruálja a számára ér-
vényes olvasási sorrendet, és azt, hogy érdeklődésének függvényében mit tekint „szö-
vegnek” a kiadványban. A periodika nyitottsága mellett ugyanakkor zárt forma is: ki-
nézetében és tartalmának strukturálásában olyan állandó elemekkel, amelyek lehetővé
teszik az egymást követő lapszámok sorozatában azonosságának felismerését. S noha
az olvasó egyénileg megszólított minden egyes lapszámban, meghatározott társadalmi
osztály, nem, életkor, felekezetiesség, politikai preferencia, földrajzi hovatarozás stb. ré-
szeként pozicionálódik. Tehát a periodika úgy ad lehetőséget változó olvasási módokra,
hogy mindezt egy domináns pozíció meglétének feltételezésével teszi lehetővé, mely
többé-kevésbé állandó. A forma szerialitásának másik problémája, érvel Beetham, hogy
bár minden lapszámnak vannak visszatérő elemei, amelyek az azonos periodikához
tartozásra utalnak, minden szám új is egyben. A különálló lapszámoknak tehát önma-
gukban, de egy sorozat, a teljes évfolyam részeként is funkcionálisnak kell lenniük. Ezt
az egyidejű nyitott és zárt formaiságot nevezi Beetham a periodika kétszínűségének, Ja-
nus-arcúságának, és tartja legmeghatározóbb műfaji sajátosságának.³⁸

3. Elméletek, módszertanok

2015-ben James Mussell, a University of Leeds docense, a periodika-kutatás egyik szak-
tekintélye már úgy fogalmazott, hogy a periodika-tudományt a módszertani reflexió
erős hagyománya jellemzi.³⁹ Nem volt azért ez mindig így. Az RSVP első húsz éve során
főként alapkutatásokra és levéltári-kézirattári munkára koncentrált, szakfolyóirata pe-
dig többnyire esettanulmányokat közölt. 1989-ben jelent meg a *Victorian Periodicals*

38 Margaret BEETHAM, „Open and Closed: The Periodical as a Publishing Genre”, *Victorian Periodicals Review* 22, no. 3 (1989): 96–100. Bővített változata kötetben: Margaret BEETHAM, „Towards a Theory of the Periodical as a Publishing Genre”, in BRAKE et al., *Investigating Victorian Journalism*, 19–32. DOI: 10.1007/978-1-349-20790-9_2.

39 James MUSSELL, „Repetition: Or, »In Our Last«”, *Victorian Periodicals Review* 48, no. 3 (2015): 343–358, 344. DOI: 10.1353/vpr.2015.0043.

Review első olyan tematikus száma, amely a periodika-kutatás elméleti-módszertani kérdéseivel foglalkozott, és a metareflexív dimenzió megjelenéséről tanúskodott a periodika-tudomány berkeiben. Laurel Brake és Anne Humpherys a folyóirat tematikus számához írt bevezetőjükben az empirikus adatok felhalmozása mellett a periodika-kutatásban használt leíró fogalmak vizsgálatát sürgették. A mindaddig alkalmazott széttartó módszertanok, valamint az időszaki kiadványok átláthatatlan mennyisége közötti egyensúly megteremtését a bevezető szerzői, és utánuk sokan mások, az elméletalkotásban látták.⁴⁰

A periodika-kutatás legújabb trendjeiben, hasonló módon, termékeny feszültség rejlik az új kutatások és metodológiák expanzíója és a közös elméleti-módszertani alapok létrehozásáért tett erőfeszítések között. A Modern Language Association 2003-as bostoni konferenciáján például a viktoriánus és modernista periodika-kutatás képviselői közös workshopon az alábbiakhoz hasonló elméleti kérdések megválaszolására törekedtek. A kultúra- és médiaelmélet hogyan segíthet a periodika jellegzetes szöveges és extratextuális dinamikájának fogalmi meghatározásában? Mennyiben lehetnek segítségünkre a kultúra szociológiai megközelítései a periodikák funkciójának hálózatként és társadalmi gyakorlatokként való megértésében? Mennyiben hozható közös nevezőre a hagyományos irodalomtörténet szoros és kvalitatív olvasásfogalma a digitális technológiák külső, kvantitatív megközelítéseivel? Hogyan lehetséges olyan tipológiai és komparatív kategóriák létrehozása, amelyek a periodika esztétikai, materiális és társadalmi jellemzőinek, különböző formáinak és sajátos történeti és nemzeti kontextusainak együttes megragadására képesek? Mit jelöl pontosan az adott periodika neve, és hol húzhatók meg vizsgálati tárgyunk fogalmi határai? Vagy Foucault-t parafrazeálva: mi a periodika?⁴¹

A 2003-ban megfogalmazott kérdéssor máig a periodika-kutatás releváns elméleti kérdései közé tartozik. Azokból az elméleti-módszertani problémákból azonban, amelyek a periodika-tudományt az elmúlt húsz-harminc évben foglalkoztatták, az alábbiakban még a szerzőt, a szöveget, (ismét) a műfajt, a mennyiséget és a klasszifikációt érintő dilemmákra érdemes kitérni, ezekkel kapcsolatosan ugyanis konkrét álláspontok és javaslatok is megragadhatók. (A digitalizációval kapcsolatos kihívásokról külön alfejezetben lesz szó az alábbiakban.)

3.1. Szerző és szöveg

A periodika-tudomány a romantikától örökölt magányos zsenialkötő alakjától egy olyan szerzőfogalom irányába mozdult el, mely az alkotóra sokféle kommunikációs csatornának csomópontjaként tekint. A újságírók és az időszaki kiadványoknak rendszeresen dolgozó írók-költők ritkán tevékenykedtek elszigetelten társaiktól vagy más pe-

40 Laurel BRAKE and Anne HUMPHERYS, „Critical Theory and Periodical Research”, *Victorian Periodicals Review* 22, no. 3 (1989): 94–95.

41 A workshopról szóló beszámolót lásd itt: <https://jvc.oup.com/2012/12/24/what-is-a-journal-mla2013/>, hozzáférés: 2022.04.14.

riodikáktól. Hiszen egyetlen lapszám összeállítása is több személy (szerző, szerkesztő, tulajdonos, korrektor, betűszedő, nyomdász stb.) közreműködését feltételezi. Következésképp a szerzők, szövegek és periodikák önmagukban való, nyomtatott nyilvánosságbeli kontextusuktól megfosztott vizsgálata tökéletesen ellentmond a periodika-olvasás korabeli gyakorlatának, mely a tartalom heterogenitására koncentrált. Az angolszász periodika-tudomány tehát az írói hálózatok kutatását, az egyes szerzők munkásságának sajátos újságírói kontextusokban való elhelyezését sürgeti, a periodikákra és a kiadványok szerzőire pedig egymást átfedő hálózatok metszéspontjaiként tekint.⁴² A kutatási irányzat fontos tézise, hogy a periodikák lényegükből adódóan több szerző hozzájárulásával jönnek létre, így a kulturális termelés kollektív formái.⁴³ A periodikák, a szerzőség kérdéséhez hasonló módon, az önmagában álló, magányos szöveg fogalmát is kérdéssé teszik, a szövegek ugyanis egymás melletti provokatív közelségben vannak jelen a periodika oldalain, így pedig az intertextualitást mintsem az egymástól való elszigetelődést erősítik.⁴⁴

3.2. Műfaj

A periodika-tudomány nemcsak az adott kiadvány és általában a periodika műfajának elméleti-módszertani nehézségeit exponálja (mint korábban láttuk Beetham felvetései kapcsán), hanem úgyszintén érdekelt a kiadványon belüli szövegek műfajának meghatározása körüli problémák nevesítésében. Dallas Liddle például a vezércikk vizsgálata kapcsán fogalmazott meg a sajtóműfajok fluiditásának apropóján különösen releváns kérdéseket. Honnan ismeri fel a kutató az adott műfajt? Milyen jellemzők megléte bizonyítja az adott műfaj műfajiságát? Léteznek-e a sajtóműfajok már azelőtt, hogy művelőik nevesítenék őket? S léteznek-e abban az esetben, ha nincsenek nevesítésükre alkalmas foglalmaink?⁴⁵

3.3. Mennyiség

A periodika-kutatásban megfogalmazott elméleti reflexiók közül már a kezdettől fontos gyakorlati, később teoretikus kérdéssé vált a 19. századi sajtókiadványok mérhetetlen mennyisége mint kutatási probléma. Linda Hughes az alkalmazott matematikából vett káoszelméletet gondolja olyan hasznos modellnek, mely felől a periodika-kutatás neuralgikus pontja, a mennyiség problémája is hatékonyan közelíthető meg. A periodikák egyidejű szerkezeti rendjét és kiszámíthatatlanságát, koherenciáját és inkoherenciáját Hughes javaslata szerint lényegi sajátosságnak kell tekintenünk, és az idősza-

42 EASLEY, KING, and MORTON, „Introduction”, 2–5.

43 David E. LATANÉ, „The Birth of the Author in the Victorian Archive”, *Victorian Periodicals Review* 22, no. 3 (1989): 109–117.

44 Laurel BRAKE, „Production of Meaning in Periodical Studies: Versions of the »English Review«”, *Victorian Periodicals Review* 24, no. 4 (1991): 163–170, 167.

45 Dallas LIDDLE, „Genre: »Distant Reading« and the Goals of Periodical Research”, *Victorian Periodicals Review* 48, no. 3 (2015): 383–402. DOI: 10.1353/vpr.2015.0047.

ki kiadványok átláthatatlan mezején úgy vághatunk rendet, ha olyan keretrendszereket dolgozunk ki, melyek mindkét sajátosságot integrálni tudják a vizsgálatokba.⁴⁶

3.4. Klasszifikáció

Linda Hughes tanulmányából és a káoszelméletből kiindulva Matthew Philpotts a periodikák klasszifikációjának problémáját feszegeti. Szerinte osztályozásra alkalmas szisztematikus kategóriák nem léteznek, csupán olyan helyettes klasszifikációs szempontok, mint a periodikák mérete, periodicitása, témája/programja, illetve ára. A periodikák formális egyenetlenségeinek és komplexitásának megértéséhez és leírásához Philpotts az irodalom- és kultúratudományokon kívül keres új fogalmi eszközöket, és a fraktálgeometriát hívja segítségül e cél megvalósítása érdekében. A dimenzió (*dimension*) fogalmát állítja egy olyan új paradigma középpontjába, amelyen keresztül a periodikák jellemzői által felmerülő analitikus problémák újragondolhatók. Ő is a periodika olyan ellentmondásos tulajdonságaiból indul ki, mint újdonság és ismerősség, nyitottság és zártság, változatosság és állandóság. Philpotts javaslata tehát, hogy a periodikákat a rájuk jellemző azonosság (*sameness*) és különbség/eltérés (*difference*) közötti dinamika nyomán a fraktálgeometriával analóg módon próbáljuk megérteni. Az időszaki kiadványokat szerinte ugyanis a fraktálokhoz hasonló formai tulajdonságok jellemzik: finomstruktúra, a hagyományos elemzéseknek ellenálló egyenetlenség és az önhasonlóság mintázatai.⁴⁷

4. Digitalizáció, hálózatkutatás

A digitális kármenetesítés a 2000-es évek közepétől elindította az időszaki kiadványok iránti második nagy érdeklődési hullámot, a viktoriánus és a modernista periodika-kutatás közötti dialógus megteremtésének igényével.⁴⁸ Az időszaki kiadványok hozzáférhetősége, hatalmas mennyisége és a fejlettebb technológiai infrastruktúra időszerű módszerekkel új tennivalók elé állította a periodika-kutatást. A posztdigitális érához kötődő kutatási metodológiák talán legismertebbike Franco Moretti *distant reading* szemlélete, mely a szövegeknek számítástechnikai módszerekkel való feldolgozására vonatkozik.⁴⁹ Ez kvalitatív és kvantitatív módszerek együttes alkalmazását jelenti, és szoftverekre és vizualizációs eszközökre támaszkodva asszociációs hálózatok azonosítását szolgálja a kultúrába és termelési rendszerekbe való betekintés érdekében. Az

46 Linda HUGHES, „Turbulence in the »Golden Stream«: Chaos Theory and the Study of Periodicals”, *Victorian Periodicals Review* 22, no. 3 (1989): 117–125.

47 Matthew PHILPOTTS, „Dimension: Fractal Forms and Periodical Texture”, *Victorian Periodicals Review* 48, no. 3 (2015): 403–427. DOI: 10.1353/vpr.2015.0035.

48 Matthew PHILPOTTS, „Introduction: A Return to Theory”, *Victorian Periodicals Review* 48, no. 3 (2015): 307–311. DOI: 10.1353/vpr.2015.0036.

49 Franco Moretti munkásságára és a *distant reading* fogalmára a magyar kutatók figyelmét elsőként Labádi Gergely hívta fel: LABÁDI Gergely, „Franco Moretti: *Distant Reading*”, *Irodalomtörténet* 45 (95), 4. sz. (2014): 561–564.

adatmennyiség által életre hívott hálózatkutatás makroperspektívát nyújt, szintetizáló törekvéssel, tudatosan kifele vezetve a periodika szövegétől. E megközelítések potenciálja ugyanakkor, hogy nagyobb szöveg- és képalapú minták azonosítására alkalmasak.

A periodika-tudomány kutatói közössége gyorsan felismerte, hogy ahhoz, hogy a posztmodern kutatáspolitikában releváns helyet biztosíthassanak maguk számára, fel kell ölelniük a hálózati digitális technológiákat.⁵⁰ Következésképp, a 2010-es évektől a periodika-kutatás szakfolyóiratai egymás után jelentették meg hálózatkutatással kapcsolatos tematikus lapszámaikat.⁵¹ Elgondolásaik értelmében a periodikának központi szerepe kell legyen a hálózatkutatásban, ugyanis a szövegek egymásmellettségében kifejeződő materiális, de a szerzők, szerkesztők, illusztrátorok, kiadók, nyomdászok, olvasók közötti kapcsolatokban megnyilvánuló intézményes tekintetben is a periodika a hálózat fogalmának megtestesítője. Az időszaki sajtó vizsgálata tehát jó alkalom a társadalmi kapcsolatok megszületésének és megszilárdulásának kutatására, a Robert Darnton-féle kommunikációs modell (*communication circuit*) és a habermasi társadalmi nyilvánosság működésének megértésére is.⁵² A hálózatkutatás ugyanakkor a hagyományos, biografikus megközelítés helyett alternatív lehetőséget kínál a különféle társadalmi kapcsolatok elemzésére. Laurel Brake például, az újságírói hálózatok vizsgálatára tett javaslatában Friedrich Kittler azon megállapításából indul ki, mely szerint a hálózatok olyan struktúrák, amelyekben a kulturális cserefolyamatok végbemennek, és amelyek megelőzik, kondicionálják a jelentést, annak függvényében, hogy adott történelmi időszakban és meghatározott helyen melyek állnak belőlük rendelkezésre. Brake tehát azt javasolja, hogy ne egyéni biográfiákon, hanem külső, prediszkurzív tényezőkön (például ipari és technológiai struktúrákon: kiadó- és nyomdászdynasztiákon, a sajtóhoz köthető társadalmi formációkon, szakmai és nemzeti csoportokon) keresztül közelítsük meg a hálózatokat.⁵³

A periodika-kutatás ugyanakkor nemcsak a magányos szerző és szöveg fogalmát állította kihívások elé, hanem azt az elképzelést is problematikussá tette, mely szerint a nemzeti sajtó kutatható és működése megérthető a nemzetközi és transznacionális kommunikációs hálózatok elemzése nélkül. A hírek és különféle tartalmak átvétele és újrahasznosítása változó nemzeti és nemzetközi kontextusokban egyidőben bizonyítéka a nemzeti érdekek és olvasóközönségek összekapcsolódásának, ugyanakkor az ily módon körvonalazódó nemzeti különbségeknek is. E kommunikációs csatornákon keresztül új társadalmi szereplők megjelenésével, mint a nemzetközi lokációkat és olva-

50 Vö. Alexis EASLEY, „Introduction to the Special Issue: Victorian Networks and the Periodical Press”, *Victorian Periodicals Review* 44, no. 2 (2011): 111–114. DOI: 10.1353/vpr.2011.0013.

51 2011-ben a *Victorian Periodicals Review* *Victorian Networks*, 2013-ban az *American Periodicals Networks and the Nineteenth-Century Periodical Press*, 2014-ben a *Journal of Modern Periodical Studies* *Visualizing Periodical Networks* címmel jelentetett meg tematikus lapszámot.

52 John FAGG, Matthew PETHERS and Robin VANDOME, „Introduction: Networks and the Nineteenth-Century Periodical”, *American Periodicals* 23, no. 2 (2013): 93–104. DOI: 10.1353/amp.2013.0013.

53 Laurel BRAKE, „»Time’s Turbulence«: Mapping Journalism Networks”, *Victorian Periodicals Review* 44, no. 2 (2011): 115–127. DOI: 10.1353/vpr.2011.0015.

sókat összekötő, de a köztük lévő különbségeket is kielező különtudósító és a tömegmé-
dia új teremtménye, a híresség, a társadalmiság fogalma is újragondolható.⁵⁴

A digitalizáció előnyei mellett a periodika-kutatásban ugyanakkor egyre tudato-
sabb odafigyelés történik a kiadványok materialitását érintő hátrányokra, vesztesé-
gekre is. A periodika-tudomány művelői gyakran emlékeztetnek arra, hogy a digita-
lizált kiadvány csak szimulákroma a nyomtatottnak. Meglátásuk szerint célszerű a
nyomtatott új, másfajta kiadásaként tekinteni a digitalizáltra, melynek, a számítógé-
pes kutatás és az időszaki kiadványok hagyományos megközelítése közötti párbeszéd
megteremtésével, az analógtól eltérő kérdések tehetőek fel. Nem véletlen, hogy a könyv-
történet (*book history*) a kéziratok és periodikumok (*manuscript studies, periodical studi-
es*) kutatása a digitális érában is prosperál. A digitális ugyanis az analóg tartalmakat
is élesebben állította a figyelem középpontjába, a mediális váltás megfoghatóbbá, ész-
lelhetőbbé tette az eredeti médiumot, ösztönözve a produkció, terjesztés és használat
módjainak jobb megértését is.⁵⁵

Az időszaki kiadványok materiális aspektusaival kapcsolatos veszteségek között
a periodika-kutatásban gyakran esik szó az illusztrációkról. A különféle repozitóriu-
mok, bibliográfiák és digitális adatbázisok ugyanis rendszerint nem tüntetik fel a ki-
adványok külön elemeiként a szövegdíszeket. Márpedig, mint Lorraine Janzen Koois-
tra megállapítja, az illusztrációk és szövegdíszek a periodikák dizájnstruktúrájáról és
használatáról, programjukról és jelzésrendszereikről árulhatnak el sokat. A periodi-
ka-kutatás ma is érvényes nagy kérdése tehát, hogy a digitalizációs gyakorlatok nem-
csak a nyelvi tartalmak eszközeként, hanem szemléletes materiális alakzatokként is
tudják-e kódolni a periodikákat. Kooistra érvelése szerint a szövegdíszek azért fontos-
sak a médiatörténet számára, mert régi megoldásokat használnak fel, adaptálnak és ér-
telmeznek újra létező technológiai és produkciós feltételeknek megfelelő új mátrixokká
(példaként a kéziratosságból és a korai nyomtatványokból átvett iniciálénak a tömeg-
kultúrában való újrahazsnosítását említi). Ne feledkezzünk tehát meg arról, hogy a
viktoriánus (és más) periodikák szövegdíszeneik ikonográfiai, bibliografikus és nyelvi
kódjai a kiadvány programjának, dizájnjának és kivitelezésének elmaradhatatlan tar-
tozékai. A digitalizációs projektek lényegi feladata tehát a kármentesítéssel egyenér-
tékű kódolási nyelvek és módszerek megtalálása annak érdekében, hogy a grafikus il-
lusztrációk is a digitális adatbázisok kereshető elemeivé válhassanak.⁵⁶

Az angolszász periodika-tudomány digitalizálással kapcsolatos másik nagy problé-
mája az értéktulajdonításnak a források gyűjtésében, megőrzésében, láthatóságában és
hozzáférhetőségében játszott szerepe. Arról van ugyanis szó, hogy noha a nagy digitá-

54 EASLEY, KING and MORTON, „Introduction”, 2–5.

55 Ryan CORDELL, „What Has the Digital Meant to American Periodical Studies?”, *American Periodicals* 26, no. 1 (2016): 2–7. Vö. még EASLEY, KING and MORTON, „Introduction”, 7–10. A kérdésről összefoglalóan: James MUSSELL, *The Nineteenth-Century Press in the Digital Age* (New York: Palgrave Macmillan, 2012). DOI: 10.1057/9780230365469.

56 Lorraine Janzen KOOISTRA, „Charting Rocks in the Golden Stream: Or, Why Textual Ornaments Matter to Victorian Periodicals Studies”, *Victorian Periodicals Review* 49, no. 3 (2016): 375–395, 377. DOI: 10.1353/vpr.2016.0023.

lis adatbázisok a teljesség látszatát keltik, nem feledkezhetünk meg arról, hogy korántsem hiánytalanok. A digitális tartalmak (is) a múlt megőrzési gyakorlatainak alapulnak, korábbi kutatógenerációk értékeléssel, szelekcióval és megőréssel kapcsolatos cselekedeteit írják újra, amelyek így, indirekt módon befolyásolják, hogy végül mi digitalizálható, és ily módon mi kutatható.⁵⁷ Ryan Cordell az irattári/levéltári némaság (*archival silence*) jelenlétére hívja fel a figyelmet, Patrick Leary nyomán tehát arra az „offline árnyékvilágra” (*offline penumbra*), melyben fontos, ám különböző okok folytán digitalizálatlan és elektronikusan elérhetetlen kiadványok egész sora rejtőzik.⁵⁸ Ha tehát valamit egy digitális gyűjtemény nem tartalmaz, az korántsem jelenti azt, hogy az adott kiadvány nem is létezett; a szelekciós folyamatok és a kanonizációs szempontok mellett a piaci elvárások és az anyagi lehetőségek nagy szerepet játszanak a digitális gyűjtemények keletkezésében. A digitalizálatlan anyag láthatóvá tétele ily módon a periodika-tudomány *kutatásetikai* kérdésévé válik, kutatóként arra készlet, hogy mérlegeljük, milyen mértékben tudatosítjuk azokat a tudománypolitikai kontextusokat, amelyekben mi magunk is dolgozunk. A digitalizáció kényelme, figyelmeztetnek a periodika-tudomány művelői, nem tehet lusta kutatókká, a tudományos munkához elengedhetlenül szükséges kéziratári és levéltári „terepgyakorlat” mellőzésével. Maria DiCenzo találó megfogalmazásában, amiért megtanulunk autót vezetni, azért még nem felejtünk el járni.⁵⁹ A periodika-kutatás tehát remek alkalom az analóg és digitális képességek feszültségének kritikus szemrevételezésére is. A periodikák elemzése során pedig a módszertani kihívások felismerése a közrejátszó értékrendszerek tudomásul vétele (és nem elhallgatása) által válik hatékonyabbá. Ezért, állítják a periodika-tudomány képviselői, nincsenek értékmentes folyamatok (az archívum, legyen az kéziratári-levéltári, nyomtatott vagy digitális, soha nem objektív és soha nem semleges), és nincs egyetlen módja a periodika-kutatásnak; érdemesebb inkább konstruktív divergenciákról beszélni.

A digitális archívumok másik nagy problémája a *hozzáférés* kérdését érinti, amelynek gyakran nemcsak praktikus, hanem politikai vonatkozásai is vannak. Fontos kérdés ugyanis, hogy kinek van hozzáférése a meglévő archívumokhoz és kutatókként mennyire vagyunk érzékenyek a társadalmi hovatartozás vagy faji egyenlőtlenség tematizálására. Arról van itt szó, hogy noha a digitalizáció felerősítette a sajtótörténeti kutatások praktikus hatókörzetét, lehetővé téve kutatók számára a kiadványokhoz való széles körű hozzáférést, a periodika-kutatás potenciális lehetőségeit mégiscsak szűkítette, mivel gyakran az adatbázisokban elérhető, digitalizált kiadványok kerülnek a kutatás középpontjába. Ez különösen a regionális, kisebbségi és bevándorló közösségek esetében problematikus kérdés, mivel a digitális archívumok rendszerint e csoportokhoz tartozó kiadványokból tartalmazznak legkevesebbet vagy esetenként semmit.⁶⁰ A digitális adatbázisokhoz való hozzáférés másik fontos aspektusa, hogy a ProQuesthez hason-

57 Amanda GAILEY, „Some Big Problems with Big Data”, *American Periodicals* 26, no. 1. (2016): 22–24, 22–23.

58 CORDELL, „What Has the Digital Meant...”, 3. Vö. még Patrick LEARY, „Googling the Victorians”, *Journal of Victorian Culture* 10, no. 1 (2005): 72–86, 82–83. DOI: 10.3366/jvc.2005.10.1.72.

59 DiCENZO, „Remediating the Past...”, 34.

60 Vö. CORDELL, „What Has the Digital Meant...”, 3. és Benjamin FAGAN, „Chronicleing White America”, *American Periodicals* 26, no. 2 (2016): 10–13.

ló profitorientált cégek szolgáltatásai csak előfizetést követően vehetők igénybe. E szolgáltatásokhoz tehát alulfinanszírozott könyvtárak (mint legtöbb hazai intézmény) vagy független, intézményi affiliációval nem rendelkező kutatók támogatás hiányában nem férhetnek hozzá. Végül, a hozzáférhetőség kérdése a kutatási felület (*research interface*) kontextusában is komoly problémát jelent. A nehézség abból adódik, hogy sok adatbázis esetében a periodikákban közölt szövegekhez való hozzáférés kulcsszavas keresőmotorokon keresztül történik. A kulcsszavas keresés viszont nem teszi lehetővé a periodika lineáris olvasását (ez lényeges eltérés a magyarországi Arcanum által követett eljárás-hoz viszonyítva). Ezért az angolszász periodika-kutatás lényegi kérdése, hogy hogyan lehetséges olyan rendszerek tervezése, amelyek hagyományos kutatási praxisokon és módszereken alapulnak, és hagyományos olvasásmódokat is lehetővé tesznek.⁶¹

A digitális adatbázisok szövegein alapuló *big data*-értelmezésekkel kapcsolatosan felmerülő további probléma, hogy ezek homogenizálják a szövegeket, úgy kezelik őket, mintha azonos mértékben járultak volna hozzá a kulturális mezőhöz. Egy több milliónyi szöveget magában foglaló adatbázis ugyanis minden munkát egyetlen, egyedi előfordulásnak tekint, és nem veszi figyelembe a szövegek kulturális hatáskörében fennálló lényeges különbségeket. Az adatbázisok, ezenfelül, a földrajzi és területi sokféleséget is leegyszerűsítik, a regionális irodalmi piacokat egyetlen nagy nemzeti piaccá egyesítve. Mindezen problémák figyelembevétele mellett tehát a periodika-tudomány művelői a makro- és mikroelemzések kombinációját tartják a legcélravezetőbb eljárásnak.⁶²

5. Témák és trendek a periodika-kutatásban

5.1. Nők

A 19. század elejétől az időszaki kiadványok egyre növekvő száma nemcsak kanonizált írófejedelmek, hanem az utólagos irodalomtörténeti narratívákban elfeledett, amatőr írók számára is megjelenésre alkalmas kulturális teret biztosított, illetve az íróvá válni kívánó nők számára a jövedelemszerzés lehetőségét nyitotta meg. A viktoriánus periodika-kutatás a női lapok vizsgálatának már az 1970-es évektől külön figyelmet szentelt. Cynthia White *Women's Magazines* című monográfiája és Eugenia Palmegiano *Women and British Periodicals* című bibliográfiája új utat tört a kulturális termelés akkor még elfeledett formáinak kutatására.⁶³ Azóta számos munka hangsúlyozta a nők és a nemiséggel kapcsolatos kérdések központi jelentőségét a viktoriánus nyomtatott média működésének megértésében.⁶⁴ Több monográfia foglalkozott például a női olvasók köré-

61 Elizabeth HOPWOOD, „Discoverability and the Problems of Access: Thoughts on Responsive Digital-Research Interfacing”, *American Periodicals* 26, no. 1 (2016): 7–10.

62 GAILEY, „Some Big Problems...”, 23–24.

63 Cynthia WHITE, *Women's Magazines, 1693–1968* (London: Joseph, 1970); Eugenia PALMEGIANO, *Women and British Periodicals, 1832–1867* (London: Garland, 1976).

64 Lásd ehhez például Hilary FRASER, Stephanie GREEN and Judit JOHNSTON, *Gender and the Victorian Periodical* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003). DOI: 10.1080/08821127.2004.10677601.

ben népszerű periodika-fajtákkal, a családi és a serdülő lányoknak szánt lapokkal, vagy olyan politikai mozgalmakkal kapcsolatos kiadványokkal, mint a szüfrazsett-mozgalom periodikái.⁶⁵ A női irodalom és sajtókultúra összefonódását a költészettel, a próza műfajokkal, illetve olyan más, az időszaki kiadványokra vonatkozó problémakörökkel kapcsolatosan is vizsgálták, mint az anonim publikálás, a könyvismertetés és kritikairás gyakorlata vagy az irodalmi celebritás megjelenése.⁶⁶ A nők és periodikák kapcsolatának vizsgálatában továbbá fontos téma az újságíróként és szerkesztőként megvalósuló nyilvános női szerepek kutatása, illetve a folyóirat-kiadás háttér munkáiban szerepet játszó betűszedő nők, illusztrátorok és korrektorok munkájának feltárása.⁶⁷ Újabb kutá-

-
- 65 Ezekhez lásd megjelenésük időrendjében: Sally MITCHELL, *The New Girl: Girl's Culture in England, 1880–1915* (New York: Columbia University Press, 1995). DOI: 10.2307/3735383; Margaret BEETHAM, *A Magazine of Her Own?: Domesticity and Desire in the Woman's Magazine, 1800–1914* (London: Routledge, 1996); Deborah WYNNE, *The Sensation Novel and the Victorian Family Magazine* (Basingstoke: Palgrave, 2001). DOI: 10.1057/9780230596726; Jennifer PHEGLEY, *Educating the Proper Woman Reader: Victorian Family Literary Magazines and the Cultural Health of the Nation* (Columbus: Ohio State University Press, 2004); Michelle TUSAN, *Women Making News: Gender and Journalism in Modern Britain* (Champaign: University of Illinois Press, 2005); Maria DiCENZO, Lucy DELAP and Leila RYAN, *Feminist Media History: Suffrage, Periodicals and the Public Sphere* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011). DOI: 10.1057/9780230299078; Michelle SMITH, *Empire in British Girls' Literature and Culture: Imperial Girls, 1880–1915* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011). DOI: 10.1057/9780230308121; Kristine MORUZI, *Constructing Girlhood Through the Periodical Press, 1850–1915* (Aldershot: Ashgate, 2012); Beth RODGERS, *Adolescent Girlhood and Literary Culture at the Fin de Siècle: Daughters of Today* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016). DOI: 10.1007/978-3-319-32624-5.
- 66 Lásd e témához: Kathryn LEDBETTER, *British Victorian Women's Periodicals: Beauty, Civilization, and Poetry* (New York: Palgrave Macmillan, 2009) DOI: 10.1057/9780230620186; Catherine DELAFIELD, *Serialization and the Novel in Mid-Victorian Magazines* (Aldershot: Ashgate, 2015) DOI: 10.4324/9781315608440; Beth PALMER, *Women's Authorship and Editorship in Victorian Culture* (Oxford: Oxford University Press, 2011). DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199599110.001.0001; Alexis EASLEY, *First-Person Anonymous: Women Writers and Victorian Print Media, 1830–1870* (Aldershot: Ashgate, 2004); Linda H. PETERSON, *Becoming a Woman of Letters: Myths of Authorship and Fact of the Victorian Market* (Princeton: Princeton University Press, 2009). DOI: 10.1515/9781400833252; Marysa DEMOOR, *Their Fair Share: Women, Power and Criticism in the Athenaeum, from Millicent Garrett Fawcett to Katherine Mansfield, 1870–1920* (Aldershot: Ashgate, 2000); Nicola Diane THOMPSON, *Reviewing Sex: Gender and the Reception of Victorian Novels* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1996); Alexis EASLEY, *Literary Celebrity, Gender, and Victorian Authorship, 1850–1914* (Newark: University of Delaware Press, 2011); Alexis EASLEY, *New Media and the Rise of the Popular Woman Writer, 1832–1860*, Edinburgh Critical Studies in Victorian Culture (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2021). DOI: 10.3366/edinburgh/9781474475921.001.0001.
- 67 Patricia OKKER, *Our Sister Editors: Sarah J. Hale and the Tradition of Nineteenth-Century American Women Editors* (Athens–London: The University of Georgia Press, 1995); Barbara ONSLOW, *Women of the Press in Nineteenth-Century Britain* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000); Sharon M. HARRIS and Ellen GRUBER GARVEY, eds., *Blue Pencils and Hidden Hands: Women Editing Periodicals, 1830–1910* (Boston: Northeastern University Press, 2004); Elizabeth F. GRAY, ed., *Women in Journalism at the Fin de Siècle: Making a Name for Herself* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012). DOI: 10.1057/9781137001306; Marianne VAN REMOORTEL, *Women, Work and the Victorian Periodical: Living by the Press* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015). DOI: 10.1057/9781137435996. A női lapszerkesztőknek a társadalmi nyilvánosságban és a társadalmi-kulturális változások folyamataiban játszott szerepéhez a 18. századtól a 20. század elejéig lásd a Genti Egyetemen a Marianne Van Remoortel által vezetett *Agents of Change: Women Editors and Socio-Cultural Transformation in Europe, 1710–1920* projektet. E projekthez kapcsolódóan jelent meg

tott témák e területen a jótékonykodás, a fotográfia, a fametszetkészítés, illetve a humor jelenléte az időszak kiadványok kontextusában.⁶⁸

5.2. Periodika-költészet

A periodika-költészet (*periodical poetry*) kutatását a periodika-tudományon belül a korábban már említett *Wellesley Index* sajátos bibliográfiai gyakorlata indította el. A bibliográfiából ugyanis teljes mértékben kimaradtak a költők és a költői műfajok. A szerkesztői döntés a költészet másodlagos jelentőségéről tanúskodott, a szentimentális költészet túlsúlyát feltételezte a korabeli időszak kiadványok hasábjain, „töltelékanyagként” tekintett a periodikákban megjelent versekre, ugyanakkor az anyag mennyiségével összefüggő praktikus döntés állt a háttérben. E korábbi szemlélet megváltoztatásának a szükségességét Linda K. Hughes egy 2007-ben publikált, nagy hatású tanulmányában szorgalmazta.⁶⁹ Hughes arra hívta fel a figyelmet, hogy a költészetnek nemcsak az adott periodika presztízse, de a költői karrierék és az olvasóknak nyújtott esztétikai élvezet szempontjából is központi jelentősége van az időszak kiadványokban. Meggyőzően érvelt amellett, hogy ne töltelékanyagként tekintsünk a periodikákban közölt versekre, hanem vizuális és irodalmi hozzáadott értéként, a periodika vizualitásához tartozó szerves komponensként. Hughes tanulmánya óta számos értelmezés mutatott rá a periodika-költészetnek a költői bemutatkozásban, a költészet útján való jövedelemszerzésben játszott szerepére, illetve az időszak kiadványokban közzétett versek esztétikán túlmutató morális, társadalmi és politikai funkciójára.⁷⁰ Egy másik tendencia értelmében kérdéses, hogy egyáltalán különbség tehető-e periodika-költészet és újságírás közé. Az időszak kiadványokban publikált versek ugyanis sokszor a hírekre reagáló újságírói műfajokként, kommunikációs eszközökként funkcionáltak.⁷¹

a *Journal of European Periodical Studies* 2021-es évfolyamának tematikus összeállítására *Women Editors in Europe* címmel: <https://openjournals.ugent.be/jeps/issue/23185/info/>, hozzáférés: 2022.04.14.

- 68 Lásd Kristine MORUZI, „Encouraging Charitable Work and Membership in the Girls’ Friendly Society through British Girls’ Periodicals”, Charlotte BOMAN, „Vicarious Pleasures: Photography, Modernity, and Mid-Victorian Domestic Journalism”, Lorraine Janzen KOOISTRA, „Victorian Women Wood Engravers: The Case of Clemence Housman” és Katy BIRCH, „Gender, Anonymity, and Humour in Women’s Writing for *Punch*” című tanulmányát a következő kötetben: Alexis EASLEY, Clare GILL, and Beth RODGERS, eds., *Women, Periodicals, and Print Culture in Britain, 1830s–1900s: The Victorian Period*, 140–152, 202–217, 277–300, 351–364 (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019). DOI: 10.3366/edinburgh/9781474433907.001.0001.
- 69 Linda K. HUGHES, „What the Wellesley Index Left Out: Why Poetry Matters to Periodical Studies?”, *Victorian Periodicals Review* 40, no. 2 (2007): 91–125. Azóta már a *Wellesley Index* bővítése és a költői anyaggal való kiegészítése is elkezdődött: <http://periodicalpoetry.org/poetry1/history.php>, hozzáférés: 2022.04.14.
- 70 Ezek közül összefoglaló módon: Linda H. PETERSON, „Periodical Poetry”, in SHATTOCK, *Journalism and the Periodical Press...*, 126–143.
- 71 Andrew HOBBS, „Five Million Poems, or the Local Press as Poetry Publisher, 1800–1900”, *Victorian Periodicals Review* 45, no. 4 (2012): 488–492. DOI: 10.1353/vpr.2012.0044; Linda K. HUGHES, „Journalism’s Iconoclast: Rosamund Marriott Watson (‘Graham R. Tomson’), in GRAY, *Women in Journalism at the Fin de Siècle*, 202–217.

Monografikus igényű összefoglalók vizsgálják a periodika-költészet adott költői életművön belüli, illetve a népszerűség elérésének folyamatában játszott szerepét is.⁷²

5.3. Lapszerkesztők

A lapszerkesztői szerepkör vizsgálata a viktoriánus periodika-kutatásban az 1980-as években vette kezdetét az *Innovators and Preachers: The Role of the Editor in Victorian England* című kötettel.⁷³ Azóta számos esettanulmány szentelt figyelmet a lapszerkesztői szerepkör képlékenységének, és a szerkesztői pozíción belüli domináns szerepkörök szerint különített el szerkesztőtípusokat, férfi és női lapszerkesztőket. A leíró, „megmentő”, felfedező szándékú elemzések után, általánosabb értelmezési keretrendszerek kidolgozása érdekében azonban legújabban a lapszerkesztéssel kapcsolatos módszertani kérdések foglalkoztatják a kutatókat. A szerkesztőtípusok azonosítása helyett egyes értelmezők szerkesztői funkciók és kollektívák leírására törekednek, illetve általános megközelítések és elméleti fogalomrendszerek kidolgozását sürgetik, olyan jelentésszerű komparatív keretek kidolgozása érdekében, melyek a további elemző munkát nemzeti határokat meghaladó perspektívában teszik lehetővé.⁷⁴

5.4. Periodika-kutatás és oktatás

A periodikáknak a felsőfokú oktatásban való használata az 1970-es évektől fontos téma a periodika-kutatásban.⁷⁵ Az ezzel kapcsolatos intenzív eszmecsere a 2000-es években indult meg, és azóta több, a témának szentelt tematikus lapszámot jelentettek meg a periodika-tudomány szakfolyóiratai.⁷⁶ A periodika-kutatás és az oktatás kapcsolata az új (kutató)generációknak az időszaki kiadványok olvasásába és kutatásába való bevonása tekintetében releváns kérdése e kutatási irányzatnak. Az angolszász kurrikulum, az egyetemi kurzusok (eltérően a hazaiaktól) egyre nagyobb számban tartalmazzak a

72 Kathryn LEDBETTER, *Tennyson and the Victorian Periodicals: Commodities in Context* (Aldershot: Ashgate, 2007); Caley EHNES, *Victorian Poetry and the Poetics of the Literary Periodical*, Edinburgh Critical Studies in Victorian Culture (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019). DOI: 10.3366/edinburgh/9781474418348.001.0001.

73 Joel H. WIENER, ed., *Innovators and Preachers: The Role of the Editor in Victorian England* (Westport–London: Greenwood Press, 1985).

74 Az előbbihez lásd: Robert PATTEN and David FINKELSTEIN, „Editing Blackwood’s or What do Editors Do?”, in *Print Culture and the Blackwood Tradition*, ed. David FINKELSTEIN, 146–183 (Toronto: University of Toronto Press, 2006). DOI: 10.3138/9781442627475-009; az utóbbihoz lásd: Matthew PHILPOTTS, „The Role of the Periodical Editor: Literary Journals and Editorial Habitus”, *Modern Language Review* 107, no. 1 (2012): 39–64. DOI: 10.1353/mlr.2012.0245; Fionnuala DILLANE, „What is a Periodical Editor?: Types, Models, Characters, and Women”, *Journal of Modern Periodical Studies* 6, no. 1 (2021): 7–24. DOI: 10.21825/jeps.v6i1.20638.

75 Lásd például: Jules SEIGEL, Scott BENNETT and Lee GRUGEL, „Opening Session of the RSVP Conference: »The Present and Potential Use of Victorian Periodicals in Teaching«”, *Victorian Periodicals Newsletter* no. 18 [vol. 5 no. 4] (1972): 43–47.

76 Az *American Periodicals* 2002-es évfolyama *Periodical Research in the American Classroom*, a *Victorian Periodicals Review* 2006/4-es száma *Periodical Pedagogy*, 2015/2-es száma pedig *Digital Pedagogies* címmel jelentett meg a témát érintő tematikus összeállításokat.

periodikákra vonatkozó oktatási anyagot. A digitalizációs projektek e folyamatot csak segítik, hiszen a forrásokhoz való hozzáférést nagy mértékben könnyítették meg, a hallgatók pedig egyre gyakrabban kapnak lehetőséget digitalizációs projektekből való részvételre. A módszertani készségek kialakítása mellett a periodika-kutatás és oktatás összefüggéseiről szóló eszmecsere lényegi kérdése, hogy a digitalizációval kapcsolatos fejlesztések hogyan teszik lehetővé a tapasztalatok megosztására és megvitatására alkalmas online tanulási közösségek kialakulását. Az oktatás elméleti és gyakorlati kérdéseiről szóló diskurzus lényegi felismerése ugyanakkor, hogy a digitális források használatának rendkívül ösztönző hatása van, nagy mértékben segíti a hallgatókat, hogy passzív ismeretfogyasztókból aktív, önálló kutatókká váljanak.⁷⁷

6. Az applikáció lehetőségei: periodika-kutatás magyar nyelven, nemzetközi kitekintéssel

A periodika-kutatás angolszász paradigmájának az irodalomtörténész számára levonható talán legnagyobb tanulsága, hogy a 19. századi sajtó és a modernista időszak kiadványok, valamint az irodalom története elválaszthatatlan egymástól abból az egyszerű tényből adódóan, mely szerint a periodikumok az irodalmi szövegek megjelenésének elsődleges közegei a tárgyalt időszakban. Ez korántsem jelenti azt, hogy a periodikákra az irodalmi szövegek és szerzők kutatásának háttéreszközeként kellene tekintünk. Épp ellenkezőleg, sajátos módszertant megkövetelő, önmagukért érdemes kutatási tárgyként célszerű vizsgálni őket, kutatási elvként mindig szem előtt tartva, hogy az adott periodika minden egyes attribútuma személyek, intézmények, piaci viszonyok, gyártási körülmények, terjesztési feltételek, hírközlés, földrajzi elhelyezkedés, társadalmi hovatartozás stb. által közvetített.

Ha a periodika-tudomány szemszögéből tekintünk a 19–20. századi sajtókultúrára és a korabeli szövegeknek e periodika-irodalomba való elsődleges beágyazottságára, a könyvkiadáson és a nyomtatás privilegizált formájaként felfogott könyvpublikációkon alapuló, 20. századi formalista elgondolásokat tükröző irodalomtörténeteink konstruált volta is nyilvánvalóvá válik.⁷⁸ Hiszen Petőfi Sándor versei, Jókai Mór regényei, Arany János és Gyulai Pál kritikái (hogy itt csak e néhány kiemelkedő példára szorítkozzam) mind a korabeli lapok hasábjain jelentek meg, mielőtt összegyűjtve kötetpublikációként valamely kiadó könyvben is megjelentette volna őket. Épp ezért érdemes a 19–20. századi nyomtatott kultúrára az időszaki kiadványok és könyvek interaktivitásának és kölcsönösen egymást konstituáló voltának kreatív összjátékaként tekinteni. E folyamatban folytatásos periodika-közlemények rendszeresen váltak könyvvé, a könyvek pedig

77 Clare HORROCKS and Kim Edwards KEATES, „Introduction to the Special Issue: Digital Pedagogies: Building Learning Communities for Studying Victorian Periodicals”, *Victorian Periodicals Review* 48, no. 2 (2015): 157–160. DOI: 10.1353/vpr.2015.0026.

78 Erről angolszász vonatkozásban: Laurel BRAKE, *Subjugated Knowledges: Journalism, Gender and Literature in the Nineteenth Century* (Basingstoke: Macmillan, 1994). DOI: 10.1007/978-1-349-23322-9.

ismertetések, recenziók, kritikák, szemelvényes közlemények formájában tértek vissza az időszaki kiadványok hasábjaira.⁷⁹

A periodikák ugyanakkor kiváló lehetőséget nyújtanak az irodalomtudomány alapvető fogalmainak, metodológiáinak és módszertani korlátainak a tesztelésére is. A periodika ugyanis a szerzőséggel és a szerzői hanggal, a szöveg integritásával, az irodalmisággal és a társadalmi nyilvánossággal kapcsolatos fogalmak elbizonytalanításának médiuma. Az időszaki kiadványok, akárcsak az internet, a szerzők és olvasók, a verbális és vizuális tartalmak, a magas- és tömegkultúra, az esztétika és a piaci kapitalizmus közötti éles határvonalakat bizonytalanítják el. Az irodalomtudomány alapvető egységének, a szöveg fogalmának az újragondolására készítetnek. Nem egynemű, homogén, hanem különböző nézőpontokat kínáló közreműködők, szövegek, illusztrációk és reklámok, változó kommunikációs formák közötti, folyamatban lévő, nyitott, dinamikus, párbeszédet igénylő szövegfogalmat kínálnak.

Az angolszász periodika-tudomány tehát nemcsak a hazai sajtótörténet-írás metodológiáinak, hanem az irodalomtörténet-írás narratíváinak újragondolása szempontjából is ösztönző lehet, de inspiratív hatása mellett ne feledkezzünk meg arról, hogy nem más tudományágak szolgálatáért jött létre, hanem hogy önálló, önmagáért érdemes kutatási irányzattá váljon. Olyan új módszertani lehetőségeket nyújtó programmá, amely sajátos kelet-közép-európai periodika-kultúránk dinamizmusát is felfedheti. Márpedig erre épp azoknak a nemzeti kereteket meghaladó, transznacionális, átfogó keretrendszernek a létrehozása szempontjából van nagy szükség, amelyek célja az általánosítás és szisztematizálás, és amelyek a periodika-tudomány legsürgetőbb aktuális törekvései közé tartoznak. A periodika-kutatás és az időszaki kiadványok történeti problémáinak narrativizálása tehát nem lehet csak nemzeti belügy, az általános fogalmi keretek kidolgozásához a magunk esettanulmányai, sajátos történelmi-társadalmi-politikai kontextusokat feltáró vizsgálatait jelentős mértékben járulhatnak hozzá.

7. Kutatásetikai következtetések

A tudásgenerálás és tudásáramlás létrejöttében kulcsszerepet játszó szakmai együttműködés a napilap és folyóirat korpusz mennyisége és változatossága miatt már kezdetektől az angolszász periodika-kutatás központi kérdése volt. Michael Wolff a *Victorian Periodicals Review* már 1989-es első, elméleti kérdéseket exponáló tematikus számában felhívta a figyelmet a tudományos szocializáció és a gyakorlat szülte nehézségek közti ellentmondásokra. Wolff ma is aktuális és hazai körülmények között is érvényes kérdése épp arra vonatkozott, hogy intézményesen hogyan valósítható meg együttműködésen alapuló kutatás, amikor az egyetemi oktatás főként egyedülálló munkára készít fel, és a tudományos karrier fokmérője is az egyéni teljesítmény.⁸⁰

79 A periodikák és könyvek interaktivitásához lásd szintén Laurel BRAKE, *Print in Transition, 1850–1910: Studies in Media and Book History* (Basingstoke: Palgrave, 2001). DOI: 10.1057/9780230005709.

80 Michael WOLFF, „Damning the Golden Stream: Latest Thoughts on a Directory of Victorian Periodicals”, *Victorian Periodicals Review* 22, no. 3 (1989): 126–129.

A Wolff által megvilágított ellentmondás foglalkoztatja April Patricket is a *Victorian Periodicals Review* 2021-es tematikus összeállításában, mely történeti problémaként és a jelenben egyaránt érvényes témaként tekint a kollaboráció kérdésre. Patrick szintén az egyetemi oktatást és az érvényes előmeneteli rendszerek értékelési szempontjainak hatását okolja az elefántcsonttoronyban ülő, egyedül alkotó tudós képének még mindig érvényes dominanciájáért. Tanulmánya ellenpéldaként 1990 és 2020 közötti, együttműködésben megvalósuló periodika-tudományos projekteket mutat be 2020 nyarán készített, Zoom-platformú videóinterjúk alapján. Az interjúk nyomán három kollaborációs modellt különít el: közösen írt szövegeket, társszerkesztésben megjelent köteteket és digitális projektek révén megvalósuló együttműködések.⁸¹

Ha a Wolff és Patrick által megfogalmazott ellentmondásokra a periodika-kutatásnak pillanatnyilag még nincs is egyértelmű megoldási javaslata, kutatásetikai alapelve a mindenkori (ön)reflexivitás: a vakfoltok kutatása közben a saját szűklátókörűségek tudatosítása. Az önzés és az ellenségeskedés ilyen bénító korlátok, az egymással szembeni nagylelkűség, tisztesség és tolerancia gyakorlásának legnagyobb akadályai. Az angolszász periodika-tudomány ezért önzetlenségen alapuló tudáspolitikai mellett próbál elköteleződni, melynek alapvető ismérvei az ismeretek megosztása, a munka kollaboratív, kollektív és mindig párbeszédképes jellege.⁸²

Talán ezt a kutatásetikai szemléletet legnehezebb elsajátítanunk tőlük.

81 April PATRICK, „Models and Methods for Collaboration in Periodical Studies, 1990–2020”, *Victorian Periodicals Review* 54, no. 2 (2021): 327–344. A *Victorian Periodicals Review* vonatkozó tematikus száma történeti perspektívában írók, szerkesztők, nyomdászok, illusztrátorok és kiadók közötti együttműködések tárgyal. A tematikus összeállítás további fontos témája a periodika-kutatás és az oktatás, tudósok és egyetemi hallgatók együttműködésének lehetséges módjai. Vö. Jennifer PHEGLEY, „Collaboration in Victorian Periodical Production, Scholarship, and Teaching”, *Victorian Periodicals Review* 54, no. 2 (2021): 173–199.

82 Vö. DILLANE, „What is a Periodical Editor?”, 8. Legújabbban a globális klímaváltozással kapcsolatos kutatásetikai feladatok tudatosítása is felmerült, és a járványhelyzet által kiváltott online konferencia-modell a periodika-kutatás új paradigmájaként jelenik meg az etikai kérdéseket tárgyaló diskurzusban. A küszöbön álló vagy már zajló klímaváltozás közepette ugyanis a kutatók etikai-morális feladatává válik gazdaságos és környezetkímélő konferenciák szervezése, amelyek ráadásul mind társadalmi, mind pedig földrajzi tekintetben reprezentatívabbak és ily módon demokratikusabbak lehetnek. Lásd ehhez Tim SATTERTHWAITTE, „Online Conferences: A New Paradigm for Periodical Studies?”, *Journal of European Periodical Studies* 6, no. 2 (2021): 1–4.

A klasszikus antikvitás hazai műfordítás- és recepciótörténetéről (19–20. század)

DARAB Ágnes

Miskolci Egyetem, egyetemi tanár
ORCID: 000-0002-7876-4380

On the history of the translations and reception of classical antiquity in Hungary (nineteenth and twentieth centuries)

Abstract | This paper focuses on the history of literary translation of the poetry of HORACE, VIRGIL and CATULLUS in Hungary. After a brief overview of the translation history of antique classics, three aspects are explored: the volume composition and the paratext; KERÉNYI Károly's circle and the literary neoclassicism of the 1930s; and a contemporary paradigm of antique translations: literary translation as a form of intertextuality. In this regard, the paper aims to capture the early signs of intertextual translation in the poetry of GYÖNGYÖSI István, BERZSENYI Dániel, BABITS Mihály and RADNÓTI Miklós. Finally, it recontextualizes the Calvus-poems from KOVÁCS András Ferenc as a recent application of intertextual translation.

Keywords | translation studies, history of translation of Horace, Vergil and Catull in Hungary, paradigms of antique translation

* A tanulmány a XIV. Miskolci Alkalmazott Nyelvészeti Konferencián (*Fordulatok a fordítástörténetben. Cicerótól a CAT-ig*) 2022. január 25-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

„A magyarság viszonya Horatiushoz egyidős irodalmával” – írta Trencsényi-Waldapfel Imre az 1935-ben megjelent *Horatius noster* kísérőtanulmányában.¹ Állítása nemcsak a recepciótörténetben kétségtelenül mindig preferált Horatiusra érvényesíthető, hanem általánosságban is az antik klasszikusok magyarországi befogadtörténetére, amely latin nyelvű legendairódmunkban veszi kezdetét idézések formájában. A középkori szövegekben fellelhető antik citátumok gnómius tanulságokat közvetítettek keresztény átértelmezésben. A görög-római klasszikusok egy-egy művének a közlése teljes terjedelemben a 16. századtól regisztrálható, miként a fordításukra tett első kísérletek is. A protestáns humanizmus, majd a 17–18. század oktató-moralizáló szempontjai szerint készült fordítások leginkább műfordítás-próbálkozásokként írhatók le. Többségében olyan átírások ezek, amelyeknek az ambíciója az erkölcsi tanulság közvetítése. Ez a mindent felülíró szándék határozta meg a fordítandó szöveg kiválasztását és a fordítás nyelvezetét egyaránt, miközben az esztétikai és a metrikai – vagyis a poétikai – szempontok alárendelődtek a valláserkölcének.

A klasszikusok hazai műfordítás-történetében a deákos iskola fellépése hozott irodalomtörténeti jelentőségű fordulatot. Baróti Szabó Dávid, Rájnis József és Révai Miklós az antik költészet megszólaltatásában anyanyelvünk kiművelésének hathatós eszközét látták. Mindenekelőtt az ő fordítói tevékenységüknek köszönhető, hogy a 18–19. század fordulóján már teljes ókori szövegekpuszok jelentek meg magyar nyelven. Vergilius valamennyi eclogájának magyar fordítása 1789-ben jelent meg Rájnis Józseftől, majd 1813-ban Baróti Szabó Dávidtól, aki elsőként fordította le a teljes *Aeneid*-et, és adta ki annak első öt énekét 1810-ben, a 6–12. énekeket 1813-ban. Mindhárman fordítottak Horatiusból, akinek összes műveit Édes Gergely szólaltatta meg magyar nyelven 1819-ben, majd 1824-ben Virág Benedek,² aki azonban első Horatius-fordítását már 1790-ben publikálta.³

1 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „Magyar Horatius”, in *Horatius noster – Magyar Horatius*, tan. KERÉNYI Károly, szerk. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Kétnyelvű klasszikusok, 177–196 (Budapest: Officina, 1940²), 177. Itt megjegyzendő, hogy a *Horatius noster* második, 1940-ben megjelent kiadása az 1935-ös első kiadás átdolgozása, amely a kötetkompozíciót nem érintette, hanem egyes fordítások cseréjére korlátozódott: így került be újként például DEVECSERI Gábor (I. 7.) TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre (I. 11.), RADNÓTI Miklós (I. 17.) fordítása, és került ki például CSENERGY Jánosé (I. 28.) és TRENCSENYI Józsefé (I. 34.). Az 1943-ban megjelent harmadik kiadás az 1940-esnek a változatlan utánnomása. A *Horatius noster* három kiadásáról és az első két kiadás különbözőségeinek felismeréséről, elemzéséről és értelmezéséről lásd KÖRIZS Imre, *Horatius vini somnique benignus*, PhD-értekezés, Debrecen, 2008, 15–23, hozzáférés: 2022. 01. 18, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/78253/disszertacio.pdf?sequence=6&isAllowed=y>.

2 Virág Horatius-fordításairól és Horatius-képéről részletesen lásd IMRE Flóra, „Virág Benedek Horatius-képéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 170–196.

3 A Vergilius-eclogák hazai műfordítástörténetéről lásd TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „Vergilius pásztori műzsája”, in *Pásztori magyar Vergilius*, szerk., tan. TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Kétnyelvű klasszikusok, 58–108 (Budapest: Officina, 1938), 101–107. A Horatius-életmű hazai műfordítástörténetéről lásd TRENCSENYI-WALDAPFEL, „Magyar Horatius”, 177–196; BORZÁK István, „Bevezető”, in *Quinti HORATI FLACCI Opera omnia – Quintus HORATIUS FLACCUS, Összes művei*, szerk., bev., tan. BORZÁK István és DEVECSERI Gábor, 7–54 (Budapest: Corvina Kiadó, 1961), 34–54.

Mindebből szükségszerűen következett a feladat: a műfordítás elméleti kérdéseinek, a műfordítói magatartás elvi alapvetésének megfogalmazása és a gyakorlati megvalósítás módozatainak kimunkálása. Az *ars interpretandi* középpontjában a metrika állt. A fordítói magatartás két pólusát a metrumhű és az azt elutasító, a klasszikus időmértékes és a magyar újmértékes, illetve a rimes és hangsúlyos magyar versforma alkotta, amelyek között a kettőt elegyítő megoldások is születtek.

„A műfordításnak, mint a többi irodalmi műfajnak is, a világirodalomban és minden nemzet, illetve nyelv irodalmában megvan a maga története; ez azonban csak az illető irodalom szerves egységében válik értelmezhetővé.”⁴ Az antik klasszikusok hazai fordítása és annak elmélete a 18. századtól írható le folyamatos történetként, amelynek Szilágyi János György két hullámhegyét és két hullámvölgyét különböztette meg.⁵ Az első hullámhegy a kifejezési lehetőségeit kereső, fordításközpontú reformkori irodalomban rajzolódik ki, amit Petőfi és Arany korszaka vált fel. Ezután a műfordításban jó időre a középszerűség vette át az uralmat. Az Arany-epigon költészet olvasóinak Csengery János domesztikáló fordításaival⁶ kellett megelégedniük. A második hullámhegyet az új hangot kereső Nyugat-költők fellépése jelenti, akik bár az új költői hangra és színre a francia modernnek költészetében ismertek rá, fordították a görög–római klasszikusokat is, a „szép hűtlenek” elvei szerint. E korszak végén jelentkezett műfordításaival a rekonstrukciós paradigmát abszolutizáló Devecseri Gábor, akinek 1938-ban megjelenő Catullus összes-fordítása lezárta a Csengery-korszakot,⁷ mert egy antik költő teljes életműve először szólalt meg a Nyugat költői nyelvén. A második hullámvölgy az 1950-es évek elején kezdődött, és tartott csaknem a 20. század végéig. A fordítás felülről irányított program volt, amely ugyancsak felülről irányított válogatásban kívánta megismertetni a remekműveket világirodalmi tájékozottságunk szélesítésének céljával.

Toldy Ferenc 1843-ban a Kisfaludy Társaságban *A műfordítás elveiről* tartott vita-indítójában az abszolút formahűség és a műfordítás költői szabadságának a szembenállásáról beszélt, és szorgalmazta a „grammaticusi zsarnokló szempont helyébe a szabadabb művészt és nemzetit jogaiba igatni”.⁸ Hegyi György szembeállítja a mozaik- és az élményfordítót, s kibékíthetetlen ellentétükben látja antik műfordításunk továbblépésének a gátját.⁹ Józan Ildikó ugyancsak két szembenálló paradigmáról ír: az egyik a fordított szöveg fogadtatását szinte kizárólag az eredetihez fűződő kapcsolata függvényévé teszi, a másik a célszöveg hitelét helyezi előtérbe.¹⁰ Nevezzük bárhogy, az an-

4 SZILÁGYI János György, „A műfordítás mint irodalom: Az ókori klasszikusok fordításának mai helyzetéhez”, *Antik Tanulmányok* 25, 1. sz. (1978): 85–88, 87. = SZILÁGYI János György, *A tenger fölött: Írások ókori görög és itáliai kultúrákról*, 220–225 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2011), 222.

5 SZILÁGYI János György, „Az antik klasszikus költészet fordításának aktualitása”, *Holmi* 16, 11. sz. (2004): 1327–1332, 1328–1329. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 226–234, 227–228.

6 Csengery értékeléséről lásd POLGÁR Anikó, *Catullus noster: Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013), 48–82.

7 Csengerynek 30 híján teljes Catullus-fordítása 1880-ban jelent meg.

8 Idézi SZILÁGYI, „A műfordítás mint irodalom...”, 86. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 221.

9 HEGYI György, „Antik műfordításunk két útja”, *Antik Tanulmányok* 28, 1. sz. (1981): 40–43.

10 JÓZAN Ildikó, „Polgár Anikó: *Catullus noster*”, *BUKSZ* 16, 1. sz. (2004), 57.

tik klasszikusok magyar irodalmi fordítástörténetében két szembenálló műfordítói paradigma kristályosodott ki, amelyek párhuzamosan vannak jelen a műfordítás 19–20. századi történetében. A műfordításról szóló vitákban – különösképp az 1961-ben megjelent kétnyelvű *Horatius összes versei* kiváltotta szenvedélyes polémiában¹¹ – megmutatkozik, hogy a két műfordítói paradigma (szöveg- és formahűség versus fordítói/költői szabadság) szembenállása nem korlátozódott a fordított szöveg külső és belső formája megtartásának vagy átírásának kérdésére, hanem a műfordításról mint költészettről, mint irodalomról szólt. Amikor Toldy, majd Babits, Vas István és Rónay György a műfordításról vitáztak, alapállásuk megegyezett: a műfordítást külön műfajnak tekintették, amely nem leplezi, hogy más nyelvi közegben született, de amely szerves része koruk élő irodalmának.¹² Polgár Anikó az antik műfordítások négy paradigmáját állapítja meg: domesztikáció, integráció, rekonstrukció és applikáció.¹³ Ezek felismerése és leírása, vagyis a két hagyományos paradigma oppozíciójára korlátozódó műfordítói magatartás elmozdítása egy érzékenyebb és árnyaltabb összkép irányába aligha képzelhető el a mintegy 150 éves hazai műfordításkritikában és -vitában megfogalmazódó felismerések és tapasztalatok nélkül.

Kötetkompozíció és paratextus

Az antik klasszikusok műfordításának és a műfordítás elvi alapvetéseit tisztázó polémiáknak a történetét mára viszonylag jól feldolgozta a szakirodalom. Ezért is érdekesebb és tanulságosabb ennek epizódjait nem az esemény-, hanem a recepciótörténet felől láttatni. Ennek a megközelítésnek egyik szempontja lehet a kötetkompozíció. Közismert, hogy az ókorban az auktorok maguk válogatták és rendezték köteté publikálásra szánt szövegeiket. Az elrendezés nem a művek keletkezésének időrendjét követte, hanem a retorikából értelmezhető strukturális szempontok szerint, valamint tartalmi és esztétikai analógiák mentén történt. A kompozíció nemcsak a *varietas* antik esztétikai elvárásának felel meg, hanem párbeszédbe lépteti a kötet egyes darabjait, amelyek így egymást is értelmezik, és ezzel tovább építik az egyes szövegek jelentésrétegeit.

Végigtekintve az antik klasszikusok 20. századi magyar fordításainak¹⁴ négy, máig meghatározó kiadásán (*Horatius noster*, *Pásztori magyar Vergilius*, *Horatius összes ver-*

11 A Horatius-vita történeti áttekintését annak teljes irodalmával együtt lásd ITTÉZS Dániel, „A Horatius-ódák XX. századi fordításairól”, in *Papírgaluska: Tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításáról*, szerk. HAJDU Péter és POLGÁR Anikó, Pont fordítva, 201–236 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006); POLGÁR Anikó, „»Pontosság« és »szószertiség« a rekonstrukció elméletében: A Horatius-vita néhány elvi kérdése”, in Uo., 7–19. Újabbán és különösen Vas István szabadságharcos attitűdjéről lásd KÖRIZS Imre, „Kókuszszereny és bölcs bolondozás”, *Holmi* 26, 10. sz. (2014): 1174–1178.

12 SZILÁGYI, „A műfordítás mint irodalom...”, 86–87. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 221–222.

13 POLGÁR, *Catullus noster...*, 48–222.

14 Itt térek ki annak a tisztázására, hogy a tanulmány miért csak a költői szövegek műfordítástörténetét tárgyalja, miközben mind a címben, mind a kifejtésben antikfordításokról ír, amely magában foglalná a prózai szövegeket is. Az antik prózai szövegek fordítása nem hívott életre elméleti diskurzust, mivel nem törekedett az antik szöveg grammatikai, szintaktikai és ritmikai sajátosságainak célnyelvi

sei és a *Lyra Mundi* sorozatban megjelent *Catullus versei*) azt tapasztaljuk, hogy a kötetkompozíció minden esetben a kor fordítói hagyományának, valamint a fordított szövegkorpusz hatás- és befogadástörténetének aktuális képét tükrözi vissza. A Trencsényi-Waldapfel Imre szerkesztésében 1935-ben megjelent kétnyelvű *Horatius noster* nem a teljes életműből nyújt válogatást, csak az ódákból és az epodusokból. A tartalomjegyzék a költeményeket e két műfaj szerint csoportosítja, majd az ódákat a horatiusi négy könyv szerinti rendben sorakoztatja, miként az epodusokat is a horatiusi elrendezés szerinti számozással jelöli. Az ódák–epodusok sorrend azonban máris értékítéletet közvetít, mert az epodusok – a szatírák első könyvével együtt – a pályakezdő Horatius i. e. 40 és 30 között írt költeményei, amelyeket csak később követ az ódák i. e. 23-ban megjelent első három könyve, majd tíz évvel később, i. e. 13-ban a negyedik. A kronológia megfordításában megláthatjuk azt az alig felmérhető hatást, amelyet Horatius ódái az európai irodalomra mindmáig gyakorolnak, és amely az ódákat a recepciótörténetben olyan megingathatatlanul helyezte az életmű élére, hogy azt a *Horatius noster* szerkesztője sem hagyta (feltehetően egyetértően) figyelmen kívül.

Rövid kitekintésként a folytatásra, a *Lyra Mundi* sorozat 1985-ben megjelent *Quintus Horatius Flaccus: Ódák*¹⁵ kötetének nagy érdeme, hogy Horatius valamennyi ódáját közli, tehát teljes képet ad ódaköltészetéről. A sorozatban megjelent *Catullus összes versei* című kötet koncepcióját megismételve egy-egy költeményt több fordításban is közöl, és pedig a 104 költeményből álló ódakorpuszból 62-t új fordításban. Ugyanakkor az életműből kimetszett ódaköltészet továbbra is azt közvetíti, hogy a horatiusi szövegkorpusznak ez az igazán maradandó, „tudni érdemes” produktuma. Ebből a tradícióból majd csak a Várady Szabolcs szerkesztésében 2006-ban megjelent *Horatius: Válogatott versek* lép ki,¹⁶ amelynek koncepcionális újdonsága, hogy a válogatott költeményeket az életmű kronológiáját megtartva (szatírák 1, epodusok, szatírák 2, ódák 1–3, epistulák 1, ódák 4, epistulák 2) közli, az ódák 1. könyvét teljes terjedelemben, összességében pedig 26 verset új fordításban.

A *Horatius noster* tartalomjegyzékének megfordított műfaji kronológiájában sorakoztatott versek oldalszámai zavarba ejtőek. Az ódák első verse mellett a 44-es oldalszám áll, a másodiké mellett a 32-es, majd a 144-es és így tovább. A növekvő rendben sorakozó latin kötet-, és versszámok, valamint azok nem egymást követő lapszámiai között a fordító neve, utána – megint csak szokatlan eljárásként – születésének és halálkozásának az éve szerepel. Végigtekintve az évszámokon nyilvánvalóvá lesz, hogy a

átvitelére. A forrásszöveg tartalmilag és nyelvilag is minél inkább szövegű fordítása volt és maradt a mindent felülíró ambíció, nem a fordított szöveg prózapoétikai minősége. Az antikfordítás ezért hagyományosan az antik költészet megszólaltatására korlátozódik. Részletesebben lásd HAJDU Péter, „Az aczélpuskák szószerintisége”, in HAJDU és POLGÁR, *Papírgaluska*, 175–185; HAJDU Péter, „A római próza magyar fordításának furcsa hagyománya”, in *A klasszikusok magyarul*, szerk. HAJDU Péter és FERENCZI Attila, Pont fordítva 8, 7–69 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009).

15 QUINTUS HORATIUS FLACCUS, *Ódák*, szerk. ZSOLT Angéla, Lyra Mundi (Budapest: Európa Kiadó, 1985), 9–205.

16 HORATIUS, *Válogatott versek*, szerk. VÁRADY Szabolcs, Európa diákkönyvtár (Budapest: Európa Kiadó, 2006), 5–246.

tartalomjegyzék a költemények latin sorrendjét a magyar Horatius-fordítások történeti kronológiájával egészíti ki. Az I. 1. óda fordítója a 18. századi *Névtelen*, az utolsóként beválogatott IV. 12. ódáé Vas István. A paratextus¹⁷ azonban a magyar Horatius-fordítások időrendjét szinte folyamatosan megtörni kényszerült. A 16. századi Tasnádi Péter II. 14. ódafordítása például azért került Orczy Lőrinc II. 10. és Rónai Pál II. 16. ódafordítási közé, mert ezt kívánja meg a latin vers horatiusi elrendezése. A kötetben közölt műfordítások kronológiája azonban maradéktalanul követi a magyar Horatius-fordítások történetét, ezzel együtt a horatiusi költészet recepciótörténetét, amely a 16. századi Tasnádi Péter ódafordításával (II. 14.) veszi kezdetét és a kortárs Vas Istvánéval (IV. 12.) zárul.

A *Horatius noster* másik paratextusa – Berzsenyi *Horác* című verse – kiváltképp fontos szerepet kap olvasó és szöveg viszonyában. Nagymértékben irányítja és meghatározza az olvasó elvárásai horizontját, és ezzel a fordítások befogadását. Berzsenyi verse a kötetben közölt első szöveg, amely nemcsak megelőzi, hanem megelőlegezi a válogatott műfordításokkal közvetített és Kerényi Károly bevezetésében megfogalmazott Horatius-képet. Berzsenyi költeménye Horatius I. 9. Taliarchus-ódájának a műfordítás és az átírás határán lebegő újralkotása. Bár a költemény a Soracte havas csúcsát a Ság hófödte tetejévé domesztikálja, összességében rekonstruktív eljárással azt a Horatius-képet közvetíti, amely az előszónak, a műfordítások élére választott II. 14. Postumus-ódának és a kötetben közölt költemények összességének egyaránt a fő szövege: Horatius mint életbölcesség. A horatiusi költészet hazai fordítástörténetét az időrendbe szedett műfordítások, a bennük megmutatkozó fordítói paradigmák közvetítik, amelyek Tasnádi Péter krisztianizált parafrázisától a deákos költők útkeresésén, Virág Benedeknek a horatiusi költészet belső formáját is értő és rekonstruáló megszólaltatásán, Csengery János metrumot és költői képvilágot egyaránt domesztikáló fordítói eljárásán át vezet el a 20. századig, Kosztolányi, Szabó Lőrinc és Vas István metrumot és képnyelvet fel lazító és a fordítást a saját költészetbe integráló műfordításáig.

Az 1938-ban megjelent *Pásztori magyar Vergilius* szerkesztője ugyancsak Trencsényi-Waldapfel Imre, aki Vergilius tíz eclogáját az antik kötetkompozíció megtartásával közölte kétnyelvű kiadásban. A latin szövegek tükrében olvasható fordítások – Rájnistól Devecseriig – átfogják a vergiliusi eclogaköltészet magyar műfordítástörténetének a teljességét, törekedve azok kronológiájának megtartására is. A nagyjából metrumhű fordítások között külön színt képvisel „a paraszti hangulatú hexameter legnagyobb mesterének”,¹⁸ Fazekas Mihálynak a képnyelvet mérsékeltén domesztikáló for-

17 A paratextus terminust mindvégig a genette-i értelemben használom, aki a paratextust a transztextuális viszonyok második típusaként írja le, amely lazább viszonyt tart fenn a mű alkotta egészen a szoros értelemben vett szöveggel: lapszéli, lapalji és szöveg utáni jegyzetek, mottó, illusztrációk, ajánlások és egyéb kiegészítő szerepű jelek, kéziratok, allográfok, amelyek a szöveget (különbözőképpen) veszik körül, néha kommentálják: Gérard GENETTE, *Palimpsestes: La littérature au second degré* (Paris: Seuil, 1982), 10 = Gérard GENETTE, „Transztextualitás”, ford. BURJÁN Mónika, *Helikon* 42, 1–2. sz. (1996): 82–90, 84. Lásd még JÓZAN Ildikó, „Műfordítás és intertextualitás”, in *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. KABDEBŐ Lóránt et al., 133–145 (Budapest: Anonymus Kiadó, 1998), 142–143.

18 TRENCSENYI-WALDAPFEL, „Vergilius pásztori műzsája”, 107.

dítása (I. 1–2: „Tityre! E terebély bikk enyhében heverészvén / Kis sípodba csak úgy tillingatod erdei dallod”) vagy Révai Miklós költői értékű prózai V. ecloga-fordítása. A kötet paratextusa az I. ecloga előlapján elhelyezett *Íliás*-idézet: 18. 525–526: „[...] két pásztora ballag utána, / Szép sípszóba felejtkeznek s nem sejtik az ármányt”. Ez ismét határozott irányt szab az eclogák értékének: nem a bukolikus költészetnek a hagyományos befogadói elvárás szerint idilli világát, hanem éppen annak a fenyegetettségét hangsúlyozza.

A 20. század legnagyobb hazai műfordításvitáját¹⁹ kiváltó kétnyelvű *Horatius összes versei* 1961-ben jelent meg Borzsák István és Devecseri Gábor szerkesztésében, akik követték a kétnyelvű kiadások tradícióját, de szakítottak a magyar fordítások teljes történeti palettáját közvetítő válogatás metódusával. A szerkesztők fő ambíciója a teljes Horatius-életmű közzététele volt korszerű, kizárólag 20. századi fordítók közlésében. A költemények az egyes műfajokon belül az ókorból fennmaradt elrendezésben követik egymást, a műfajok sorrendje azonban itt sem az életmű kronológiáját követi, hanem azt, amelyet a recepciótörténet formált meg: ugyancsak az ódák négy könyve került az életmű elejére. A kötet a filológus-paradigma²⁰ megtestesülése, amelynek ideálja a tudomány és a művészet, a klasszika-filológia és a költészet egységét megteremtő műfordítás, amely nem a forrásszöveg nyelvi és kulturális idegenségének a felszámolására, hanem éppen annak a rekonstruálására törekszik. A klasszikus filológus Borzsák és a klasszikus filológus-költő-műfordító Devecseri személye garancia volt arra, hogy a szerkesztés, a szöveggondozás, a fordítások filológiai és poétikai szempontú kontrollja kikezdehetetlen szakmaisággal valósul meg. Az elismerés helyett felcsapó vitát nem is a horatiusi költői világot rekonstruáló kötet színvonala váltotta ki, hanem a rekonstrukciós paradigma maga. Annak a mindent felülíró abszolutizálása, amely a kritikusok szerint Horatius líráját nem eleven költészetként szólaltatta meg, hanem – Vas István megfogalmazásával – rezervátumba zárta.

A *Lyra Mundi* sorozat első antik kötete az 1978-ban Zsolt Angéla szerkesztésében megjelent teljes Catullus.²¹ Nem közli a latin szöveget, vagyis radikálisan szakít a mindenkori kétnyelvű kiadások metapoétikus ambíciójával, amely a forrásszöveget a fordítás fölé rendeli, annak értékét pedig az eredeti szöveggel fenntartott kapcsolata függvényévé teszi. Nem számolja fel az antikfordítások közlésének másik hagyományát, de nem is követi szolgálait. A catullusi szövegtörzs fennmaradt 116 (töredékekkel 118) versfordításának alapját Devecseri teljes Catullus-fordítása képezte, de nem az 1938-ban kiadott első, kétnyelvű kiadás, hanem az 1967-ben Devecseri átdolgozásában megjelent harmadik, amely már csak a revideált fordításokat tartalmazta. A *Lyra Mundi* Catullusa megőrzi a latin *libellus* sorrendjét, de az egyes verseknek több fordítását is közli egymás után, keletkezésük időrendjében. Ez az eljárás a műfordításmélet felől értelmezve azt teszi láthatóvá, hogy a formai és a tartalmi hűség utópia. A műfordí-

19 A vitát Vas István szokatlanul éles kritikája indította el: Vas István, „A fordító naplója”, *Új Írás* 2, 4–5. sz. (1962): 350–355, 523–528.

20 Részletesen lásd POLGÁR, *Catullus noster...*, 41–47.

21 CATULLUS *Versei*, szerk. ZSOLT Angéla, *Lyra Mundi* (Budapest: Európa Kiadó, 1978), 7–190.

tások olvasatok, amelyekben tükröződik a maguk korának poétikai hagyománya is.²² A szerkesztő nem törekedett egy-egy vers valamennyi magyar fordításának a közlésére, csak az arra érdemesekkel egészítette ki Devecseriét, amely így további 16 fordító 55 fordításával – az övéinek csaknem a felével – egészül ki.²³

A catullusi kompozíciót megőrző fordításkötet tehát lehetővé teszi a versek párbeszédének érzékelését. A latin szöveg kiiktatásával azonban felszámolja azt a befogadói magatartást, amely a fordításra nem önálló alkotásként tekint, hanem – a forrásnyelv ismeretének teljes vagy részleges hiányában – az eredeti szöveg tartalmi ismertetőjeként. Ez a paradigmaváltás a Catullus-műfordításokat a magyar irodalom részeként nyújtja át olvasóinak, mintegy kétszáz évet átfogó *varietas*ával. A fordítások kiválasztása nem korlátozódik a 20. századra, de nem is irodalomtörténeti szempontokon alapszik. A magyar irodalom élőnek érzett Catullus-fordításairól kíván teljes képet adni a legkorábbtól a legfrissebbig, Révai Miklósétól (1773) Vas Istvánéig (1977).²⁴

Stemma, Argonauták és az antikfordítás programja

„Nyugateurópa szellemi emberét abban a korban, amelyben a költészetnek megnyílni kezd, három latin költő ragadja meg hatásával: Vergilius, mint imádság és költészet [...]; Catullus, mint szenvedély és költészet [...]; Horatius, mint életbölcesség és [...] költészet.”²⁵ Kerényi Károly leírása az eddigi példák alapján az ókori klasszikusok hazai műfordítás- és recepciótörténetére is bátran érvényesíthető. Catullus költészetének magyar irodalmi befogadása Vergiliusénak vagy Horatiusénak a viszonylagos folyamatosságával összehasonlítva szaggatottabb.²⁶ Azonban van ennek a történetnek egy vonatkoztatási pontja, ahonnan előre tekintve a három latin költő tanulmányozására és kreatív megismerésére tett igyekezet szerves folyamatosságban van jelen a magyar kutatásban. Az antikfordításoknak a *Nyugat* fellépése és a II. világháború közötti években tapasztalható hullámhegye innen újabb fénytörésben lesz láthatóvá.

A *Horatius noster* 1935-ben jelent meg, a *Pásztori magyar Vergilius* és Devecseri teljes Catullusa egyaránt 1938-ban. A Horatius-válogatás és a Vergilius-eclogák szerkesztője, egyik fordítója és az eclogákhoz írt utószó szerzője a Kerényi-tanítvány Trencsényi-Waldapfel Imre volt. A Horatius-kötethez és Devecseri Catullusához Kerényi Károly írt bevezetőt, aki elindítója volt az *Officina* kiadásában megjelenő *Kétnyelvű klasszikusok* sorozatnak (1935–1943), amelyben az itt tárgyalt Horatius-, Vergilius- és Catullus-kötetek is napvilágot láttak. Kerényi 1926-ban lett a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára. Ugyanekkor indította el a hamarosan széles körben híressé lett *pénteki előadásokat*, ahol mítoszértelmezésének elméleti kereteit fejtette ki.

22 JÓZAN, „A fordítás és intertextualitás”, 139–140.

23 SZILÁGYI János György, „Catullus noster: A teljes Catullus új kiadásához”, *Antik Tanulmányok* 25, 2. sz. (1978): 236–242, 236, vö. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 203–212, 203.

24 SZILÁGYI, „Catullus noster”, 237–239. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 204–206.

25 KERÉNYI Károly, „Horatius noster”, in TRENCSENYI-WALDAPFEL, *Horatius noster – Magyar Horatius*, 9.

26 Részletesen lásd SZILÁGYI, „Catullus noster”, 239–241. = SZILÁGYI, *A tenger fölött...*, 206–212.

Ennek a hallgatóságából került ki az a tudós-kulturális-intellektuális kör, amely a bázisát képezte a Stemmának.²⁷ A Stemma-kört Kerényi Alföldi Andrással együtt hozta létre 1930-ban ugyancsak a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán. Eredeti célja antik szerzők műveinek közös olvasása volt, amely később kiegészült a tagok tanulmányainak felolvasásával és megvitatásával, illetve a fordítói munkával. Ennek eredményei lettek a görög–latin klasszikusok hiánypótló műfordításai,²⁸ köztük az itt tárgyalt Horatius-, Vergilius- és Catullus-kötettel.

1935-ben Kerényi Hamvas Bélával együtt megalapította a Stemma-kör eszmeiségét közvetítő *Sziget* folyóiratot, amelynek 1935-ben, 1936-ban és 1939-ben jelent meg egy-egy száma.²⁹ A második és a harmadik szám megjelenése közötti két évben indította útjára Trencsényi-Waldapfel Imre és Hajnal Anna az *Argonautákat*,³⁰ amelynek megjelent két száma (1937 és 1938) a *Sziget* klasszicizáló törekvésének a folytatójaként lépett fel, hiszen a szerzői részben a Stemma fiatal tudósai voltak.

„Kerényi az ókor értékeinek megérzésével az ókortudomány megújítására s a megújuló ókortudományban az európai értékeket a magyar kultúra számára is megőrző szigetnek, mint az ez értékeket veszélyeztető erőkkel szembeni betörési pontnak a megteremtésére törekedett.”³¹ A Kerényi-műhelyek névvasztása nyilvánvalóan metaforikus: vízre szállni, elhajózni és felkutatni az aranykor békéjét, harmóniáját és szépségét őrző Boldogok szigeteit – azonban nem a kivonulás, az elszigetelődés, az örök távozás ambíciójával. A *stemma* gyöngysort, koszorút jelent, értékes és szép dolgok füzérét. A Kerényi-kör tudósai és művészei erre vállalkoztak, a humanizmus szigeteként működő szellemi műhelyként egybefogni, cselekvően képviselni és jobb időkre megőrizni a humánomot, az esztétikumot és a békét.

E vállalkozásban kitüntetett szerepet kapott a műfordítás, amelyet nemcsak a *Két nyelvű klasszikusok* kötetei reprezentáltak, hanem az egyes fordítások is. Szembetűnő az *Argonautákban* közölt – nem csak antik – fordítások nagy száma, még inkább a szerkesztői eljárás, amely a verseket a műfordító neve alatt szerepeltette.³² A gesztus és maguk a fordítások nyilvánvalóvá tették, hogy a korszerű műfordítás csak a saját költészet hangján szólalhat meg, annak gondolat- és képvilágába integrálva, a fordító költő munkásságának és az élő irodalomnak a részeként. Trencsényi és Devecseri mellett a fordítók között találjuk Illyést, Vas Istvánt és Radnótit. Az *Argonauták* lapjain jelent meg Vas István első antikfordítása – Vergilius I. eclogája –, és Radnóti Tibullus-fordí-

27 A Kerényi-körrel, a *Stemmáról* és a *Szigetről* lásd FENYVESI Kristóf, „A Dél betörése: Kerényi Károly és a *Sziget* topológiája”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 243–280.

28 Teljes listáját nyújtja MARÓT Károly, „A klasszika-filológia mai állása Magyarországon”, *Szellem és Élet* 6, 1–2. sz. (1943): 51–71, 55.

29 A *Szigetről* részletesen lásd BIRCSÁK Anikó, *A Sziget és a Nyugat: A Sziget mint műhely*, hozzáférés: 2022. 01. 04, <http://epika.web.elte.hu/doktor/BircsakAniko.pdf>.

30 TRENCSENYI Katalin, „Az Argohajósok (és más »görögök«) viszontagságos kalandjai századunk harmincas éveiben. Az *Argonauták* című folyóirat története”, *Irodalomtörténet* 27/77, 3–4. sz. (1996): 392–401, 395.

31 RITOÓK Zsigmond, „Németh László és a görögség”, *Irodalomtörténet* 32/82, 3. sz. (2001): 397–411.

32 TRENCSENYI, „Az Argohajósok...”, 398.

tása (I. 3.), a *Detestatio belli*, amely „a Radnóti-líra egyik szuverén bravúrja” és „a latin költészet megmagyarításának egyik legfényesebb diadala.”³³ Az 1930-as évek klasszicizálódásának, amely ekkoriban áthatja a Nyugat harmadik nemzedékének avantgárdtól és a népiességtől induló költészetét, az ókori klasszikusok fordítása ad lendületet.³⁴ Az antik klasszikusok hazai műfordítástörténetének Szilágyi korszakolásában második hullámhegyként aposztrofált időszakát tehát nemcsak az antikfordításokban is a maguk hangját kereső Nyugat-költők fellépése alapozta meg, hanem a Kerényi-kör szellemi-intellektuális műhelyeinek a tevékenysége is.

A felülírás alakzatai: hypertext, applikáció, intertextualitás

Antik klasszikusaink műfordítástörténetének legújabb jelensége a közösségi média online felületein közzé tett új fordítások, mint Imre Flóra I. 11. Horatius óda-fordítása (Leuconoéhoz)³⁵ vagy Catullus V. carmenjének, a híres csókversnek az új fordítása Kőríz Imrétől.³⁶ Mindkettő a Nyugat első nemzedékének fordítói paradigmáját követi, amikor az antik versformát megtartva a versnyelvet olyan hangon szólaltatja meg, amely a differenciált és a differenciálatlan olvasó elvárásának egyaránt megfelel. Más helyzetet jelent, amikor az online felületen közzétett fordítás egyfajta hypertextként működik, amely a megjelenése pillanatától a nyilvánosság előtt formálódik. Kőrízével szinte egyszerre jelent meg a catullusi csókvers újabb fordítása Kulin Borbálától³⁷ a privát Facebook oldalán, amelyet a professzionális kommentelők észrevételei és javaslatai nyomban szakmai diskurzus tárgyává tettek. Ez a fajta online megjelenés a műfordítói munkának még alig belátható irányát nyithatja meg.

Napjaink hazai antikfordításának merőben új iránya Kovács András Ferenc (a tavábbiakban KAF) „grandiózus poétikai játéka”, a Calvus-versek.³⁸ KAF a verseket 1998 óta folyamatosan, egyenként publikálja eltérő ritmusban és különböző folyóiratokban. Calvus a neóterikus költők körének jelentős tagja és Catullus barátja volt, akinek a

33 Vas István, *Miért vijjog a saskeselyű* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1981), 46.

34 RÓNAY György, „Jegyzet Radnóti formáiról”, *Kortárs* 8, 11. sz. (1964): 1823–1825, 1824: „épp annyira tekinthető nemzedéki vonásnak is, amennyire annak tekinthető a „bukolikus” életérzés, e formai-hangulati tájékozódás forrása is. Formailag, nyelvileg, ritmikailag a nemzedéknek legalábbis egy része – legkivált Radnóti (és mellette talán leginkább Hajnal Anna) – nem a *Nyugathoz* kapcsolódik, nem is Adyhoz, vagy – a második nemzedékből – Szabó Lőrínchez, mint ahogy nem visszhangzik az Erdélyi József hozta petőfies hangra sem”.

35 Imre Flóra költői Facebook-oldalán jelent meg 2019. augusztus 7-én: hozzáférés 2022. 01. 06, <https://www.facebook.com/imreflorakolto/posts/2358699030892630/>.

36 Hozzáférés: 2022. 01. 06, <https://1749.hu/szepirodalom/vers/eljunk-lesbia.html?fbclid=IwAR2E88erV4bq-YqMpwxfGZjAQPbw357yXuodnI5sGjMRy4Ov74xbFsCiUw>.

37 Kulin privát Facebook-oldalán jelent meg bejegyzésként 2020. december 2-án, hozzáférés: 2022. 01. 06, <https://www.facebook.com/kulin.borbala>.

38 A Calvus-versek nagyszerű elemzését nyújtja KERTI Anna Emese, „»Verseimbe te fűj, lehelj ma lelket!«: Kovács András Ferenc Calvus-verseinek intertextuális hálózatáról (Catullus, Horatius, Ovidius)”, *Ókor* 18, 4. sz. (2019): 59–70.

verseiből azonban mindössze 21 töredék maradt fenn. KAF a Calvus-versekben többszörös szerepjátékot épít fel, amikor nemcsak a hiányzó életmű közlőjeként, hanem – megkettőzve a költői álarcot – a hiányzó, tehát fiktív költészethez a fordítójaként szólal meg. A saját fordításaiként közreadott költemények egy fiktív költészet pseudo-fordításai.³⁹ A verseket gyakran lexikon szócikket imitáló paratextus kíséretében közli, amelynek eltérő információi még inkább elbizonytalanítják a befogadót. A paratextusokban említett Calvus-fragmentumok száma általában 21, de előfordul 22, 27 és 43 is, a Calvus-versek száma pedig 117, 124, 141, 150, 155 és 156. A számok váltakozása önmagában is elbizonytalanító, ráadásul felülmúlja a Calvus-versek alapját képező Catullusi korpuszt, amely 116 költeményből áll.

Tovább sokszorozva a költői álarcot, KAF a Calvus-verseket műfordításokként közli, és ezzel behelyezi őket az antikfordítások hagyományába. A Calvus-költemények nemcsak Catullus költészetével, valamint az allúziókkal bevont horatiusi és ovidiusi költészettel⁴⁰ lépnek párbeszédbe, hanem azok műfordítói paradigmáival, elsősorban Devecseriével. KAF Calvus-versei az átemelés, a variáció, a továbbírás, a más kontextusba helyezés irodalmi technikáival olyan intertextuális hálót építenek fel, amelynek fiktív szövegtere felülírja, ugyanakkor élővé teszi a hagyományt.

A Calvus-versekben szövegtestet öltő, Polgár Anikótól applikációnak, Józán Ildikótól intertextualitásnak⁴¹ nevezett paradigma nem minden előzmény nélküli a magyar műfordítástörténetben. A heroida-fordító Gyöngyösi István a bővítés retorikai alakzataival megvalósított felülírás módszerével fordította Ovidius szövegét.⁴² Berzsényi nem fordította Horatiust, irodalomtörténet-írásunk mégis őt kanonizálta a magyar horatianizmus legnagyobb egyéniségeként. Berzsényi ugyanúgy az átemelés, a variáció és a továbbírás alakzatait alkalmazta, mint KAF. Azonban Horatius lírájából úgy építette fel a saját költészetét, hogy birtokba vette a horatiusi versformát és a horatiusi vers belső formáját is.⁴³

Babits első verseskötetének (*Levelek Irisz koszorújából*, 1909) élére helyezte programadó ars poeticáját, az *In Horatium* című versét.⁴⁴ Ennek az első négy sora metrumhű, pontos fordítása Horatius úgynevezett római ódái, a III. kötet első hat költeménye közül az ugyancsak programadó elsőnek, a folytatás pedig – hűen az ambivalens címhez – Horatius, vagyis a klasszicizmus követésének és elutasításának a kettősségében meghatározott saját költészet programja. Babits műfordításként kezdődő költeménye a szemünk láttára formálódik át, a bőséges Horatius-allúziók ellenére, saját költészeté.

39 KERTI, „Verseimbe te fűj ...”, 60.

40 A Calvus-versek Horatius- és Ovidius-allúzióiról lásd *uo.*, 64–68.

41 JÓZAN, „Műfordítás és intertextualitás”, 133–145.

42 Részletesen lásd POLGÁR Anikó, *Ráfogások Ovidiusra* (Pozsony: Kalligram, 2011), 14–32.

43 Ennek elemző bemutatása FERENCZI Attila, „Berzsényi és az új Horatius”, in *Az ismeretlen klasszikus: Berzsényi-tanulmányok*, szerk. FÓRIZS Gergely és VADERNA Gábor, Reciti konferenciakötetek 1, 17–30 (Budapest: Reciti Kiadó, 2018).

44 Babits versének kétarcú horatianizmusáról részletesen lásd IMRE Flóra, „Babits és Horatius”, *Alföld* 71, 5. sz. (2020): 69–83, különösen 71–76.

Radnótit Trencsényi-Waldapfel Imre kérte fel Vergilius IX. eclogájának fordítására egy tervezett béke-antológiába. A kötet végül nem készült el, de az eclogafordítás igen, és meg is jelent a *Pásztori magyar Vergiliusban*. Messzire vezetne annak a taglálása, hogy ez a találkozás a költészet szövegterében mekkora hatással volt Radnótira, illetve irodalmunkra, amelynek Vergilius pásztori költészete nemcsak műfordításban lett része, hanem az azt továbbbíró és továbbalakító Radnóti eclogaciklusában is. A háttörténetnek most csak a másik irányát említem, azt, hogy Radnóti fordításának a metrikája és a nyelvezete a forrásszövegnél harmonikusabbá formálta a költeményt. Vergilius műfaji szempontból egyik legklasszikusabb IX. eclogája Radnóti műfordításában klasszikusabb lett, ami a vergiliusi eclogaköltészetről alkotott képünkre is hatással van. A Radnóti-fordítás felerősödött klasszicitása műfaji sajátosságként tűnik fel, holott háttérében a fordító vágyakozása sejthető a klasszikussal csaknem szinonim harmónia után.⁴⁵

Berzsenyi, Babits, Radnóti és Kovács András Ferenc idézett költeményei és poétikai eljárásai nem a műfordítás hagyományos gyakorlatával vetnek fényt Vergilius, Horatius és Catullus költészetére. A műfordítással, műfordítás-betétekkel, utalásokkal, idézésekkel és parafrázisokkal, tehát műfordítói és költői pluralizmussal újraírt költemények az antikélmény megfogalmazásai, amelyek nem megfelelni akarnak a forrásszövegeknek, hanem kapcsolatba lépni velük. „A fordított szövegeknek nem egyetlen intertextusa az eredeti szöveg, mivel a fordítás kapcsolatba léphet az eredetiben is már meglévő intertextusokkal, az eredeti mű szerzőjének egyéb műveivel, illetve [...] a fordító saját szövegeivel [...]”.⁴⁶A kapcsolódás módozataiban mutatkozik meg, hogy a fordítás vagy újírás milyen fényt vet az eredetire, egyszersmind milyen fényt vet a fordító-újíró életművére. A műfordítás intertextuális létmódjából adódóan az eredeti és fordítása egymásba szövődésének poétikai eljárásaiban és azok mintázatában mutatkozik meg, hogy mi köti össze a két szövegvilágot.

45 Részletes elemzését lásd KŐRIZS Imre, „»Dallama már fülembé motoz.«: Radnóti hatása Vergiliusra”, *Holmi* 22, 9. sz. (2010): 1150–1156.

46 JÓZAN, „Műfordítás és intertextualitás”, 139.

Paludanus „Admirandá”-jának magyar látogatói

GÖMÖRI György

Senior Research Associate at the School of Slavonic and East European Studies-UCLA, London
ORCID 0000-0002-0805-7234

Hungarian visitors in „Admiranda” by Paludanus

Abstract | Bernard PALUDANUS (1550–1633) was a Dutch polymath and collector. His collection in Enkhuizen, „Admiranda” was admired and visited by numerous people, including several Hungarians. This essay focuses on these visits which took place between 1602 and 1630, culminating in a visit of several Transylvanians in 1627. They are all commemorated in Paludanus’s album, now in the Royal Library at The Hague.

Keywords | Netherland, Bernard Paludanus, Hungarian peregrination, album amicorum

Bernard Paludanus (eredeti nevén Berend der Broecke) 1550-ben született Steenwijkben és 1633-ban halt meg Enkhuizenben. Ez a városka Hollandia beltengerének, az IJsselmeernek kikötője, Amszterdamtól kb. negyven kilométerre északra található. Kiesett a nemzetközi peregrinus-forgalomból, amely a 16. század végén, illetve a 17. század első harmadában a négy hollandiai egyetem közül leginkább Leident vagy az erősebben kálvinista Franekert érintette. Az, hogy ez időben mégis sokan látogattak Enkhuizenbe, kizárólag az itt született Paludanus „Admiranda” nevű rendkívüli gyűjteményének volt köszönhető – az itáliai Aldrovandi-gyűjtemény mellett ez a korabeli Európa legfontosabb elő-múzeumát jelentette, amelyet a németalföldi gyűjtő számos kortársa megcsodált.

Fiatalabb éveit Paludanus tanulással és utazgatással töltötte: orvosi képezést szerzett Padovában, járt Bécsben és Rómában, 1592-ben még Angliában is, de a fáradalmakban bővelkedő közel-keleti utazásokat sem hagyta ki: hosszabb időt töltött a Szentföldön, járt Tripoliszban és Egyiptomban. Gyűjtőszenvédélyét a kor protestáns empirizmusa diktálta: minden állatfaját, növényt és tárgyat össze akart szedni, amiről a *Bibliában* szó esik, más szóval kézzelfogható bizonyítékokat kívánt szerezni a zsidó-keresztény kultúra előtörténetéből. Egyiptomi utazásának sikerét az a három múmia jelezte, amelyeket sikerült épségben Hollandiába szállítania – és itt egy furcsa hiedelemben ütközünk: miért kezelték a múmiákat ebben a korban a keresztények megkülönböztetett tisztelettel? Azért, mert a bibliai történet szerint József Egyiptomban halt meg, tehát testét vélhetően bebalzsamozták, így ha minden ősi keresztadarabka Krisztus keresztjére emlékeztetett, úgy minden régi múmia Józsefre.¹ Némi tudományos érdeklődés is megindult irántuk, sőt egyes receptek is felsorolták a múmiákat hozzávalóként. A múmiák nem mindig értek biztonságban célba: a kor egy másik jeruzsálemi utazója, Mikołaj Krzysztof „Árvácska” Radziwiłł is szeretett volna hazavinni egy egyiptomi múmiát, de ezt meghiúsította egy hajóút közbeni vihar, amikor is egy lengyel katolikus pap fanatikus dörgedelmei miatt a tengerbe kellett dobni a nehezen beszerzett tetemet.²

Paludanus gyűjtőszenvédélyét méltányolták a kortársak: fennmaradt Carolus Clusius botanikusnak több levele Joachim II Camerariushoz, amelyekben barátságos hangon ír a páduai medikusról, azt remélve, hogy az hamarosan útra kel Közel-Keletre, és az anyagi támogatás, amit más tudósoktól kapott útjához, jó befektetés lesz.³ Mivel Paludanus nem volt gazdag, főrangú utazó, minden pénzre szüksége volt, hogy gyűjteményét létrehozza, az is lehetséges, hogy kereskedőktől is kapott megbízásokat.

- 1 JORINK, HGM, „Noah’s Ark Restored (and Wrecked): Dutch Collectors, Natural History and the Problem of Biblical Exegesis”, in *Silent Messengers: The Circulation of Material Objects of Knowledge in the Early Modern Low Countries*, eds. Sven DUPRÉ and Christoph Herbert LÜTHY, *Low Countries Studies on the Circulation of Knowledge*, Vol. 3, 2:153–184 (Berlijn: LIT Verlag, 2011), 2:162–163.
- 2 GÖMÖRI György, „Mikołaj Krzysztof Radziwiłł jeruzsálemi utazása és erről írt művének fogadtatása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124 (2020): 528–533.
- 3 „Letter from Clusius, Carolus to Camerarius, Joachim II, 1580-02-26 (C163)”, in Esther van GELDER, ed., *Clusius correspondence: A digital edition-in-progress*, 1st release: December 2015. (The Hague: Huygens ING.), hozzáférés: 2022. 03.15. <http://clusiuscorrespondence.huygens.knaw.nl>

Paludanus 1581-ben telepedett le Enkhuizenben, gyűjteménye 1590 után jött létre. A hágai Királyi Könyvtárban őrzött emlékkönyvében már 1578-ból találunk bejegyzéseket.⁴ A kor jeles humanistája, Josephus Justus Scaliger ismerte, és 1593 októberében meg is látogatta Paludanust Enkhuizenben, Hugo Grotius pedig nagy elismeréssel nyilatkozott „a világmindenség művészetének” gyűjteményéről.⁵

A szakirodalom Paludanus két gyűjteményéről tud, az elsőt, vagy annak nagy részét 1603–1604-ben eladta I. Frigyes württembergi hercegnek, de pár évvel később már össze tudott szedni elég „kuriozitást” egy újabb gyűjteményhez. Ezt aztán igen sok külföldi látogatta, köztük lengyelek és magyarok. A lengyelek esetében nem könnyű megmondani, jártak-e mind Enkhuizenben, mert legtöbbször csak a nevüket jegyezték be a Paludanus-alumba, helymegjelölés nélkül, illetve egyesek Leident, mások meg Páduát adva meg a találkozás helyét.⁶ Amennyiben csoportosan hagytak magukról hírt, azt általában a gyűjtemény megtekintésekor tették, mint például Krzysztof és Kazimierz Leo Sapieha, akik Hieronim Przerzecki és Jakub Sandurski társaságában jártak Hollandiában, és az album elejére írták be nevüket – bizonyára megfordultak Paludanus otthonában.⁷ A főrangú Krzysztof Zbaraskiról pedig onnan tudjuk, hogy 1596-ban itt járt, mivel egy latin idézet mellett feltüntette az „Enkh[uizen]” helynevet is.⁸ Mint ahogy a leideni egyetemet is főleg lengyel és sziléziai protestánsok, kálvinisták és unitáriusok, sőt a kisebb protestáns szekták tagjai is látogatták, Paludanus lengyel látogatói szintén közülük kerültek ki.

De számunkra a legfontosabbak a magyar látogatók. Közöttük az első, „Casparus Szeghedy, Ungarus” a legtalányosabb.⁹ Bejegyzésénél sem pontos helyet, sem időpontot nem adott meg, de mivel nevét az 1602-es látogatók beírásai között találjuk, feltételezhetjük, hogy ebben az időben járt Paludanusnál. Latin mottója sem igazít el, ami egy Martialis-sorra megy vissza:¹⁰ „Omnia si perdas famam servare memento” (Még ha mindent el is vesztenél, megmarad híred emléke), bár lehet, hogy ez mintegy biztatás-ként Paludanus első gyűjteményének fenntartási nehézségeire vonatkozik. Heltai János adattárában szerepel egy Szegedi Gáspár, aki nagyszombati polgár volt, és két heidelbergi diákot is pártfogolt.¹¹

4 Bernhard PALUDANUS, *Album Amicorum*, Hága, Királyi Könyvtár, 133 M 63.

5 JORINK, „Noah’s Ark Restored...”, 155, 164. Scaliger bejegyzése: PALUDANUS *Album Amicorum...*, 29r.

6 Uo., fol. 254. A Górajksi testvérek, Johannes és Zbigniew esetében (fol. 122) a találkozás helye Pádua, 1579, Hieronimus Piekarski viszont 1578-ban még Leidenben jegyezte be a nevét (fol. 133) az albumba.

7 A két Sapieha és társaik a hágai Királyi Könyvtár feljegyzése szerint 1625 és 1630 között járhattak Paludanusnál. Bejegyzésük az album 6. lapján olvasható.

8 PALUDANUS, *Album Amicorum...*, fol. 22r. Mottója olvasatomban „Imperium facile iis artibus retinissibus [?] partum est” – pontatlan idézet Sallustius *De Coniuratione Catilinae* című művéből. Helyesen: „iis artibus retinetur, quibus initio partum est”.

9 PALUDANUS, *Album Amicorum...*, 583v.

10 „Omnia si perdas, famam servare memento / Qua semel amissa, postea nullus eris” – így idézi Domenico Nani MIRABELI, *Polyantheia, opus suavissimum floribus exornatum* (Coloniae, 1574) művében a 329. lapon ezt a Martialisnak tulajdonított két sort.

11 HELTAI János, „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve [1980]*, 243–347 (1982): 323.

Fennmaradt egy emlékkönyvi bejegyzés, amely majdnem biztosan a Paludanus-látogató Szegeditől származik. Ezt az *Inscriptiones Alborum Amicorum* a 8847. sorszám alatt tartja számon, a neve „Casparus Zegedy de Zentkiralj”, vagyis szentkirályi Szege-di Gáspár. A bejegyzést különösen érdekessé teszi a szöveg négynyelvűsége: a szokásos latin mellett („Virtus nobilitat”) egy-egy rövid mondatot spanyolul, olaszul és franciául is olvashatunk. A bejegyzés helye Nagyszombat, ideje 1607. április 26., az album pedig a hosszú külföldi peregrinációjából éppen visszatért Miskolci Csulyak István református lelkészé. Ezek alapján a nagyszombati polgáré lehet a bejegyzés, aki éppen patrónusi tevékenysége miatt írhatott Miskolci Csulyak *album amicorum*ába. Ami az olasz mondatot illeti, az egy kis változtatással megfelel a Leonardo da Vincitől származó aforizmának: „Chi semina virt virtù, fama recoglie”, vagyis „Aki erényt vet, hírnevet arat” (Szegeдинél „racoglie fama” áll).¹² Nem biztos, hogy ez az ember valóban öt nyelven beszélt, de valószínű, hogy értett valamit mindegyiken; az sem biztos, hogy járt spanyol földön, de ha Németalföldre eljutott, ott találkozhatott spanyol katonákkal, ha már Enkhuizen és Amszterdamot meglátogatta, eljuthatott Párizsba és Svájcba is. Mivel nem rajzol be címet az albumba, és mottója „demokratikus” töltésű, szinte biztosan olyan protestáns peregrinusról van szó, aki szerint nem a nemesi cím, hanem az erény, a műveltség és világlátottság avat valakit igazán nemessé.

Egy Európa-utazó *hungarus*, a körmöcbányai Corvinus (Raab) Mihály is eljutott Enkhuizenbe, mégpedig Angliából hazatérőben, 1624 februárjában. Wittenberg és Leiden után látogatott el Angliába, ahol sok teológussal találkozott, többek között a költő John Donne-nal, a Szent Pál-székesegyház dékánjával.¹³ Innen visszatérve Franekerben is eltöltött pár hetet, és valószínűleg onnan rándult át Enkhuizenbe, amit nem Paludanus, hanem Corvinus Mihály albumából tudunk. Ebbe az albumba írt be latinul pár népszerű újtestamentumi mondatot, és festette be címerét az enkhuizeni orvos és an-

-
- 12 MISKOLCI CSULYAK István albuma, jelenleg magántulajdonban. No. 8847; in LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones album amicorum*, 2003–2022, DOI: 10.14232/iaa, hozzáférés: 2022. március 15., <http://iaa.bibl.u-szeged.hu>. Miskolci Csulyak Istvánról (1575–1645) részletesen ír ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 3. kiadás, szerk. LADÁNYI Sándor (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 408; Miskolci Csulyakról az újabb szakirodalom: SZABÓ András, „Miskolci Csulyak István Heidelbergben”, in *Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk., KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 119–128 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011); OLÁH Róbert, „Adalékok Miskolci Csulyak István albumának értékeléséhez”, in MISKOLCI CSULYAK István és Nicolaus REUSNER, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, szerk. DIENES Dénes és OLÁH Róbert, 34–55 (Debrecen–Sárospatak: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára–Hernád Kiadó, 2018); OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*, Hit és kultúra 7 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2022).
- 13 Corvinus biogramja: GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2005), 3, 184. A Donne-bejegyzés lapja a cambridge-i Egyetemi Könyvtár tulajdonában, jelzete GBR/0012/MS Additional 8466, erről lásd PETRÓCZI Éva, „John Donne verses bejegyzése egy körmöcbányai diák album amicorumába”, *Egyháztörténelmi Szemle* 2 (2001): 46–56, 50.

tikvárius 1624. június másodikán.¹⁴ Utána Corvinus Lübecken és Brémán keresztül tért vissza Magyarországra.

Néhány évvel később a magyarországi utazók újra fölfedezték az „Admirandát”-t. Ez szorosan összefüggött Bethlen Péter európai körútjával, aminek mára elég tetemes irodaloms van Lukinich Imrétől e sorok írójáig.¹⁵ Röviden összefoglalva, Bethlen Gábor elsősorban tanulni küldte külföldre, az Odera melletti Frankfurtba, majd Leidenbe Kornis Mihály és Tölcseki István keze alá három másik kísérővel. Itt a magyarok 1626. július 25-én írták be nevüket az egyetemi anyakönyvbe.¹⁶ De Bethlen Péter nem szerette Leident, és nem akart nyelveket tanulni, emiatt idősebb Bethlen István úgy döntött, újabb kísérőkkel és magasabb rangú udvari emberekkel próbálkozik, akik ugyanakkor diplomáciai feladatokat is végrehajthatnak: 1627 nyarán Cseffei Lászlót, Bornemisza Ferencet és Pálóczy Horváth Istvánt küldte Bethlen Péter után.¹⁷ Közülük Bornemisza Ferenc jól beszélt franciául, a másik két kísérő latin műveltsége és tekintélye szavatolta „korrekciós” utazásuk sikerét. Miután megérkeztek Németalföldre, nem matrikuláltak Leidenben, hanem innen (Amszterdamból?) 1628 elején továbbindultak Brédán, Antwerpenen és Brüsszelen keresztül Angliába. A doveri vár parancsnokának jelentése alapján, a régi naptár szerint 1628. február 13-án érkeztek meg.¹⁸

A Paludanus-albumba különböző lapokon öt magyar írta be a nevét, legfontosabb közülük Bornemisza Ferenc, akit jelenleg „Bornemius” néven tart számon a hágai

14 Michael CORVINUS, *Album amicorum*, OSZK Oct. Lat. 114, 55/r. No. 321; in LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones...*, hozzáférés: 2022. március 15., DOI: 10.14232/iaa, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu>. Köszönet Latzkovits Miklósnak, aki fölhívta figyelmemet erre a bejegyzésre.

15 LUKINICH Imre, „Az iktári Bethlen fiúk külföldi iskoláztatásának történetéhez”, in *Nagyenyedi Album*, 79–100 (Budapest: k. n., 1926); MONOK István, „Cseffei László, 1592–1662”, *Századok* 122 (1988): 622–648; MONOK István, „Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációjának történetéhez: I. Idősebb Bethlen István levelei”, *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* (1989): 193–197; GÖMÖRI György, „Emlékkönyvi bejegyzések”, *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* (1989): 193–207; GÖMÖRI György, „Bethlen Péter körutazásának nyomai nyugati emlékkönyvekben és jelentésekben”, in GÖMÖRI György, *Erdélyiek és angolok: Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*, 21–26 (Budapest: Héttorony Kiadó, 1992); OLÁH Róbert, „Adalékok az »et amicorum« possesszor bejegyzésekhez”, in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 521–526 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016); HÁMORI NAGY Zsuzsa, „Francia követjelentések Bethlen Péter és kísérete brüsszeli és velencei tartózkodásáról”, *Lymbus: Magyarágtudományi Forrásközlemények* 13 (2016): 57–66.

16 „Bethlehen Petrus de Iktar, Nobilis, Transylvanus, ref. 17 éves”, in BOZZAY Réka és LADÁNYI Sándor szerk., *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Magyar diákok egyetemjárása az újkorban 15 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007), 2516. biogram. Vele egy napon matrikulál Abaffy László (2514), Bethlen János (2515), valamint Kornis Mihály (2524), Tornai Pap Gáspár (2526) és Tölcseki vagy „Tölcéki M.” István (2527).

17 HERPEI János, „Hogyan történhetett Bethlen Gábor és Bajoni Vince római zarándoklata?”, in HERPEI János, *Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Adattár XVII. szellemi mozgalmaink történetéhez 3: Művelődési törekvések a század második felében, 378–384 (Budapest–Szeged, MTA ITI–JATE I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1971), 381.

18 „Charles I – volume 92: February 1–11, 1628”, in John BRUCE, ed., *Calendar of State Papers Domestic: Charles I, 1627–28* (London: Her Majesty’s Stationery Office, 1858), 539–557. British History Online, hozzáférés: 2022. 03. 19., <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/domestic/chas1/1627-8/pp539-557>, 543. A fordítás a szerző munkája.

könyvtár. Az általa bejegyzett latin idézet jelzi alkimista érdeklődését, illetve ismereteit: „Alterius non sit qui suus esse potest” – ez a sor (Ne légy más, ha önmagad lehetsz), Paracelsus egyik „rózsakeresztes” arcképének a mottója. A bejegyzés dátuma után a következő szöveg olvasható: „Clarissimo viro Domino Berhardo Paludano Doc[tor]e de orbis terrarum singularitatis, bene merito ac Europae orbis principibus Caesaribusque notissimo et gratissimō in memoriam sui scribebat Fran. Bornemisza ex Claudpoli Transylvan-Ungarus”.¹⁹ Vagyis Bornemisza is nagyra tartja ezt a maga nevében egyedülálló gyűjteményt. A bejegyzéssel azonban van egy probléma, mégpedig a dátum: 1627. november nyolcadika! Mivel a csoport csak 1627. november közepén érkezett Hamburgba, Bornemisza Ferenc alighanem eltévesztette a hónapot, amikor november 12-ét december helyett, ugyanis társai mind 1627. december hetedikén írták be nevüket Paludanus emlékkönyvébe.²⁰

Azt, hogy ekkor és angliai–franciaországi útjuk alkalmával a Bethlen Péter-csoport kulcsembere éppen Bornemisza volt, egy velencei jelentés támasztja alá, mivel Alvise Contarini ezt írja a dózsénak 1628. március 15-én:

Úgy találom, hogy Franciscus Bornemizzának, aki e fiatalember [Bethlen Péter] nevelője, parancsa van [Bethlen] Gábortól, hogy igazolja urának visszavonulását és a Császárral kötött békét [...]. Ezt a megbízatását itt [Angliában] teljesítette és amikor a herceg [Duke Buckingham] [...] elpanaszolta, hogy Gábor cserbenhagyta Dániát, ő azzal tromfolta le, hogy elmondta, itt ők is ezt csinálták, és hogy az angol követ [Sir Thomas Roe?] Konstantinápolyban szavakon kívül nem adott semmit [...]²¹

Contarini még hozzáteszi, hogy Bornemiszát, aki majd Velencét is föl fogja keresni, erősen francia pártinak tartja.

A Paludanus-album magyar bejegyzői közül Kornis Mihály és Cseffei László még a Bornemisza előtti oldalakra írja be nevét. Kornis, bár katolikus vallású, magyarul ír be egy – különösen protestánsok által használt – jelmondatot: „Ha Isten velünk, senki ellenünk”; „Michael Cornis [], a Totvaradya, Nobilis Transilv[anus].”²² Ám dátum nem tartozik a bejegyzéshez, ezért akár korábban is járhatott itt. Azonban ha már Amszterdamban találkozott az új csoporttal vagy Bornemiszával, meglehetősen valószínűleg vele egyszerre vagy a másik három erdélyivel együtt érkezett látogatóba Enkhuizenbe. Cseffei la-

19 PALUDANUS, *Album Amicorum...*, fol. 262.

20 Egy korábbi tanulmányom – GÖMÖRI, „Bethlen Péter körutazásának...”, 22. – feltételezi, hogy az erdélyi csoport Amszterdamból látogathatót el Enkhuizenbe. Erre nincs bizonyíték; mindenesetre az Enkhuizeni látogatás még a brédai, illetve brüsszeli út előtt történt, ezeken Zeller Márton már nem vett részt, ő Hollandiában maradt.

21 „Venice: March 1628, 11–19.,” in Allen B. HINDS, ed., *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice*, Volume 21, 1628–1629 (London: His Majesty’s Stationery Office, 1916), 14–29. British History Online, hozzáférés: 2022. 03. 19., <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol21/pp14-29>, 20. A fordítás a szerző munkája.

22 PALUDANUS, *Album Amicorum...*, fol. 127. Valamilyen okból Kornis („Michael Cornis”) 2021-ben hiányzott a Paludanus-album hágai nyilvántartásából, ahol az összes többi magyar fel van sorolva.

tinul jegyez be egy jelmondatot – „Virtute duce comiti fortuna(m)” –, majd hozzátesz néhány köszönő szót: „In gratiam Bernhardi Paludani Doctoris Excellentissimi in urbe maritima Enchusei.”²³ Pálóczi Horváth János (az albumban: „Johan. Horvat de Palocz”) mottója a Bornemisza által is használt Paracelsus-jelmondat.²⁴ Ezután Horváth így folytatja: „Hoc Chrysographo memoriam suam commendavit Excellentissimo viro Domino Bernhardo Paludano John Horvat de Palocz Transylvaniae Principis dulcis familiaris”,²⁵ amiből csakúgy, mint az őt követő Zeller Márton bejegyzéséből arra következtethetünk, Paludanus sokat hallott Bethlen Gáborról, és örült, hogy annak közeli udvari embereivel találkozhat. Zeller Márton egy bibliai latin kétsorossal kezdi bejegyzését: „Ut mare est sine fluctibus / Sic Christianor[um] Vita non est sine luctibus” (Amint hogy nincs tenger hullám nélkül, / A kereszténynek élete sincs gyász nélkül). Majd így folytatja: „C. V. Domino Bernhardo Paludano Medicinae Doctori, paecula haec in amicam sui recordationem scribebat Enghusae div. 7 Xbris 1627. Martinus Szeller de Colosuar Nobilis Transylvanus, S[erenissi]mi Principis Tran[sylva]niae Aulae Familiaris”.²⁶

Mint látjuk, a nehéz holland helységnév latinus formáját mindegyik magyar, illetve *hungarus* (Zeller Márton szász eredetű erdélyi nemes) kicsit másképp írja: Cseffei „Enchusának”, Zeller „Enghusának”, s a pár évvel későbbi ide látogató Haller Gábor „Emusának”. Addigra már betelt Paludanus ezernél több bejegyzést tartalmazó emlékkönyve, amelyben az utolsó bejegyzések 1630-ból valók, tehát Haller saját naplójába jegyezte föl ezt a fontos mondatot 1631 októberében Franeker és Leiden között: „9. Emusa. Láttam az Paludánust és egész egyet-másit”.²⁷ Kitől hallott vajon Haller Paludanus gyűjteményéről? Alighanem Bethlen István valamelyik alumnusától, talán éppen Pálóczi Horváthtól, akivel ez időben levelezett. „Az Paludánus” még két évig élt, 83 évesen, a kor fogalmai szerint nagyon idősen hunyt el, Enkhuizenben van eltemetve.

23 Cseffei bejegyzése uo., 249, idézve GÖMÖRI, *Erdélyiek és angolok...*, 23. A 25. oldalon, a 7. lábjegyzetben hibásan szerepel az album jelzete, amely helyesen: 133 M 63.

24 Ez a jelmondat áll azon a Paracelsus-fametszeten, amelyet A. Hirschvogel készített 1538-ban, Wellcome Intézet, London, jelzete: Ref.2200305i.

25 PALUDANUS, *Album Amicorum...*, fol. 291.

26 Uo., fol. 350/r.

27 „Haller Gábor naplója 1630–1644”, in *Erdélyi Történeti Adatok*, szerk. SZABÓ Károly, 4 köt., 4:VII–131 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1862), 4:10. Legújabb feldolgozása: SZABÓ András Péter, *Haller Gábor: egy 17. századi erdélyi arisztokrata pályaképe*, doktori (PhD) értekezés (Budapest: 2008).

A pokol egyik oszlopa

Helyesbítések a *Res literaria Hungariae* szerzőjének,
Árvay Mihálynak az életrajzához

MIHALIK Béla Vilmos

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, tudományos főmunkatárs
ORCID 0000-0003-2144-7517

A Pillar of Hell. Corrections to the Biography of Árvay Mihály, Author of *Res literaria Hungariae*

Abstract | This paper clarifies the biographical data about ÁRVAY Mihály, the author of *Res literaria Hungariae*, one of the first chronologically organized works of literary history. Although the volume is nowadays mainly regarded from the point of view of cultural history, many errors about the author's biography have been transmitted in encyclopaedias from the nineteenth century onwards. This was mainly due to the fact that two priests with same name lived at the same time.

The author, ÁRVAY Mihály, was born in 1708 in Kassa into a well-connected noble family. He entered the Jesuit order and published two works in 1734 and 1735. In 1742, however, he was dismissed from the order for an unspecified offence. He was then incorporated into the Diocese of Eger, where he became parish priest of Jászladány. After only two years of service, he was dismissed from the diocese for sexual offences and embezzlement cases. However, the encyclopaedias then mixed up his biography with another priest of the same name and same diocese. After a few years, the real ÁRVAY Mihály appeared in the other half of the country, first in the Diocese of Győr and then in the Diocese of Veszprém. He then had to leave them as well because of various disciplinary matters. He finally ended his life as parish priest of Balatonendréd, a village of the Benedictine Abbey of Tihany, in 1760, ten years later than previous biographies had thought.

Keywords | *Res Literaria Hungaria*, Jesuit, Árvay Mihály, biography, church discipline

* A tanulmány az MTA BTK Lendület – Hosszú reformáció Közép- és Kelet-Európában 1500–1800 támogatásával készült.

„Bél [Mátyás] sikertelen kísérletét¹ egy kis művecske követte, mely több tekintetben figyelemreméltó, noha most már éppen semmi tudományos becse sincs. Ez Árvai Mihály jezsuita tanárnak névtelenül megjelent *Res literaria Hungariae*² című munkája” – írta Szinnyei József egyik elődjéről, a magyar irodalomtörténet első rendszeresítőiről szóló, 1877-ben megjelent munkájában.³ Árvay újszerűsége abban rejlett, hogy ő volt az első, aki a jelesebb szerzőket nem betű-, hanem időrendben gyűjtötte össze. Jóllehet Szinnyei méltatja Árvay igyekezetét, sommás véleményt fogalmazott meg a „tudományos becset” nélküli munka szerzőjéről, amely mai napig visszhangzik: „Árvai [...] ki nem volt egyéb gyenge compilátornál.”⁴ A 18. századi biobibliográfiák úttörőjéhez, Czvittinger Dávidhoz méri őt Kosáry Domokos, mikor megállapítja, hogy „Czvittingernek néhány igénytelenebb követője katolikus részről is akadt: [...] Árvai Mihály (*Res literaria Hungariae*, 1735).”⁵ Legújabban pedig Árvay munkáját „rövid, rendszeretlen tudománytörténeti vázlatként” írta le Szelestei Nagy László.⁶

Árvay művelődéstörténeti áttekintésével – még ha oly gyenge kísérlet is volt – beírta magát a magyar irodalom- és tudománytörténetbe, és ezzel lexikonok és szintézisek lapjain mind a mai napig visszatér alakja. Csakhogy a rövid életrajzi szócikkek már a 19. század óta hibásan közlik adatait, összekeverve őt egy másik, vele egykorú Árvay Mihállal, és így életének utolsó másfél évtizedét hibásan adják meg, halálát pedig egy évtizeddel korábbra teszik. E rövid tanulmány célja tehát nem más, mint Árvay életrajzát helyreigazítani. Ugyanakkor, mint azt láthatjuk majd, egy merőben szokatlan 18. századi egyházi pálya bontakozik ki Árvay Mihály életútján keresztül, amely tágabban számos más tanulságot is rejthet a későbbiekre. Itt most azonban csak röviden kívánjuk életét összefoglalni, hiszen távlati célként szerepel annak mikrotörténeti módszerekkel történő alapos feldolgozása.⁷

Elsőként az 1745-ig tartó karrierpályát tekintjük át, amely többnyire helyes adatokkal szerepel az Árvayról szóló életrajzi szócikkekben. Ezt követően az 1745–1750 között

1 BÉL Mátyás 1713-ban megjelent, a magyar nyelv történetének elővázlatára (*Historiae linguae Hungaricae*) utal.

2 ÁRVAY Mihály, *Res literaria Hungariae...* (Cassoviae: Typis Academicis, 1735).

3 SZINNYEI József, „A magyar irodalomtörténet első rendszeresítői”, *Figyelő – Irodalomtörténeti Közlöny* 2, (1877): 175–187.

4 Uo., 177.

5 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 154.

6 SZELESTEI NAGY László, „Árvay Mihály”, in KÖSZEGHY Péter, főszerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, 13 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 1:148.

7 A rendhagyó, szinte minden tekintetben a normálistól eltérő viselkedésmintát felmutató életút ugyanis lehetővé teszi, hogy egy 18. századi plébános és plébániai közösségeinek kapcsolatában számos, eddig ismeretlen aspektust tárhassunk fel. A Szuly Ritával közösen tervezett kötet ötlete 2021 nyarán fogalmazódott meg, amikor a VII. Fraknói Nyári Akadémián elhangzott előadást követően az ország két szegletéből, a győri és egri egyházmegyéből származó forrásanyag a véletlennek köszönhetően szerencsésen összekapcsolódott: jelen tanulmány szerzője a hallgatóság soraiban döbönt rá, hogy ugyanarról az Árvay Mihályról van szó. Az elhangzott előadás: SZULY Rita, *Normaszegések és kihágások a vaskárpátországi 18. századi alsópapsága körében*, VII. Fraknói Nyári Akadémia, Győr, 2021. augusztus 6.

ti évek eseményeit szétszálazva elválasztjuk egymástól a két Árvay Mihály alakját. Végül pedig visszatérve az egyik első rendszerező irodalomtörténész Árvayhoz, annak utolsó éveit mutatjuk be a valójában 1760-ban bekövetkezett haláláig.

2. A pokol egyik oszlopa – életút 1745-ig

Árvay Mihály – ahogy az életrajzi szócikkek is helyesen állapítják meg – 1708. szeptember 13-án született (keresztelték) Kassán. Szülei nemzetes Árvay János úr és felesége, Zsófia asszony voltak. Édesanyjának családneve nem derül ki a bejegyzésből, ám két évvel később, 1710. szeptember 9-én született (keresztelt) húga, Árvay Mária Klára bejegyzésénél már feljegyezték, hogy anyjuk Cziriaky Zsófia volt.⁸ A számtalan nemes Árvay család közül jelenleg még nem sikerült meghatározni, hogy Árvay Mihály melyikből származott.⁹ Ő maga a rábapatonai plébánia halotti anyakönyvének megnyitásakor mint „Michael Árvay de Korlát” hivatkozott.¹⁰ Korlát község Abaúj vármegyében feküdt, Boldogkővár szomszédságában, a hejcei plébánia filiájaként.¹¹ Kassán már a 17. század első felétől folyamatosan jelen volt a Szepesi Kamara hivatalnokai között több Árvay, akár feltételezhető a velük való rokonság is.¹²

A kassai anyakönyvben az édesapára használt *generosus* (nemzetes) címzést még inkább hangsúlyozza a keresztszülők személye, és segít a pontos azonosítás híján a család társadalmi beágyazottságának meghatározásában. Árvay Mihály keresztszülei gróf Csáky István országbíró özvegye, Barkóczy Mária és fia, gróf Csáky Miklós, ké-

-
- 8 Kassa város római katolikus keresztelési anyakönyve 1686–1692; 1700–1729, 294–295, 341, hozzáférés: 2021. november 8., www.familysearch.org; Egy abaúji Cziriák (Czirják) család 1628. október 28-án Bécsben nyert II. Ferdinándtól nemességet, amelyet még ugyanabban az évben egy Göncön tartott közgyűlésen: CsOMA József, *Abaúj-Torna vármegye nemes családjai*, Abaúj-Torna egyesült vármegyék monográfiája 1. (Kassa: Forster–Wesselényi és társai, 1897), 658. A család címeres nemeslevelét a Kassai Városi Levéltárban őrzik, leírását ismertette legújabbban: Martin BARTOŠ és Gabriel SZEGHY, „Erbové listiny v Archíve Mesta Košice (Osud jednej armálnej zbierky)”, *Slovenská archivistika* 47, 2. sz. (2012): 80–98. 11. A nemességet Cziriák Gergely, felesége, Varannay Dorottya, valamint gyermekeik: György, Gergely és Dorottya kapták.
- 9 Egy abaúji Árvay család 1640. március 15-én Regensburgban nyert III. Ferdinándtól nemességet, amelyet egy évvel később, 1641 márciusában hirdettek ki a vármegyei közgyűlésen: CsOMA, *Abaúj-Torna...*, 657.
- 10 Rábapatonai római katolikus vegyes anyakönyv halotti anyakönyve 1749–1762, 1.
- 11 Soós Imre, *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*, Az egri főegyházmegye schematizmusa 2 (Budapest: Szent István Társulat, 1985), 484.
- 12 Árvay Mátyás 1630–1650 között a kamarai levéltár segédőre volt, Imre 1668–1669 a kamarai irodán első írnok, 1668-ban homonnai helyettes harmincados és talán megegyezik az 1676-ban szereplő ónodi harmincadossal, Árvay István 1676-ban Sátoraljaújhelyen harmincadellenőr, 1679–1693 Csertészen, 1693–1702 pedig Varannón harmincados. FALLENBÜCHL Zoltán, *Állami (császári és királyi) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*, Adattár (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Osiris Kiadó, 2002), 40–41. Ismert továbbá Árvay Mihály kamarai élelmezési tisztt (annonarius), akinek 1666-ban írják össze hagyatékát Kassán: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 156, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones, fasc. 96., nr. 17. 1666. október 9. A hagyatéki összeírásnál jelen van Árvay Imre, aki alighanem azonos lehet az 1668-tól szereplő, fentebb említett kamarai írnokkal.

sőbbi esztergomi érsek, valamint a helyi kassai városi elitből az olasz származású Jacopo Carove és Maria Clara Marai.¹³ Árvay Mária Klára keresztszülei között újra feltűnik Csáky Miklós gróf és Csáky Istvánné Barkóczy Mária, valamint az olasz kereskedők közül Márai (Máray) Klára. A keresztszülők közül szintén a városi elit tagja volt Cetto Franciska, egy másik dúsgazdag kassai olasz kereskedőcsalád tagja.¹⁴ Árvay Mihály húgának keresztszülei között feltűnik még Fischer Mihály báró, a Szepesi Kamara korábbi adminisztrátora, ami szintén alátámaszthatja az Árvay familia és a kamara kapcsolatát. Szerepel még a keresztszülők között Labsánszky János (*perillustris*) és Vancsek Mihály (*generosus*).¹⁵ Bár az Árvay családra további adatok nem állnak jelenleg rendelkezésre, a keresztszülők sora jól mutatja kapcsolatrendszerüket a városi elit mellett a kamarai tisztviselőkkel, valamint a felső-magyarországi arisztokrácia meghatározó családjának számító Csákyakkal.

Árvay Mihály tanulmányait a kassai jezsuita gimnáziumban folytatta az 1716/1717. tanévtől declinista, majd felsőbb osztályokban.¹⁶ Tizenhat évesen, 1724-ben lépett be Trencsénben a jezsuita rendbe, és ezzel megkezdte a hagyományos, hosszú jezsuita képzést. 1725–1726-ban Kassán novicius, majd Leobenben ismétli a humaniorákat,¹⁷ ezt követően Komáromban tanít grammatikát. Filozófiai tanulmányait 1729–1731-ben Nagyszombatban végezte. A magiszteréveket Sopronban, Nagyszombatban és Kassán végezte. Ezt követték a teológiai tanulmányok 1736–1739 között Nagyszombatban, majd a harmadik próbáció éve Besztercebányán. 1741-ben Nagyváradon misszionárius, innen Egerbe került hitszónoknak, emellett hitoktatást végzett, és a kongregáció prézeze volt, továbbá a rendház *historia domus*át vezette.¹⁸

-
- 13 Jacopo Carove életére és családjára: KERÉKES György, „Jacopo Carove, kassai olasz kereskedő”, *Olasz Szemle* 4 (1942): 525–548. Jacopo Carove 1686-ban a kassai választott község tagja, majd 1689-től városi szenátor: H. NÉMETH István, *Kassa város archontológiája: Bírák, belső és külső tanács 1500–1700*, Fons könyvek 3 (Budapest: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2006), 235, 238. Kerekes említett cikke megemlíti egy Maray Mária Zsuzsannát is, mint a kassai olasz kereskedők rokonságához tartozó személyt és Jacopo Carove egyik gyermekének keresztanyját: KERÉKES, „Jacopo Carove...”, 547.
- 14 Jacopo Carove 1708-ban meghalt, így ezért szerepelhetett helyette másik két olasz család tagja. Carove egyik lányát, épp Franciskát a Cetto család egyik tagja, György vette feleségül: KERÉKES, „Jacopo Carove...”, 548. A Cetto és Carove családok szerepére lásd még: H. NÉMETH István, „Pozsony centrális szerepköreinek hatásai és jellegzetességei a magyarországi városhálózatban”, *Történelmi Szemle* 60, 2. sz. (2018): 171–199, 198.
- 15 Labsánszky János talán azonos II. Rákóczi Ferenc szenátorával és a szenátus kancelláriájának igazgatójával, vö.: HECKENAST Gusztáv, *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban?: Életrajzi adattár*, kiad. MÉSZÁROS Kálmán, História könyvtár: Kronológia, adattárak 8 (Budapest: MTA Történettudományi Intézet–Historia, 2005), 259.
- 16 1716/17: declinista; 1717/18: parvista; 1719/20: principista; 1720/21: grammatista; 1721/22: syntaxista; 1722/23: poetica; 1723/24: retorika. Archiv Mesta Košice, Catalogus Studiosorum, passim.
- 17 A repetensképzés során a gimnáziumi tanulmányok ismétlésével a további egyetemi tanulmányokra, illetve a későbbi tanári évekre, magiszterévekre készültek fel a jezsuiták. KÁDÁR Zsófia, *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században: A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok* (Budapest: BTK Történettudományi Intézet, 2020), 163–164.
- 18 LUKÁCS Ladislaus S. I. *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Vol. 3 (Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1987), 1:39. A jezsuita képzési rendszerre: KÁDÁR, *Jezsuiták...*, 128–130.

A jezsuita képzési időszakban, kassai magiszteréveiben (1734–1735) jelentek meg irodalmi művei is. Elsőként a magyar királyokról szóló verses művét adta ki (*Celebriores Hungariae reges*, Kassa, 1734), majd következett a fentebb már említett irodalom- és tudománytörténeti vázlat (Res literaria Hungariae, Kassa, 1734).¹⁹ Mivel utóbbi műve névtelenül jelent meg, nem minden jezsuita szerzőkkel foglalkozó munka kötötte az ő nevéhez. A legjelentősebb jezsuita szerzői lexikon, Carlos Sommervogel például Árvay György (1698–1759) művei között is felsorolja. Ugyanakkor az Árvay Mihályról szóló szócikkben épp a *Celebriores*-ról jegyzi meg, hogy Árvay Györgyhez köthető.²⁰

A tevékenyen induló jezsuita rendi előmenetel 1742-ben azonban hirtelen megfelekkelt. Két, a rendi generális, Franz Retz által írt levélből értesülünk Árvay sorsáról. Az általános rendfőnök az osztrák provinciálisnak, Vanossi Antalnak küldött levelében alapvetően a negyedik fogadalom előtt álló rendtagok vizsgálatának nehézségéről értekezett. A levél szerint Árvay napvilágra került cselekedetei miatt azonban méltatlanná vált a fogadalomtételre, és ezért a generális kérte, hogy az ezzel kapcsolatos vizsgálat iratait küldjék meg Rómába. Sajnos a pontos okokra még csak utalást sem tett levelében Franz Retz.²¹ Az egri rektornak, Reviczky Ignácnak küldött levelében azonban egy megjegyzés mintha esetleges gazdasági jellegű visszaélésekre utalna, ami elfogadható felvetésnek tűnik Árvay későbbi perkedései kapcsán.²²

Miután elbocsátották a jezsuita rendből, Árvay szinte azonnal átlépett egyházmegyei szolgálatba az egri püspökség kötelékébe. 1743 elején került Jászládanyba plébánosnak, ám itt már a következő évben konfliktusba keveredett a helyi közösséggel, amely végül elmozdításához vezetett. Összetűzött a község vezetőivel, sikkasztással is vádolták, de mindenekelőtt többrendbeli szexuális visszaélései kerültek középpontba. 1744–1745 telén több vizsgálatot is tartottak ellene, a plébániáról ekkor már távoznia kellett. A helyi közösség ellenszenvét mi sem példázza jobban, mint hogy az egyik tanú Árvayt egyszerűen a „pokol egyik oszlopának” titulálta. Feltehetőleg rövid időre püspöki őrizetbe is kerülhetett, végül pedig eltávolították az egyházmegyéből.²³

Életrajza tehát ezen a ponton elvált az egri egyházmegyéjétől, ennek ellenére a vonatkozó lexikonszócikkek hibásan összemosták egy hasonló nevű, másik egri egyházmegyei pappal. Ezért szükséges a két életrajz szétszalazása, a siroki–boldogkőújfalusi plébános és az ex-jezsuita Árvay Mihály elválasztása.

19 SZELESTEI NAGY, „Árvay...”, 148.

20 Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la compagnie de Jésus*, Vol. 12 (Bruxelles: Schepens, 1890), 1:594–595. Sommervogel viszont a *Res literaria Hungariae* kapcsán Horányi Eleknek Kaprinay Istvántól szerzett információja alapján cáfolja, hogy a névtelen munka szerzője a másik jezsuita, Felker András (1698–1737) lett volna. A Felkerrel való tévesztésre felhívja a figyelmet Szinnyei József is: SZINNYEI, „A magyar irodalomtörténet...”, 177.

21 Archivum Romanum Societatis Iesu (= ARSI), Austr., vol. 13., fol. 285r. Róma, 1742. május 5. Franz Retz általános rendfőnök levele Vanossi Antal provinciálisnak.

22 ARSI, Austr., vol. 13., fol. 287v. Róma, 1742. június 2. Franz Retz általános rendfőnök levele Reviczky Ignác rektornak.

23 MIHALIK Béla Vilmos, *A kétszer megváltott nép: Katolikus egyház a Jászkunságban (1687–1746)*, Magyar történelmi emlékek: Értekezések (Budapest: BTK Történettudományi Intézet, 2020), 101–103.

3. A két Árvay – párhuzamos életrajzok 1745–1750 között

A siroki plébániát 1743-ban állították fel, elválasztva az addigi anyaegyháztól, Recsktől. Az új plébániához öt kisközséget *filiaként* csatoltak, első plébánosnak pedig Árvay Mihályt iktatták be.²⁴ Mivel Árvay még az 1746. évi Barkóczy-féle egyházlátogatáskor is Sirokon volt, így a vizitációs jegyzőkönyvből fontos adatokat ismerünk meg életére vonatkozóan, amelyek egyértelművé teszik a két hasonló nevű plébános szétválaszthatóságát.

A siroki plébánosnak ez volt az első szolgálati helye, máshol nem volt korábban, a kánoni látogatás idején már negyedik évét töltötte az új plébánián. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy a jezsuita tanulmányait végző Árvayval szemben ő a Telekessy István püspök által alapított egri szemináriumban végezte el teológiai stúdiumait, magyarul és szlovákul beszélt. A siroki Árvay Mihály ekkor 30 éves volt, tehát 1716–1717 táján születhetett, vagyis közel egy évtizeddel később, mint az ex-jezsuita névrokona.²⁵ Az egri szemináriumban valóban szerepel egy Árvay Mihály, aki 1740. február 2-án tette le az alapító püspök által előírt belépéskori esküt.²⁶ A frissen alapított siroki plébánia keresztelési anyakönyvében az első bejegyzés Árvaytól 1743. február 10-ről származik.²⁷ Vagyis éppen kerek egy hónappal előbb kezdte meg szolgálatát Sirokon, mint a másik Árvay Mihály Jászladyban (március 10.). A siroki Árvay Mihály 1748 őszéig maradt hivatalában, utódát, Krupnik Pál plébánost 1748. október 13-án iktatták be.²⁸

Sirokról elkerülve Árvay szolgálatát Boldogkőújfalun folytatta, első keresztelési bejegyzése 1748. november 17-ről való.²⁹ Az egyházmegyei konzisztoriális jegyzőkönyv bejegyzése alapján kiderül azonban, hogy a siroki Árvay Mihállyal kapcsolatban is egyházfegyelmi kérdések merültek fel. Az áthelyezésekről szóló 1748. szeptember 7-i határozat megjegyzi, hogy Boldogkőújfalura való áthelyezését megelőzően részeges és szidalmazó viselkedése miatt nyolcnapos penitenciát kellett tartania kenyéren és vízen az egri szemináriumban.³⁰ A boldogkőújfalusi szolgálat azért is segítheti a két személy

24 Soós, *Az egri...*, 216. Az öt leányegyház a következő volt: Terpes, Szajla, Bükkszék, Kőkút, Pósvár. A filia nélkül maradt Recskben ez komoly problémát okozott, a helyi lakosság nem bírta eltartani papját, aki emiatt konfliktusba került híveivel. Ezért végül a közeli mátraballai plébániától Recskhez csatolták át leányegyházként a derecskei híveket, akiknek a hozzájárulásával rendeződött a recski plébánia anyagi helyzete. MIHALIK Béla Vilmos, „Plébános és közösség a 18. század közepi egri egyházmegyéjében”, in *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, szerk. BÁRTH Dániel, 85–99 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013), 92–93.

25 Egri Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: EFL), Visitatiók, nr. 3414. Districtus Heves, pag. 275.

26 Bozsik Pál, *Az egri papnevelés története a XVIII. században* (Eger: Érseki Lyceum, 1910), 204.

27 Sirok római katolikus vegyes anyakönyv, keresztelesek, 1743. február 10., hozzáférés: 2022. január 12. www.familysearch.org.

28 Sirok római katolikus vegyes anyakönyv, keresztelesek, 1748. október 13., hozzáférés: 2022. január 12. www.familysearch.org.

29 Boldogkőváralja (Boldogkőújfalu) római katolikus vegyes anyakönyv, keresztelési bejegyzések, fol. 39v. 1748. november 17., hozzáférés: 2022. január 12. www.familysearch.org. A plébánia ekkoriban még Boldogkőújfalun volt, majd 1767-ben helyezték át Boldogkőváraljára: Soós, *Az egri...*, 479.

30 EFL, Protocollumok, nr. 3608. Protocollum dioecesanum 1748. pag. 439. 1748. szeptember 17.

összekeverését, mivel a másik, ex-jezsuita Árvay a nemesi előnevét arról a Korlát nevű községről vette, amely Boldogkővár szomszédságában feküdt, és ahova rövid időre maga is visszavonult, miután a jászladányi plébániáról elmozdították.

A siroki–boldogkőújfalui Árvay azonban alig másfél évet működött új plébániáján, mivel 1750 első felében meghalt. Koncz Ákos egri egyházmegyes irodalmi lexikona, amely a két Árvayt összemosta, a boldogkőújfalui plébános halálzási dátumát hozta, innen vette át a későbbi szakirodalom is. Koncz szerint Árvay – mi már tudjuk, hogy a korábbi siroki plébános – 1750. február 15-én hunyt el Boldogkőújfalun.³¹ A boldogkőújfalui halotti anyakönyvek alapján azonban világos, hogy ez hibás adat. Valamikor április–július között halt meg, azonban az anyakönyv sérült, így a pontos dátum ma már innen nem ismerhető meg.³²

Mindeközben az ex-jezsuita Árvay Mihály már rég távozott az egri egyházmegyéből, és már az ország túlsó felén, a dunántúli győri egyházmegyében működött. 1748. június 26-án a korábbi plébános halálát követően iktatták be a Vas megyei, az Őrségben fekvő Belsőrákos (ma Nagyrákos) plébániájára. A fennmaradt iratok igazolják, hogy az egri egyházmegyéből érkezett. Azonban itt is hamar konfliktusba került a közösséggel, amely hamarosan hosszú panaszlevélben fordult Batthyány Ádám kegyúrhoz. A panaszok szerint egyházi szolgálatát elhanyagolta, a közösség vezetőivel és az iskolamesterrel is rossz viszonyt ápolt, továbbá az előző plébános végrendeletét illetően is komoly vita támadt a hívekkel. Az ellenszegülőket súlyosan szidalmazta, és tettlegességig menően bántalmazta. A háttérben egy újabb, a papi hivatalhoz méltatlan viszony is felsejlett. A kegyúr közbenjárására Zichy Ferenc győri püspök alig egy év szolgálatot követően elmozdította Árvayt a belsőrákosi plébániáról, és 1749. június 5-én a püspöki székhelyhez közelebb fekvő Rábapatonára iktatták be. Itteni működése sem lehetett azonban felhőtlen, emiatt végül 1752 tavaszán innen is felmentették, és a győri egyházmegyéből is elbocsátották.³³

A két párhuzamos, hibásan összekevert életpálya tehát az 1745–1750 közötti időszak alapján szétszalazható. Az ex-jezsuita Árvay Mihály tehát nem halt meg 1750-ben, hanem ekkor már a győri egyházmegyében volt plébános, míg Sirokon és Boldogkőújfalun egy hasonló nevű plébános szolgált. A *Res literaria Hungariae* szerzőjének azonban az egri után a győri püspökségben is kitélt a becsülete, és újabb fordulatot vett életpályája.

31 Koncz Ákos, *Egri egyházmegyei papok az irodalmi téren* (Eger: Érseki Lyceum, 1892), 5; SZELESTEI NAGY, „Árvay...”, 148.

32 Boldogkővár-alja (Boldogkőújfalun) római katolikus vegyes anyakönyv, halotti bejegyzések, fol. 16v, hozzáférés: 2022. január 12. www.familysearch.org.

33 SZULY Rita, *Katolikus alsópapság a győri egyházmegye vasvári főesperességében a 18. században*, Doktori (PhD) értekezés (Pécs: PTE BTK, 2021), 147–150.

Miután Zichy Ferenc püspök elbocsátotta a győri egyházmegyéből, a szomszédos veszprémi püspökségbe került. Ismét csak bizonytalan, hogy mennyit tudtak előéletéről, bár néhány forrás arra mutat, hogy viselt dolgai azért nem voltak teljesen ismeretlenek új működésének színhelyén.

A veszprémi püspökségben elsőként Vérteskozma néveztek ki plébánosnak 1752. március 28-án.³⁴ Az Eszterházy család a török korban elnéptelenedett falut alig pár évvel korábban telepítette be németekkel, akiknek hamar plébániát is szerveztek, a község már 1746-ban megkötötte a kontraktust első papjával.³⁵ Azonban Árvay Mihály hamarosan itt is konfliktusba került a községgel. Az Eszterházyak ászári jószágkormányzója, Balogh Ferenc írta róla, hogy perlekedő, vizzálykodó ember volt, nemcsak Vérteskozmán, hanem korábbi működésének helyszínein is, „sőt talán ez az oka, hogy volt jesuvita szerzetes státuszát is megváltoztatta”.³⁶ Emiatt innen is elhelyezték, és Városlódré került ideiglenes adminisztrátornak. Azonban hamar kiadták az útját, és Padányi Biró Márton püspök beváltotta korábbi intését: „dioecesisemben sem szenvedem ez után, másutt keresse szerencséjét a jámbor”.³⁷

Miután a harmadik egyházmegyéből is eltávolították, az ekkor már közel 50 éves Árvay Mihály nem távozott messzire. A tihanyi apátságához tartozó, a Balaton túlszárnyán található Balatonendrédre került plébánosnak, ahol alig egy hónappal Városlódról való távozását követően, 1757. május 19-én keresztelt először.³⁸ Életének erről az utolsó, Endréden töltött szakaszáról már nincs adat további konfliktusokról, elképzelhető, hogy ekkoriban már betegeskedni kezdett.³⁹ Szorgalmáról a plébániai munkában némi tanúságot tesz, hogy az endrédi első anyakönyvi kötet végén beírt áttérések között őt

34 PFEIFFER János, *A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950), püspökei, kanonokjai, papjai*, Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 8 (München: Görres Gesellschaft, 1987), 242. Beiktatására 1752. június 1-jén került sor: Vérteskozma római katolikus vegyes anyakönyv, keresztelési bejegyzések, pag. 28., hozzáférés: 2022. január 26. www.familysearch.org.

35 ZÁBORSZKY Miklós, „Gánt”, in *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 17*, szerk. FARKAS Gábor, 7–33 (Székesfehérvár: Fejér Megyei Levéltár, 1987), 24–25.

36 PFEIFFER, *A veszprémi egyházmegye...*, 242.

37 Uo. Vérteskozma utoljára 1756. június 20-án keresztelt: Vérteskozma római katolikus vegyes anyakönyv, keresztelési bejegyzések, 40., hozzáférés: 2022. január 26. www.familysearch.org. Városlódré 1756. július 6-án iktatta be Dravec Márk József kanonok és Nell Márton veszprémi provizor, ahol utoljára 1757. április 13-án keresztelt: Városlód római katolikus vegyes anyakönyv, keresztelési bejegyzések, pag. 58, 65., hozzáférés: 2022. január 26. www.familysearch.org.

38 PFEIFFER, *A veszprémi egyházmegye...*, 242.; A balatonendrédi római katolikus vegyes anyakönyv, 52, hozzáférés: 2022. január 26. www.familysearch.org.

39 Sörös Pongrácz, *A tihanyi apátság története*, 2 kötet. (Budapest: Szent Benedek Rend, 1911), 2:208. Sörös hivatkozik egy, a tihanyi apátság levéltárában található iratra ezzel kapcsolatban. Dénesi Tamás tájékoztatása szerint ez egy 1760. szeptember 30-án felvett vizsgálati jegyzőkönyv, amely arra vonatkozott, hogy Vécsey Ferencné asszony az egy évvel korábban Endréden átvett kölcsöngabonát semmilyen formában nem térítette meg. Ennél a kölcsönügyletnél 1759 őszén tanúként jelen volt „Istenben idvezült Árvay Mihály akkori plébános”: Pannonhalmi Főapátsági Levéltár V.1. Apátságok levéltárai, Tihanyi apátság iratai, Acta Antiquiora, 4.42L. E helyen is hálásan köszönöm Dénes Tamásnak segítségét!

evangélikus és református lakos katolizálását Árvay érte el. Ugyancsak a plébániai gazdálkodásra – amellyel korábbi szolgálati helyein Árvaynak voltak botránnyai – vet némi fényt a szintén anyakönyv végi bejegyzés, hogy a helyi jegyző özvegyének a plébánia felé fennálló 5 forint 50 dénár adósságát sikerült az özvegyasszony örökösivel kifizettetnie. Árvay a halotti anyakönyv bejegyzése szerint 1760. február 3-án hunyt el.⁴⁰

5. Összefoglalás

Árvay Mihály pályája egy megtört egyházi karrier. Bukása – Padányi Biró Márton veszprémi püspök szavaival élve – „nyughatatlansága és rossz erkölcsé” következménye volt. Látszólag kiváló társadalmi háttérrel rendelkezett, a keresztszülők kiválasztása alapján családja nemcsak a kassai városi elithez, hanem a felső-magyarországi arisztokráciához is kötődhetett. A jezsuita rendben is kedvezően indult előmenetele, művelődéstörténeti jelentőségű munkáit követően már vélhetőleg a negyedik rendi fogadalom előtt állhatott, mikor ismeretlen hátterű botránnya miatt távozni kényszerült a rendből. Bár három egyházmegyét végigjárt, és a tihanyi apátság egyik plébániáját is megszerezte, szinte mindenhol kiemelték jezsuita kötődését. Az Eszterházy család jószágkormányzója is jezsuita múltját figyelembe véve ütközött meg viselkedésén. A balatonendréd anyakönyvben is külön feljegyezték róla, hogy egykor a jezsuita rend tagja volt.⁴¹ Valószínűleg minden szolgálati helyén tisztában voltak tanultságával és tudásával. Erre utal Lenti István veszprémi püspöki helynök megjegyzése, amikor a püspöki székvároshoz közeli Városlődre helyezték. A vikárius abban reménykedett, hogy a közelség nagyobb ellenőrzésre ad lehetőséget, ami Árvay fegyelmét helyreállíthatja. Ebben az esetben, vélte Lenti, „ha jó ember leszen, tudományára nézve a Szent Székhez is néha applicálni lehetne”, vagyis a püspöki szentszéki bíróság munkájába való bevonásán is elgondolkodott.⁴² Tudását tehát kétségkívül – minden fegyelmi ügye ellenére – ismerték és elismerték.

Amennyire nyughatatlan volt Árvay, olyannyira zavaros lett a két hasonnevű egyházi személy összemosása miatt későbbi életrajza. A lexikonszócikketek tehát a következőképpen szükséges módosítani Árvay esetében:

Árvay Mihály (Kassa, 1708. szeptember 13. – Balatonendréd, 1760. február 3.) – Költő, jezsuita szerzetes, egyházmegyes pap. Gimnáziumi tanulmányait a kassai jezsuita

40 A balatonendréd római katolikus vegyes anyakönyv, fol. 88v; fol. 89v–90r, hozzáférés: 2022. január 26. www.familysearch.org. Bár valójában ekkor 52. évében járt még csak, a matrikulában 59 évesnek írták.

41 A balatonendréd római katolikus vegyes anyakönyv II. kötete, fol. 4r, hozzáférés: 2022. január 26. www.familysearch.org. Az anyakönyv elejére bevezették a plébánosok névjegyzékét, amelyben Árvayról a következőt írták: „Reverendus Dominus Michael Árvai ecclesiasticus, prius vero sacerdos Societatis Jesu”.

42 Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár I.1.39.b. Veszprémi Püspöki Levéltár, Egyházmegyei Hatóság iratai, *Protocolia episcopalia*, 15. köt. 1756–1757. pag. 204. Veszprém, 1756. június 14. Lenti István levele Padányi Biró Mártonhoz. E helyen is köszönöm Karlinszky Baláznak, hogy a levelet megkereste, és rendelkezésemre bocsátotta!

gimnáziumban folytatta, majd 1724-ben Trencsénben lépett be a jezsuita rendbe. 1725–1726-ban Kassán novícius, majd Leobenben ismételte a humaniorákat, 1728-ban Komáromban grammatikát tanított. Filozófiai tanulmányait 1729–1731-ben Nagyszombatban végezte. Majd a magiszteréveket Sopronban (1732), Nagyszombatban (1733) és Kassán (1734–1735) töltötte. Ezt követték 1736–1739 között a teológiai tanulmányok Nagyszombatban. A harmadik probációt 1740-ben Besztercebányán végezte. Ezután Nagyváradon lett misszionárius (1741), végül Egerben hitszónok (1742). Miután a rendből elbocsátották, egyházmegyei szolgálatba lépett át, és az egri püspökségben Jászladány plébánosa lett (1743–1744). A következő években sorsa ismeretlen, 1748-ban a győri egyházmegyében szolgál, a Vas megyei Belsőrákos plébánosa, ahonnan 1749-ben Rábatonára került. 1752-ben a veszprémi püspökségben Vérteskozma plébánosa lett, majd 1756–1757-ben Városlőd plébánosa. Utolsó éveiben, 1757–1760 között a tihanyi bencés apátsághoz tartozó Balatonendréd plébánosa. Kassai magiszterévei során két, művelődéstörténetileg is jelentős munkája jelent meg: 1734-ben a *Celebriores Hungariae reges* című verses mű, majd a következő évben egy rövid, de rendszertelen tudománytörténeti vázlatot adott közre időrendi írói katalógussal *Res literaria Hungariae* címen.

Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet

Szerkesztette Bene Sándor és Pintér Márta Zsuzsanna

Eger: Líceum Kiadó, 2021, 584 l.

NÉMETH S. Katalin

BTK Irodalomtudományi Intézet, nyugalmazott tudományos tanácsadó

ORCID 0000-0002-7322-1205

Zrínyi Miklós születésének négy századik évfordulójára a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete és az egri Eszterházy Károly Egyetem Irodalomtudományi Tanszéke az egyetemek érintett tanszékeivel közösen jubileumi ülészakot szervezett. A különleges alkalmat több körülmény is befolyásolta, a konferencia a járványveszély miatt nem a szokásos időben, hanem szeptemberben került megrendezésre, néhány előre jelzett előadó nem is tudott részt venni, és az élő megjelenés mellett az online lehetőséggel is élni kellett. Éppen ezért meglepő és a részletes elemzés előtt dicsérendő, hogy a konferencia terjedelmes kötete egy évvel a megrendezés után már kézbe fogható és interneten is elérhető. A két szervező-szerkesztő, Bene Sándor és Pintér Márta Zsuzsanna munkája nyomán korszakos jelentőségű tanulmánykötet került az olvasó elé, benne huszonnégy tanulmány, jegyzetek tömege, terjedelmes névmutató és a szerzők affiliációja.

A kötetet az Irodalomtudományi Intézetben 2021 szeptemberében Szörényi László mutatta be. Szörényi László is kiemelten foglalkozott az ülészak címével, amely nem csupán Zrínyi költői munkásságára utal, hanem azonos hangsúllyal foglalkozik a magyarországi barokk költészetrel is. Ez a tematikát pontosan meghatározó címadás azért is korszakváltást jelez, mert az elmúlt évtizedekben több konferencia tárgya volt Zrínyi Miklós, de a megközelítésben nem voltak határok.

A számtalan Zrínyi-tanulmánykötet és részmonográfia, valamint folyóiratokban megjelent tanulmány, különböző színvonalú és textológiai szempontokat megvalósító Zrínyi-kiadás mellett sokkal kevesebb a barokkal foglalkozó speciális konferenciakötet, egyéni megközelítés. A mostani kiadvány eligazító előszava is – természetesen nem megfelelően a harmincas-negyvenes évek barokk kutatásairól – kiindulópontnak az 1977-es győri konferenciát említi, amelynek anyaga az MTA I. Osztály Közleményei, XXXI. kötetében jelent meg (1979) *A magyar barokk kezdetei* címmel. Klaniczay Tibor szervezőképességének, a rokottudományok területén bizonyított rendkívüli jártasságának és kapcsolatteremtő képességének köszönhetően ezen a konferencián az irodalomtörténészek mellett olyan kiváló történészek tartottak előadást, mint Benda Kálmán, Bónis György, Makkai László, Péter Katalin. A 2020-as konferencia célja kimondottan poétikatörténe-

ti megközelítésű tanulmányok felsorakoztatása, ebből a speciális szempontból rajzolja fel Zrínyi költészetének és a magyarországi barokk versnek az értelmezési kereteit.

A terjedelmes konferenciakötet külső megjelenéséről szólva ki kell emelni a szerencsés borítókép-választást. Az ismeretlen magyarországi festő Zrínyi Miklós *apoteózisa* című festménye ma a Szépművészeti Múzeumban található. Miként Bene Sándor a képválasztást a könyvbemutatótán megmagyarázta, Zrínyi költészetére nagy hatással lehetett a dédapját ábrázoló kép, hiszen a csáktornyai udvarban naponta elment előtte.

A kötet szerkesztői a tanulmányokat négy alfejezetbe csoportosították, amely nem egyezik a konferencia programjában közzétett sorrenddel. Ez nem teljesen érthető, hiszen a magyarországi, de nem magyar nyelvű irodalmakkal foglalkozó előadások Egerben egy szekcióban hangzottak el, itt viszont más-más fejezetekbe kerültek. Feltehetőleg a tartalmi súlyozás erősebbnek bizonyult a nyelvi alapon történő csoportosításnál.

A konferencia iránymutató, egyben legtöbb értelmezést igénylő előadása Kecskeméti Gáboról származik (*A barokk korszakfogalom a retorikatörténeti kutatások kiteljesedése után*). Az erőteljesen elméleti megközelítésű dolgozat megkísérli a magyar irodalomtörténeti korszakolásba ültetni azokat a szempontokat, amelyek a külföldi szakirodalomban immár több évtizede teret nyertek. Jelentős hangsúlyt kap itt Debora K. Shuger már 1988-ban megjelent könyve, amely meghaladta a barokk fogalmának korábbi értelmezését, és a figyelmet a többféle barokk stílus elkülönítésére irányította. Az értelmezésnek ez a fejlődési folyamata, amely a stílusnemek (*genera dicendi*) vizsgálatát csatlakoztatta a hármas tagolású antik rendszerhez (*genus iudiciale, genus deliberativum, genus demonstrativum*), a magyar irodalomtörténetben nem vált gyakorlattá, mígnem Kecskeméti Gábor retorikatörténeti kutatásai és újraértelmezései meg nem alapozták a barokról szóló közös gondolkodás új szempontrendszerét. A barokk újfajta kommunikációs eszményét Kecskeméti szerint is Pázmány Pétertől eredeztethetjük, ezt a nézetet képviseli Bitskey István *A magyar barokk irodalom kezdete a Pázmány-életmű tükrében* című előadásában. A trentói zsinat után bekövetkezett radikális stílusfordulat a magyar irodalomtörténeti korszakolásban is új elnevezésre vár, miként Kecskeméti önironikusan megjegyezte, az általa akceptálhatónak tartott „a posztridentinus textuális kommunikáció feltételeivel számot vető” (53.) megnevezés feltehetően nem találna egyöntetű elfogadtatásra.

Tasi Réka *Barokk illúzió: Enargeia, imaginatio és episztemológia a retorikában* című tanulmányában a katolikus retorikai irodalomra támaszkodva a nyelvi-retorikai illúzió episztemológiai vizsgálatát tűzte ki célul. Gondolatmenetének középpontjában az a nagyszombati kiadású *Manuductio ad eloquentiam* áll, amelynek a 17. századi retorikatörténeti oktatásban betöltött szerepére Bán Imre már 1971-ben felhívta a figyelmet.¹

Berkes Tamás rendkívül nagy feladatra vállalkozott *A cseh barokk komparatistikai perspektívában* című tanulmányával. Mivel a cseh nyelv és kultúra ritkán kapott szerepet a magyar komparatistikában, a nyelvmisérlettel bírók is elsősorban a modernitás felé fordultak, Berkesnek át kellett tekintenie az egész kora újkor cseh nyelvű irodalmát és természetesen annak történeti, vallástörténeti hátterét is. Miután a cseh barokk-kutatást mindig is erőteljesen befolyásolta az adott korszak nemzettudattól és ideológiai megközelítéstől meghatározott kutatási

1 BÀN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVII–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 56.

metódusa, különösen nehéz volt egy olyan fejlődési szerkezetet kimutatni, amely elvezet a barokk kor eszméjének korszerű értelmezéséhez, a modern szlavisztika „barokk szlavizmusként” meghatározott fogalmi rendszerének elválasztásához.

A periodizációs és komparatiztikai problémákat tárgyaló fejezet után a kötet Zrínyivel foglalkozó dolgozatai következnek. Bene Sándor *Szirének, főnixek, könnyek: Zrínyi Miklós költészete a kortárs poétika összefüggésében* című dolgozata kiválóan ismerve és értékelve az eddigi Zrínyi-irodalmat és -forráskutatást, új szempontot von a Zrínyi-motívumok értelmezéskörébe. A három példaképként tekintett nagy előd (Tasso, Petrarca, Marino) mellett elsőként vizsgálja meg, milyen műveket, milyen szerzőket ismert Zrínyi a kisebb hatású és ezért eddig figyelembe sem vett itáliai költői körből. Angelo Grillo, Scipione Errico és Girolamo Preti ismertsége nem csupán direkt közvetlenséggel – némelyikük kötete megvolt Zrínyi könyvtárában –, hanem a kor itáliai poétikai szétágazása nyomán is eljuthatott Zrínyihez, nyelvi és képi kifejezőmódja a „kisebb” olasz költők hatására is tudatosan formálódott, magáévá téve a modernizálódó retorikai minták jellemzőit.

Utasi Csilla *Szándék és imitáció Zrínyi Miklós Syrena-kötetében* című írásában Zrínyi kötetének kortárs horvát értelmezéseit vizsgálja, középpontba a fabula és história megkülönböztetését, eposzi felhasználását állítva. Utasi vitatja Pirnát Antal megállapítását, aki az eposz történeti jellegét véli jellemzőnek, azzal a megkötéssel, hogy a poétikában jártas olvasók felfedezik a fabulai jelleget. A szerző szerint Zrínyi azáltal, hogy bevallottan keveri a fabulát és a históriát, a nagy eposzi hagyományokhoz való csatlakozását jelenti be.

Nagy Levente „*Sors bona virtus melior*”: *Néhány megjegyzés a sztoikus, a heroikus és a desperatus Zrínyiről* című tanulmánya zavarba hozza a konferencia programfüzetében előzetesen közreadott rezümé olvasóját. Ritka eset, hogy elhangzott előadás, megjelent tanulmány és a hálózaton szintén hozzáférhető rezümé összevetését szükségessé tegyük, de ebben az esetben ez elkerülhetetlen. Ugyanis az idézett latin mondáson kívül a megígért előadásnak és a megjelent tanulmánynak semmi köze nincs egymáshoz. A Videotoriumon felelevenített élő előadás is jóval rövidebb a kész tanulmánynál, ez azonban érthető és elfogadható. Az már kevésbé, hogy a kiinduló metszet a kötetben nem kerül bemutatásra, a rezümében előre jelzett tatár-metszet pedig meg sem említi. Ami pedig a lényeges különbség, az ígért versek elemzéséről nincs szó („Néhány megjegyzés Zrínyi szétszórt versei kapcsán”), viszont valóban értékes fejtegetést kapunk Zrínyi szerencsefelfogása és az isteni akarat és a természeti törvények rendjének összefüggéseiről.

Kiss Farkas Gábor *Zrínyi és Homérosz* című tanulmánya kapcsolódik Ritoók Zsigmondnak a közelmúltban megjelent *Homérosz Magyarországon* című monográfiájához. Mivel – teljesen jogosan – Zrínyi nem szerepel a Homérosz-recepciót feldolgozó kötetben (Zrínyi görög nyelvtudás hiányában nem olvashatta eredetiben Homéroszt), Kis Farkas Gábor mikrofilológiai pontossággal nyomozta ki, miként, milyen latin fordítások, milyen recepciótörténeti hagyományok nyomán kötődik a *Szigeti veszedelem* a par excellence epikus költő, Homérosz eposzainak költői normatívájához.

Hargittay Emil hajdani kollégája és tanítványa (Kovács Sándor Iván és Orlovsky Géza) emlékének ajánlotta „*iffiutol pro 2bus syllabis Licentia Poetica*”: *Zrínyi és a magyar nemzeti versidom* című tanulmányát. A Zrínyi-ritmikával foglalkozó hatalmas szakirodalom tényeinek és nyitva hagyott kérdéseinek tananyagként is felhasználható összefoglalása után Hargittay részletesen elemzi a Zrínyi-féle verselés tudatosan kialakított és kényszerűen megvalósított megoldásait, és foglalkozik az eposz keletkezésének kronológiájával is. A számtalan, még megoldandó kérdés

felvetését, amelyeket az utolsó jegyzetben Hargittay hét pontban összegez, méltóképpen zárja le Klaniczay Tibor összegzésével: „Zrínyi a verselésben is nagy művész”.

Kulcsár Péter 2004-ben megjelentetett Zrínyi prózai műveit tartalmazó kritikai kiadásában ritka kivételként jellemzi a bécsi Magyar Nációnak a Zrínyi ünnepségén elmondott beszédét Szent Lászlóról. A „kivétel” jelzést az indokolja, hogy Zrínyi ekkor még csak 14 éves volt, és az egyetemi gyakorlat szerint a hasonló beszédek a diákok professzorainak tollából származtak. A nagyon gazdag szakirodalom is Zrínyinek tulajdonítja a beszédet, csupán R. Várkonyi Ágnes mutatott óvatosságot, és vont be Pázmányt a vizsgálódás körébe. Szelestei Nagy László *Oráció Szent Lászlóról az 1634. évi bécsi Szent László napi ünnepségen* című előadásában széles körű vizsgálattal cáfolta az eddigi kutatás érveit, jöhetett a szerzőt még nem tudta beazonosítani, de meggyőzően érvelt amellett, hogy a beszédet nem Zrínyi, hanem egy jezsuita szerzetes írhatta.

Szentmártoni Szabó Géza tanulmánya (*Egy Zrínyinek tulajdonított epigrammáról*) egy epigrammától fosztotta meg a Zrínyi-életművet. Zrínyi kéziratosa marginálisként fennmaradt disztichonja, amelyet dédapja arcképe mellé jegyzett be, mindezidáig mint a költő Zrínyi verse szerepelt a szakirodalomban. Szentmártoni Szabó Géza szívós kíváncsisággal eredt a vers korábbi kiadásainak nyomába, és az internet segítségével sikerült kinyomoznia, hogy a vers szerzője Claude Barthélemy Morisot (1592–1661), akinek szövegromlással fennmaradt kétsorosra Zrínyi kezébe kerülhetett, és aki ezt felhasználhatta dédapja hősi halálának illusztrálására.

Fazekas Sándor *„Hálát Istennek ad, verssel imádkozik”*: Zrínyi Miklós elégiájának értelmezéséhez című velemzésében az *Elégia* címen több irodalomtörténész (Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Ötvös Péter és Szilasi László, Laczházi Gyula, Ács Pál) által vizsgált versnek ad új megközelítést. Fazekas a fülemüle-toposz korábbi értelmezéseit a vallásos fülemülék, a Philomela Sacra hagyományának feltámasztásához kapcsolja. A függelékben is közölt John Peckham (1227 k.–1292) és Jacob Balde (1604–1668) Philomela-parafrázisa kapcsán jut el ahhoz a következtetéshez, hogy a gyermeke siratását és benne a jövődőlő hős Zrínyi elvesztését együtt verseli meg, de egyiket sem helyezi a fájdalom skálájának felsőbb fokára.

Förköli Gábor *Zrínyi félreismert olvasmánya: Nicolaus Caussin* című előadása Zrínyi könyvtárának egyik a szakirodalomban alig figyelembe vett művével foglalkozik. A Richelieu-féle államrezon irodalommal szemben álló jezsuita felfogását eddig nem vizsgálták, mert nem sikerült hatását kimutatni a Zrínyi-életműben. Förköli Gábor újraértelmezte Caussint és az ellentétek dacára arra a megállapításra jutott, hogy Zrínyi korántsem egysíkú antiklerikalizmusa és Richelieu, valamint Mazarin felfogását hasznosító politikaelmélete nem zárja ki, hogy Caussin munkássága is hatással legyen rá.

A tanulmánykötet harmadik fejezetének középpontjában nem Zrínyi áll, hanem a címben is megjelölt „magyarországi barokk költészet”. A 17–18. századi drámatörténeti kutatások kiváló specialistája, Pintér Márta Zsuzsanna a kevés magyar nyelven fennmaradt 17. századi dráma közül két olyan szöveget választott ki, amelyeket verses formájuk és a szakirodalom által eddig nem értékelt pozíciójuk miatt érdemes a barokk költészet szövegei közé illeszteni. Gróf Balassa Bálint a nagyszombati jezsuita kollégiumban költötte allegorikus színjátékká élete eseményeit, a Mundus és Fortuna vetélkedéséről szóló anonim kézirat pedig feltehetőleg szintén a nagyszombati jezsuita kollégium színjátékainak palettáját gazdagítja.

Csehy Zoltán a magyarországi barokk költészet olyan képviselőjével foglalkozik, akit a magyar és szlovák szakirodalom egy része saját nyelvterületének képviselőjeként tart számon, és

csak kevesen fogadták el azonos szinten megszólaló kétnyelvű költőként („*A róka maga farkát szokta csak dicsérni*”: Beniczky Péter a magyar és a szlovák irodalomban). Csehy a magyar és szlovák kutatások összehangolását, a hatástörténeti vizsgálatok eredményeinek egymásba fésülését tartaná megvalósítandó célnak. Ennek érdekében reméljük, iránymutató dolgozata a közeljövőben szlovák nyelven is olvasható lesz.

Tóth Gergely tanulmánya, a „*Kik fegyvert viselnek, s török vért eresztnek, ezt azoknak csinálom*”: Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László Magyar Mars című művében (1653) értékes bizonyítéka annak, miként tud a történeti nézőponttal rendelkező szerző irodalmi művek elemzésével a két tudományág számára egyenlő mércével mérhető újdonságokat beemelni az értelmezés horizontjába. A Listius-szakirodalomban – miután a szerző szörnyű bűnökkel terhelt élete elég elmélkedni valót adott a szakirodalom számára – kevesen foglalkoztak költői tevékenységével, főleg a *Magyar Mars* című eposzával. Tóth Gergely részletes elemzése megvizsgálja, hogyan kötődött Listius Zrínyihez, miért választotta a mohácsi csata megénekelését, és kihez akart vele szólni. Hogyan próbálta meg hősiek küzdelemmé, heroikus hőssé transzformálni a vesztes csatát és miként próbálta mindezt felhasználni a török elleni harcokra való buzdításra.

Esterházy Pál korában kéziratban maradt történeti értekezése, amely a közelmúltban Iványi Emma fordításában, bőségesen megjegyzetelve modern kiadásban is hozzáférhetővé vált, Hernády Judit irodalmi eszközöket vizsgáló megközelítésével kapott új perspektívát. A szerző összegzésében arra is megkísérel választ adni, hogy a korábban Zrínyihez és a *Szigeti veszedelem*hez kötődő főnemes miért nem jelentette meg munkáját, miként alakította ki saját költői arculatát és távolodott el a költő Zrínyitől is.

Mercs István „*Tündér mivoltáról, s forgandóságáról*”: Koháry István és a szerencse című írása magyar irodalomban is rendkívül elterjedt Fortuna-motívum Koháry-féle sajátosságait vizsgálja. Knapp Éva több, a témába vágó tanulmányát felhasználva a szerzőnek sikerült néhány egyéni értelmezési módot is találnia. Ezek leginkább Zrínyi szerencsefelfogásával való összehasonlításban mutathatók ki. Megemlítendő, hogy Mercs Istvánnak alkalma volt felhasználni Bene Sándor megjelenés előtt álló monográfiáját is (*A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete és a modernség hagyománya*), ezzel Zrínyi szerencse-felfogásának filozófiai hátterét is meg tudta világítani.

A kötet egyik, fájdalmasan korán elhunyt lektorának, Jankovics Józsefnek több évtizedes munkájára támaszkodik Polgár Anikó Gyöngyösi-tanulmánya („*Az nagy monstrum pedig ráéhvült gyomrával*”: Mitológiai szörnyek Gyöngyösi István költészetében). Mikrofilológiai vizsgálatában a mitológiai alakok felhasználási tipológiarendszerének kialakítására tesz kísérletet, kimutatva, hogy egyes szörnyfigurák mint mitikus szereplők, mások mint az ornátus része, megint mások mint hiperbolikus költői teremtmények jelennek meg Gyöngyösi költészetében. A multifunkcionális szörnyképek tudatos rendszerezése Gyöngyösi egyre inkább kimagaslónak tartott költői invencióját igazolja.

Ugyancsak Gyöngyösi költészetével foglalkozik Majoros Viktória A Csalárd Cupidó *textológiai*jának értelmezésekor. A „Csalárd Cupidó” három fennmaradt szövegváltozatáról a szakirodalom eddig eltérő módon vélekedett. Orlovsky Géza és Latzkovits Miklós megállapításait összevetve a három szövegváltozat akribikus gondosságú vizsgálatával Majoros is arra a végeredményre jut, hogy egy majdani kritikai kiadásban mindhárom szövegváltozatot főszövegként kell közreadni.

Fajt Anita *A madrigálforma (magyarországi német barokk) irodalmunkban* című dolgozata olyan területet vizsgál, amelyet ritkán vonnak be a magyarországi irodalmi korpuszba, noha a soknyelvű kulturális közegnek ezek is a részei. A birodalmi német költészet kiváló ismerőjeként a szerző a területileg egymástól messze élő alkotóktól származó német költészet összefüggéseit, műfajtechnikai kivitelezését veti össze. A madrigálforma a birodalmi német költészetben kedvelt és gyakori verselési forma volt, különösen jellemzően mutatja ezt Philipp von Zesen költészete. Fajt Anita azt vizsgálta, hogy Zrínyi német anyanyelvű kortársai mikor kezdték ezt a szabálytalan versformát alkalmazni, és milyen összefüggésben álltak a nem magyar nyelvterületen élő költőkkel. Daniel (1624–1697) és Christoph Klesch (1632–1706), Matthias Lang (1624–1682) felvidéki német költők szoros kapcsolatot ápoltak a német barokk költészet kiválóságaival, verselésük is a német mintát követte. Fajt Anita továbbkutatandónak tartja az egyes versformák magyarországi megjelenésének körülményeit, mert az eddigi eredmények meggyőzték arról, hogy a periférián élő német költők poétikai tudása nem maradt el a birodalmi német költészet képviselőinek verselésétől.

A magyarországi barokk irodalomban jelen lévő héber nyelvű verselésről nyelvtudás hiányában szinte alig találkozzunk szakirodalommal. Koltai Kornélia hiánypótló dolgozattal képviselte a kötetben ezt a kutatási területet. A *Pre-expresszionista héber üdvözlőversek – barokk (kori) szerzők tollából* című tanulmánya négy Komáromi Csipkés Györgyhöz köthető, az utrechti egyetemen letette héber nyelvű alkalmi versen keresztül mutatja be szerzőik sajátos vonzódását a modernitás irányába, amelynek eredményeképpen – éppen a hibáktól sem mentes nyelvtudás miatt jobban kapcsolható a 20. század expresszionista verseihez, mint kortársaik barokk költészetéhez.

A sokoldalú, de legnagyobb kedvvel a puritanizmussal foglalkozó Petrőczy Éva *Kívül a barokk kánonon, belül a hétköznapiakon: A tizenhetedik századi magyar puritán költészet* című, kortárs kitekintésektől sem mentes előadásában mintegy védőbeszédet mond az unalmasnak és fantáziátlannak tartott puritán költők érdekében. Az angol puritánusokkal összehasonlítva Petrőczy meggyőző hévvel bizonyítja, hogy a magyar puritánus költők alkalmi versei sincsenek híján a költői invenciónak, noha a reneszánsz és a barokk formai dekorációt kevésbé teszik magukévá.

A tanulmánykötet negyedik fejezete a Zrínyi-hatással és hagyománnyal foglalkozó, egymástól nagyon is eltérő dolgozatokat állította egymás mellé. A történész G. Etényi Nóra itt is azzal a kutatási területtel jelenik meg, amely szinte egész munkásságát jellemzi, de ezúttal a történeti források irodalmi karakterjegyeit helyezi a vizsgálódás középpontjába. A *politika és a poézis Zrínyi Miklós képe a 17. századi német nyomtatványokban* ezúttal nem a korszak publicisztikai irodalmának eseménytörténeti feltárását ismerteti, hanem megkísérli ugyanazon szövegek retorikai, képszerűségi elemzését elvégezni. A 17. század közepén virágzó német nyelvű barokk irodalomnak az aktuális történelmi eseményekhez kapcsolódó műfajai, képi ábrázolásokat, fiktív beszélgetéseket, társas éleli eseményeket megőrkítő műveiben megjelenik ugyan Zrínyi, de az ún. szépirodalomban kevés szerep jut a magyar költő és hadvezérnek. Az viszont egyértelműen megállapítható, hogy – nyilván nyelvtudás hiányában – Zrínyi költészete nem jutott el német kortársainak olvasmánylistájára.

Kevés címlap van a magyar irodalomban, amellyel olyan sok elemzés foglalkozott, mint Zrínyi *Syrenájával*. Boda Miklós 14 évvel ezelőtt tartott először előadást a nevezetes címlapról, majd 2016-ban a *Jelenkorban* adott közre egy kérdéseket felvető tanulmányt ugyanerről a témáról. Azóta elhunyt kollégák, Kovács Sándor Iván és Orlovsky Géza biztatását felelevenítve Boda Miklós újragondolta és kiegészítette a témát *A Syrena-kötet címéről, címlapmetszetéről és pécsi példányáról* címmel. Boda elősorban a jelmondat „Sors bona nihil aliud” forrásának nyomába eredt,

meggyőzően kapcsolva azt össze az Aranygyapjas Rend jelvényével, amelynek átvételét Zrínyi halála ugyan megakadályozta, viszont ismerhette a rendjelet, Pálffy Pál 1650-es kitüntetésekor meg is tekinthette. A címlapmetszetet Boda olasz és horvát metszetekkel összehasonlítva elemezte, de figyelemreméltó megállapítást tesz Justus Lipsius *De crucis* című művének metszetével kapcsolatban is. Hogy milyen elevenen él a *Syrena* címlapmetszete a 20. században is, azt mutatja a Zrínyi-kutató Kovács Sándor Iván ex-librise. Cseh Gusztáv metszetén a vitorlára nem Zrínyi jelmondata, hanem a könyvtulajdonos megnevezése került.

Zrínyi Miklós költői művei az elmúlt évszázadban többször megjelentek, gyakran egymásra építve, gyakran a szövegkiadásban egészen ellentmondásos megoldásokat alkalmazva. Suhai Pál középiskolai tanárt, akinek nagy gyakorlata van Zrínyi életművének tanításában, új kiadásában az az elgondolás vezérli, hogy „mi szolgálja a lehető legkézenfekvőbbben a Zrínyi szövegeknek a mai olvasóhoz való eljuttatását” (*Egy Zrínyi-kiadás tanulságai*). A Balassi Kiadónál megjelent kötete, amely a kiadás finansziális akadályai miatt a teljes opus megjelentetése helyett a konferencia idején még csak a költői művek közreadásáig jutott el, a hatalmas Zrínyi-szakirodalom tanulságait hasznosítva, a saját oktatói tapasztalatok bővítésével egy olyan kiadást hozott létre, amely nemcsak a mai olvasót közelíti Zrínyihez (vagy fordítva), hanem a textológusok számára is újabb vitaalapot teremt. Az egyik vitára alkalmas megállapítás éppen az, hogy a korábban Zrínyitől „elperelt” (Szentmártoni Szabó Géza) epigrammát Suhai Pál mégiscsak felvette kötetébe, lélektanilag indokokkal magyarázva, hogy Zrínyi a két sort mondanivalója miatt „magáénak tekintette”.

A tanulmánykötetet Papp Ingrid dolgozata zárja *Kié Zrínyi Miklós? Történeti és műformai hagyomány a szlovák nemzeti ideológiában és irodalomban a 19. század közepén* címmel. Első olvasásra a komparatistikai megközelítésű tanulmányok közé tartozna, azonban a részletes elemzés és a végkövetkeztetés megismerésekor nyilvánvalóvá válik, hogy itt Zrínyi későbbi értékeléséről, eszméjének 19. századi integrálásáról van szó. Papp Ingrid elemzésének középpontjában Andrej Sládkovič (1820–1872) munkássága áll, elemzi Sládkovič *Mikuláš Šubič Zrinský na Sihoti* című versének forrásait, kapcsolatát Samuel Budina szigetvári művével és a *Szigeti veszedelemmel*. Zrínyi nemzeti jellegű önfeláldozó harca Sládkovičnál Zrínyinek a Habsburg birodalmi patriotizmussal és a magyarországi Hungarus-patriotizmussal való szembenézését a pánszláv identitás megélését segíti elő, anélkül, hogy Zrínyi nemzeti szerepvállalását elperelné vagy lekicsinyelné.

Összefoglalva: a 2020-ban megrendezett Zrínyi-konferencia sokoldalú megközelítése, újgenerációs irodalomértelmezése nemcsak a korábbi Zrínyi-értékelésekkel konfrontálódik, hanem új periodizációs javaslatokkal, a barokk elhelyezésével, a konzervatív irodalomtörténeti állásfoglalások korrigálásával új utakat nyit a modernizációs törekvések irányába. A konferencia megrendezése, a tanulmánykötet szerkesztése Bene Sándor és Pintér Márta Zsuzsanna hatalmas munkája (sajnálatos, hogy a névmutató kevéssé használható, ugyan a jegyzetanyag öröndetes módon feldolgozásra került, de a főszövegből nagyon sok fontos kortárs alkotó nem kereshető vissza: Christofel von Grimmelshausen, Philipp Harsdörffer, Kende Zsigmond, Matthias Küsel, Konrad Lauterbach, Schwendi Lazar, Johann Georg Schedea, Weichard Valvasor).

A Zrínyi-kutatásban mérföldkőnek tekinthető konferencia több szerzője ajánlásban, hivatkozásban mond köszönetet a közelmúltban eltávozott Zrínyi-kutatóknak, Kovács Sándor Ivánnak és Orlovsky Gézának. Az előszóban pedig a szerkesztők a kötet valamennyi szerzője nevében köszönik meg az utolsó percig dolgozó önzetlenül segítő lektor munkáját. A kötet Jankovics József emlékét őrzi.

Sarah Seidel: „Erfunden von mir selbst ist keine einzige dieser Geschichten”. August Gottlieb Meißners Fallgeschichten zwischen Exempel und Novelle

Hannover: Wehrhahn Verlag 2018, 312 l.

August Gottlieb Meißner: Kriminalgeschichten. Skizzen. Dreyzehnte und vierzehnte Sammlung

Herausgegeben von Alexander Košenina und Sarah Seidel

Hannover: Wehrhahn Verlag, 2019, 384 l.

SZILÁGYI Márton

ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi tanár

ORCID 0000-0002-3042-3800

August Gottlieb Meißner (1753–1807) neve aligha cseng ismerősen a magyar átlagolvasó számára. Pedig akár klasszikusnak is lehetne nevezni, hiszen a 18. század végén és a 19. század elején népszerű és olvasott írója volt a német irodalomnak. Sőt, a bűnügyi történetek (Kriminalgeschichte) esettörténetként (Fallgeschichte) való prezentálásában úttörő szerepet játszott – hogy ezek a fogalmak mit is jelentenek, azt éppen a bemutatandó egyik könyv, Sarah Seidel munkája tárgyalja részletesen, s erről még az alábbiakban lesz szó. Azaz Meißner egy diszkurzusrend egyik megalapítójának is tekinthető. Még ha ez leginkább a populáris regiszter egyik (egykoron meghatározó, s aztán komoly hatástörténettel rendelkező) szegmensében történt is.

Tehát adva van egy hatalmas életmű – amely egyébként egyáltalán nem csupán a bűnügyi történetekkel azonos – és az egykorú siker, amelyet kevésbé a kritikai recepció, mint inkább az olvasástörténeti tények igazolnak. Ám ez a népszerűség aztán az író halála után jelentősen megkopott. Meißnert egyre inkább elfeledték, újabb kiadások alig készültek műveiből: a popularitásnak azok az írói technikái pedig (tematikus és retorikai vetületei), amelyeket alkalmazott, átadták a helyüket másoknak. Abban az értelemben is, hogy más írók alkalmazták aztán ezeket a retorikai-poétikai megoldásokat, nagyobb sikerrel, s abban az értelemben is, hogy más populáris sémák léptek a Meißnertől kezdeményezett helyére. Meißner persze teljesen sosem süllyedt az ismeretlenségbe, ám méltó irodalomtörténeti tárgyként való prezentálásában az utóbbi évtizedek voltak a meghatározóak. S így ennek a két kötetnek is újrafelfedező és kezdeményező szerepe van.

Meißner bűnügyi történeteinek összegyűjtött kiadása *Skizzen*, azaz *Vázlatok* címmel látott napvilágot, s nem is egyszer: a *Skizzen* három kiadásban jelent meg, de kalózkiadása is volt. Ez a gyűjtemény igen sokféle rövidprózaírást tartalmazott, s címe, amely óhatatlanul a hevenyészettségre látszik emlékeztetni, nyilván nem segítette az igényesebb befogadók körében a recepcióját

(az írók egykorúan Skizzen-Meißnerként is emlegették, s ez nem volt dicséret megnevezés). A *Skizzen*-köteteken belül kezdetben nem különült el a bűnügyi történet műfaja, csak egyik alkotórésze volt az összeállításnak – ezért igen fontos, hogy Seidel monográfiájának a végén helyet kapott egy, az egész sorozatot áttekintő tartalomjegyzék is. Ez sokat segít abban, hogy világosan lássuk a könyvsorozat szerkezetét és tartalmát. Ez akár önmagában is kutatási segédeszközként használható, s mással egyelőre aligha lehetne pótolni: mert a Google Books ugyan több Meißner-kötetet is tartalmaz digitalizálva, de az egész sorozatot nem, s mivel az írónak párhuzamosan is több kiadásban jelentek meg a művei, igen nehéz egységben látni a szövegek alakulását. A *Skizzen* könyvsorozatban a 13. és a 14. kötet az, amelyik egységben az esettörténetként is felfogható bűnügyi történeteket tartalmazta. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy az újrakiadás – amelynek egyik gondozója Sarah Seidel volt – éppen ezt a két kötetet tartalmazta, s ezekre a kötetekre támaszkodik az elemzés is. Ilyenformán a Meißnertől magától prezentált és idesorolt művek adják az értelmezés bázisát. A monográfia és a szövegkiadás összefüggése ezért is igen szoros: a Meißner-kiadás mintegy Seidel monográfiájának szöveggyűjteményeként és referenciális háttereként is felfogható.

Szövegkiadás és -feldolgozás ilyen szoros egymás mellé kerülése fontos fejlemény, s a téma irodalomtörténeti relevenciájára nézvést kifejezetten felhívó jellegű.

A Meißner irodalmi szövegeivel való foglalkozás, ahogyan erről Sarah Seidel kötete meggyőzően tanúskodik (a recenzióban a zárójelbe tett lapszámok mindig erre a kötetre vonatkoznak, ha mégis a szövegkiadásra utalnék, az a főszövegből egyértelműen kiderül), csak akkor végezhető el irodalomtörténetileg is releváns módon, ha az elemzéséhez használt kontextusok körét megfelelően szélesre tágitjuk. A bűnügyek ábrázolásának háttereként eleve a jogi gondolkodás bevonása is szükséges, hiszen ez az irodalmi műfaj a jog és irodalom határterületén helyezkedik el. A Seideltől alkalmazott hermeneutikai módszer tehát ez esetben – értelemszerűen – a jogi hermeneutikát is magában foglalja. Mint ahogy a bűn megítélésének morális vetületei sem hagyhatók ki az elemzésből, s a bűnösség ábrázolhatóságának lélektani megfontolásai is árnyalhatják a kialakítandó képet.

Seidelt leginkább az foglalkoztatta a monográfiájában, miközben számos, nem tisztán esztétikai vetületet is figyelembe vett és regisztrált, hogy miképpen lesz a bűnügyi esetek leírásából kisprózai, novellai műfaj. Ahogy ő fogalmaz, az a folyamat érdekelte, hogyan lesz az exemplumból az esettörténet (147–148) – a monográfia alcíme is egy ilyen vetület körüljárását ígéri. Azaz műfajpoétikai szempont határozza meg az elemzés felépítését, s minden egyéb érv ennek szolgálatában áll. A szerző részletesen bemutatja, hogy Meißner rövidprózájában miképpen jelent meg egyaránt egy induktív és egy deduktív elbeszélés modellje, azaz az író hogyan használja ki az egyedi és az általánosítás viszonyának két változatát is.

Nem arról van ugyanis szó, hogy a bűnügyi történetek, még ha esetek leírásaként fogjuk is fel őket, valami irodalom előtti vagy éppen eminensen nem esztétikai diszkurzusba tartoznának. Ezt éppen Seidel párhuzamként felidézett példái bizonyítják a legjobban. Heinrich von Kleist kisprózájának egy része éppúgy ebben a keretben értelmezhető (akár a komoly hatástörténettel rendelkező *Michael Kohlhaas* is [106–107]), bár Seidel érezhető érdeklődéssel inkább egy másik releváns párhuzamot exponál, a Friedrich Schiller bizonyos műveivel való összevethetőséget. Hiszen Schiller írta meg a *Pitaval* című francia bűnügyi esetsorozat műfajteremtő kötetéhez, pontosabban annak német kiadásához az előszót, tehát tudatosan kapcsolódott ehhez a zsánerhez. Ez persze nem kifejezetten esztétikai értékű továbbgondolása a műfajnak, hanem inkább korai teoretikus számvetés, de Schiller életművében egyébként nyomot hagyott a bűn iránti érdeklődés

is. Legalább ennyire fontos a Goethe *Werther*-ével való összevetés is (Seidel ezt is elvégzi), hiszen Goethe is egy valódi esetből, Karl Wilhelm Jerusalem öngyilkosságából indult ki. Figyelemre méltó, hogy mi lett ebből Goethe poétikájában, s mi lett a hasonló öngyilkossági esetekből Meißner tollán (merthogy ilyenek is vannak Meißner bűnügyi történetei között). Mondhatnók akár azt is: Goethe esetében műfajteremtő regény, Meißnernél egy „skicc”. Ám a különbség nem kizárólag a tehetség eltérő nagyságával és természetével magyarázandó, hanem a bevont kontextusok különbségével is. Az esettörténet (Fallgeschichte) erősen rá van utalva a jogi és antropológiai, illetve morális aspektusra, s mindezt egy rövidtörténet keretében oldja meg, egyszálú, s nem problematizált narrációval¹ – márpedig ez jelentősen eltér attól regénypoétikától, amelyet Goethe követett az én-regény vallomásos karakterének megvalósításától, amely csupán a mű végén, a temetés leírásakor kell, hogy kilépjen a személyes közlés kereteiből, hiszen a halál bekövetkezését már végképp nem lehetett egyes szám első személyben beépíteni a regénybe.

Meißnernél fontos szerepet játszik a valóság és a valószínűség kérdése – ám ez nem dokumentatív vagy referenciális hitelességet jelent, hanem az ennek a hitelességnek a látszatát meggyőzően felkeltő írói eljárások alkalmazását. Még akkor is, ha van arra példa, hogy az egyes szövegek valódi bűnesetekből indulnak ki. A bűnügyi történetek szerves része az igazságnak mint kritériumnak a felmutatása, még ha ez poétikai eszközökkel van is csupán megteremtve. Jól ismert az arisztotelészi különbségtétel a történetíró és a költő között (az első valóságot mondja, a második azt, ami megtörténhetne), s Meißner ehhez csatlakozik, sőt, a prózát önmagában is az igazságkritérium eszközeként tekinti, szemben a „költés”-sel. Mindazok a paratextuális elemek, amelyek elmélyítik ezt a fajta hitelességillúziót, ezért lesznek fontosak a bűnügyi történetekben: a forrásokra való hivatkozástól kezdve, a kétségbevonhatatlan hitelű tanúk emlegetéséig, akik kezeskednek a tőlük származó történetek megtörtént voltáért.

Seidel kötete egy új kánon kialakításának fontos elemeként is felfogható – s ebben a törekvésében hathatósan támogatja a szinte párhuzamosan megjelent szövegkiadás is. Természetesen nem előzmények nélküli vállalkozás ez (a szerző komoly erőfeszítéseket tesz az eddigi, sokszínű szakirodalom ismertetésére és interpretálására), de Seidel igen meggyőzően érvel amellett, hogy Meißner tevékenységének a súlypontját éppen itt lássuk.

Meißner idesorolható írásai antropológiai, esztétikai és jogi diskurzusok metszéspontján helyezkednek el, s abban térnek el jelentősen a pusztán populáris közlésformának tekinthető pital-történetektől, hogy a bűn fogalmát s a bűnre készítő alkalom megragadását az egyediség és a példaszerűség feszültségében akarják megragadni. Ilyen módon a morális megítélés nem lesz egyirányú, a bűn nem illeszkedik tökéletesen a jogi normák közé, s az ítéletben megmutatkozhat a jogi és esztétikailag is megalapozott jog különbsége is. Gondoljunk csak ilyen címekre: *Unkeusche, Mörderin, Mordbrennerin, und bloß ein unschuldiges Mädchen*; ezt a címet Ajtay Sámuel 1816-os, Meißner-fordításokat tartalmazó kötetében így adta vissza, egyébként pontosan: *Tisztátalan, gyilkos, gyujtogató. Még is csupán egy ártatlan Leány*² – a német szöveg természetesen a most kiadott Meiß-

1 Magyar nyelven ennek szakirodalmába betekintést nyújt: Nicolas PETHES, „Az eset esztétikája: A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról”, ford. ZSELLÉR Anna, *Irodalomtörténet* 93, 4. sz. (2012): 431–444.

2 *Tanítva mulattató vig és érzékeny Anekdotok Meiszner' Skizzeiből*, ford. NAGY VÁRADI AJTAY Sámuel (Pest: Trattner János Tamás, 1816), 75–83.

ner-kötetben olvasható is (23–30). A bűnössé válás ilyen módon mindig rejtélyes s nem végzetes folyamat, az ember pszichológiai alkata komoly szerepet játszik benne (ezen a ponton az esettörténetek a lélektan 18. századi diszkurzusával is erősen érintkeznek), a jog és a morál feszültsége pedig az esztétikailag megformált novellaszerkezetben bontakozhat ki. Meißner műveiben éppen ezért a jogi processzus mindig leegyszerűsítve és tömörítve jelenik meg, s a törvény normativitását többször ellenpontoszza a részvét és együttérzés ábrázolása, amely kötődhet akár az ítéletet meghozni kénytelen, bár azzal egyet nem értő bíró alakjához is.

Seidel előbb a jogi diszkurzus elemzését valósítja meg (például olyan fogalmak aprólékos körüljárásával, mint a szándék és a tett, a becsület, a szerencsétlenség, a bűn és a tisztesség), külön figyelmet szentelve annak, miként jelenik meg a bűnt elkövető személy teljes, s persze végső soron rejtélyes személyisége. Ezután kerít sort azoknak az elbeszélői stratégiáknak az elemzésére, amelyek az esettörténet poétikai szerveződését meghatározzák. Majd a könyv harmadik egységében Meißnernek mint a szövegein dolgozó, azt átalakító írónak („Textarbeiter”-nek, azaz szöveg munkásnak) a módszereit tekinti át. Ezt alapvetően az teszi lehetővé, hogy fennmaradtak s ki is vannak adva Meißner jegyzetfüzetei, s így mód nyílik arra, hogy a szövegeinek a születését az első ötlet feljegyzésétől a megjelent változatokig nyomon lehessen követni, s így föltárhasson Meißner gyűjtőgető, másoktól témákat kölcsönző alkotói karaktere. Ez utóbbi megközelítésnek külön jelentősége is lehet, hiszen a magyar recepció azt tanúsítja, hogy a fordítások időnként különböző szövegállapotú elbeszélésekhez nyúltak forrásként. Ilyenformán pedig a magyar fordítások anyagában is van nyoma ennek a folyamatnak.

Ha már a magyar recepciót szóba hoztam: Meißner magyarországi recepciójának néhány fontos nyomára már két évtizeddel korábban rátaláltam.³ Ennek a jelentősége azonban igazából most kezd el kibontakozni, amikor a germanisztikai kutatások új kontextust teremtenek az életmű köré. Mert azért az elég feltűnő, hogy Meißnerről életrajzi vonatkozásban mindmáig Rudolf Fürst 1894-es (!) könyve az irányadó,⁴ tehát a biográfia területén elég jelentős a lemaradás. Ám az újabb kutatások két döntő ponton jelentősen megváltoztatták a megítélés lehetőségét. Az egyik Meißnernek a prágai egyetemen betöltött esztétika-professzori szerepe, ennek kapcsán Tomáš Hlobil munkásságát érdemes számontartani,⁵ a másik pedig az a germanisztikai kutatás, amelyet Sarah Seidel kötete reprezentál.

Ha a bűnügyi történetnek mint releváns kontextusnak a szerepére gondolunk, akkor a magyar irodalomban fontos párhuzamként említhető Fazekas 1810-es években keletkezett *Lúdas Matyija* – még ha megfelelő filológiai adatok híján nem vagyunk is abban a helyzetben, hogy kapcsolatot találjunk Fazekas olvasmányai és a bűnügyi történetek német nyelvű hagyománya között. Hogy csak néhány elgondolkoztató párhuzamot említsek Fazekas műve és a nemcsak francia, hanem német nyelven is igen népszerű bűnügyi történetek között: ezeket a történeteket gyakran az jellemezte, hogy egy-egy nevezetes gonosztevő életének krónikás részletezésére épültek, gyakorlatilag a születéstől és a neveltetéstől kezdve egészen a megérdemelt, többnyire erőszakos haláláig íveltek a biográfiák, külön kiemelve a gazfickóktól végrehajtott szörnyűségeket. Gyako-

3 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Csokonai Könyvtár 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998), 237–249.

4 Rudolf FÜRST, *August Gottlieb Meißner: Eine Darstellung seines Lebens und seiner Schriften mit Quellenuntersuchungen* (Stuttgart: 1894).

5 Összefoglaló munkaként: Tomáš HLOBIL, *Geschmackbildung im Nationalinteresse: Die Anfänge der Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1763–1805* (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2012).

ri megoldásuk volt az is, hogy a főhőst familiáris módon, becenevén vagy ragadványnevéen emlegették. Lúdas Matyi verses története kiindulásában erősen emlékeztet erre a szerkezetre, s ennek számontartásával lesznek még látványosabbak azok az eltérések, amelyek már poétikai módosításokként is elemezhetők. Seidel monográfiájának az az egyik érdeme, hogy árnyalni tudja annak a műfaji hagyománynak a jellemzését, amely Fazekas műve köré is odaidézhető: hiszen monográfiája nyomán jól látható, hogy maga Meißner mennyire nem mechanikusan követi az előbb vázolt sémát, mennyire problematikusnak ábrázolja a bűnhöz vezető lélektani mozgatórugókat, illetve a bűn megítélésének látszólag egynemű jogi megítélését. S legalább ennyire elgondolkodtató, hogy az ő számára a prózai elbeszélés a bűn elbeszélésének közege, tehát az a fajta artistikusság, amely Fazekas verselésében s a hexameteres forma választásában megmutatkozik, nem jellemző rá. Mindazonáltal Fazekas verses elbeszélésének mégiscsak a bűnről szóló szövegek kontextusában is kereshető a rokonsága, s ennek felméréséhez Seidel alapos, irodalomtudományi kiindulású, de számos más irányban is tájékozódó monográfiája fontos bemerési pont lehet.

Ugyancsak átgondolandó, hogy Kölcseynek az 1830-es években keletkezett, két fiktív törvényszéki beszédének a forrásvidékét szintén nem itt, a 18. század végi, 19. század eleji bűnügyi történetek világában kellene-e keresni. Mindeztidáig ugyanis az irodalomtörténeti szakirodalom igen kevés feltevést tudott arra felsorakoztatni, hogyan kontextualizálható ez a némileg meglepő és társtalan műfajválasztás – leginkább az életmű alakulástörténetébe való beillesztés nevezhető dominánsnak, amely a prózai elbeszélések felé vezető út egyik előkészítő fázisának fogta föl Kölcseynek ezt a két szövegét, s azt igyekezett erőteljesen valószínűsíteni (bár a megnyugtató cáfolathoz hiányoztak az adatok), hogy ezek nem valódi, egy perfolyamba illeszkedő, funkcionális törvényszéki orációk voltak.⁶ Ez azonban a keletkezés problémájára nem adott teljes választ.

Viszont mindaz, amivel Seidel jellemezni tudja Meißner bűnügyi történeteit, számos ponton igen közel áll Kölcsey szövegeinek a morális irányultságához: gondolok itt elsősorban a bűn egyértelmű megítélésének a lehetetlenségére, a bűnhöz való eljutás egyéni, véletlenekkel is nehezített útjára, az erkölcsi viszonylatoknak és a jogi mércének az össze nem illésére, illetve az együttérzés lehetőségének a felmutatása egy olyan szereplő esetében, akinek az igazságszolgáltatásban való részvétel lenne a kötelessége. Kölcsey írásai is többféle diszkurzus metszéspontján állnak: jogi, antropológiai és morális közegük felmérése egyaránt releváns, miközben retorikai felépítésükben egyértelműen szépirodalmi szövegek. Seidel monográfiájának a fényében alighanem érdemes lenne a Kölcsey-szövegek keletkezésének műfajtörténeti feltételeit a bűnügyi történetek 18. század végi, 19. század eleji tradíciója fényében újragondolni.

Meißner több alkalommal élt prózai szövegeiben is a narráció felfüggesztésével, illetve ennek dialógusokkal való helyettesítésével. Ez olyan megoldás, amelynek nem hiányzott a műfajpoétikai kidolgozása a német irodalomban: ez ugyanis nem egyszerűen a prózai és a drámai műnem ötletszerű keveredése volt (vagy éppen prózairói járatlanság), hanem az ún. „Dialogroman” kritériumainak a követése.⁷ Meißnernél ez némely bűnügyi történetében éppúgy megmutatkozik, mint más jellegű szövegeiben, mint például az Agnes Sorelról szólóban, amely a leginkább törté-

6 A kritikai kiadás erre az érvelésre épül: KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, kiad. SZILÁGYI Márton, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 7–14.

7 Vö. Hans-Gerhard WINTER, *Dialog und Dialogroman in der Aufklärung: Mit einer Analyse von J. J. Engels Gesprächstheorie* (Darmstadt: Thesen Verlag, 1974).

neti elbeszélésként azonosítható. Sőt, írt kifejezetten ilyen poétikájú művet is, s érintette a kérdést kéziratok jegyzeteiben is, ahogyan erre Sarah Seidel fel is hívja a figyelmet (137). Ennek a szálnak is megvan a tanulása a magyar irodalom vonatkozásában. Mert ugyan kidolgozott formában a 18–19. századi irodalomban nem valósult meg a „Dialogroman”, több nyoma is van annak, hogy nem maradt követő nélküli ez a poétikai irány sem, csak éppen teljes mű, különösképpen a teoretikus megalapozással együtt, nem született belőle. Ilyennek tekinthető például 1794-ben, az *Uránia* első kötetében közölt, töredékben maradt regénykísérlet, *A’ Fejvesztéség*,⁸ pedig itt alighanem egy műfajpoétikai kísérletről volt szó, egy új regénytípus megteremtésének a szándékáról. Csak ez azért nem vált nyilvánvalóvá, mert a kezdeményezés félbeszakadt. Hogy rejtett jelenléte azért a későbbiekben is kimutatható a hazai regénytörténetben, azt Kemény Zsigmond *Gyulai Pál* című regénye bizonyítja: itt is felbukkannak ilyen, drámai dialógusra emlékeztető részek, amelyek a narráció megtörését, illetve más szintre helyezését végzik el. Meißner életműve pedig innen nézvést fontos összekötő láncszemnek tűnik, amelyik a magyar irodalomban csupán sporadikusan felbukkanó poétikai megoldásokhoz jelenthette a kiindulást. Vagy legalább a párhuzamot.

Van olyan összefüggés is, amelyre a szövegkiadás kísérőtanulmánya hívja fel a figyelmet, míg a monográfia meg sem említi. Ilyen Meißnernek a német Fielding-recepcióban játszott szerepe, a *Tom Jones* mintaadó mivolta a német regény 18. századi történetében elég közismert irodalomtörténeti tény amúgy. Meißner nem is ehhez kapcsolódott, hanem Fielding rövidtörténeteinek a honosításához: a *Skizzenbe* foglalt bűnügyi történeteinek 14 darabját is Fieldingtől vette, s ezek közül három belekerült Ajtay Sámuel fordításköteteibe is, igaz, már Fielding nevének felüntetése nélkül. Tehát Meißner – közvetítőként – a magyar Fielding-recepcióban is számottevő szerepet játszott, s ezt érdemes végre tudatosítanunk.

Nem szabad megfeledkeznünk Meißner szabadkőművességéről sem, amelyet Sarah Seidel Hlobil könyve alapján hoz szóba (217). Ez ugyanis olyan faktor, amely akár magyarországi recepciójával is kapcsolatba hozható: az *Uránia* fordításai akkorra esnek, amikor ő Prágában éppen aktív szabadkőműves, s az azért feltűnő, hogy a folyóirat olyan szerzőktől közöl fordításokat, akik szintén szabadkőművesek (ilyen Georg Forster mellett az a Karl Philipp Moritz is, aki – miként ezt a folyóirat kutatásának legújabb eredményeként sikerült igazolni – szintén jelen volt több fordítás eredetijének szerzőjeként az *Urániában*).⁹ Egyelőre csak a tény felmutatásához van kellő alapunk, az értelmezéséhez, különösen a jelentőségének a felméréséhez sokkal több adatra lenne szükség – hátha majd egyszer eljön az ideje a kérdés határozottabb körvonalazásának is.

Sarah Seidel monográfiája (s a hozzá szorosan kapcsolódó szövegkiadás) nemcsak hézagpótló germanisztikai teljesítmény, de komoly tanulásai lehetnek a magyar irodalomtörténet számára is – annak ellenére, hogy a magyar irodalom esetleg szóba hozható eredményei értelemszerűen kimaradnak belőle. Immár azonban megvan annak a lehetősége, hogy ezt mintegy hozzáillesszük a Seidel fölrajzolta képhez. Ez már csak rajtunk múlik.

8 A folyóirat kritikai kiadásában: *Első folyóirataink*: *Uránia*, kiad. SZILÁGYI Márton, Csokonai Universitas könyvtár: Források: Régi kortársaink 6 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 72–83. A töredék alcíme itt: „Egy hazai dramatizált történet”, amelyről a korábbi szakirodalom meglehetősen tanácstalanul nyilatkozott, Gálos Rezső, Kármán József egyébként kiváló monográfusa például „lovagdrámá”-nak vélte. GÁLOS Rezső, *Kármán József* (Budapest: Művelt Nép, 1954), 100–104.

9 Moritz három írásának az *Urániában* való felbukkanásáról összefoglalóan az alábbi tanulmányban írtam: SZILÁGYI Márton, „Karl Philipp Moritz az *Urániában*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 124, 6. sz. (2020): 752–759.

Korompay H. János: A nemzeti klasszicizmus jegyében. Horváth János élete és hagyatéka

Budapest: Universitas Kiadó, 2020, 431 l.

ANGYALOSI Gergely

BTK Irodalomtudományi Intézet, nyugalmazott tudományos tanácsadó

ORCID 0000-0002-0375-2000

Régi adósságot törleszt ezzel a kötettel a magyar irodalomtörténet-írás. Örvendetes, hogy Korompay H. János – a tudós tanár unokája –, aki eddig is sokat tett Horváth János örökségének megőrzéséért, végül vállalkozott erre a nem könnyű feladatra. Az életrajzi formát választotta; vagyis a művek, a viták, az oktatói és a tudományos tevékenység elemzésére a biográfia fonalára felfűzve kerül sor. Azt gondolom, hogy ez szerencsés döntés volt; a hagyatékon kívül Korompay rendelkezésére állt a teljes családi archívum is; a szükséges alapaossággal és részletességgel senki más nem tudta volna így feldolgozni Horváth János életét és munkásságát.

A *Bevezetés*ben a szerző távlati képet vázol fel az életműről. „A történelem 20. századi katasztrófái szüntelenül ellentmondtak az általa vágyott és közösen létrehozni kívánt szerves fejlődés ideáljának, életműve mégis, mint utódai hangsúlyozták, nyugodt és bensőséges, írói ábrázolásai olyan kiegyensúlyozott rendben sorakoznak elénk, amely egyrészt a Petőfi–Arany korszakot idézi, másrészt megválaszolando kérdéseket vet fel.” (9.) Horváth valószínűleg soha nem mondott le arról a reményről, hogy a magyar kultúra, s benne a magyar irodalom sokak erőfeszítéseinek következményeként egyszer visszatér majd a „szerves fejlődés” útjára, bármit jelentsen is az. (Nyilván tisztában volt azzal, hogy ez utóbbit „létrehozni” nem lehet, mivel ez *contradictio in praedicato*.) Korompay arra törekszik, hogy megértesse velünk Horváth János alapvető döntéseinek és választásainak személyes és világnézeti hátterét.

A *Szülföld, család és iskola* című fejezet felér egy kis mikrotörténelmi tanulmánnyal. Horváth János apja második házasságából hetedikként született a tizenhét gyermekes családban; hihetetlen fegyelmezettségét, szorgalmát és kötelességtudását némiképpen magyarázhatja ez a családi helyzet (ha tehetségét természetesen nem is). Korompay megvilágítja, hogyan került Horváth János testvérével együtt (egy háromosztályos debreceni „kitérő” után) az igencsak távoli körmöcbányai főreáliskolába, amely a gimnáziumi szintnek felelt meg. Horváth az 1897–1898-as tanévben kezdte meg tanulmányait a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen. Leckekönyvből megismerhetjük az akkori (kifejezetten jó színvonalú) tantárgykínálatot, a tanáregyeniségeket, valamint – nem meglepő módon – Horváth János kiváló tanulmányi eredményeit. Az egyetemen kedves tanára Gyulai Pál volt. Korompay szerint „[e]z nélkülözhetet-

len saját felfogásának megértéséhez, amely egyszerre alapja és következménye fejlődéstörténeti rendszerezésének: megvilágítja az összefüggést egy erkölcsi és esztétikai alapelveken nyugvó klasszikus ízlés alanya és tárgya között” (40). Maga is alapvetőnek érezte a Gyulai-hatást. Gyulai és Arany „a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődésének legtisztább és legteljesebb megtestesítői. Ott állanak ketten a fejlődés tetején, nemcsak mint író és kritikus, hanem mint mindkettő irodalmi elvű művelői is az irodalomtörténet tudományának” – írja (45). Nagyon jellemző, hogy 1954-ben azért nem írt kritikát Komlós Aladár Vajda-könyvéről, mert a szerző „Gyulait, ahol teheti, becsmérli”. (Holott Komlós csak a „vitéz kis ur” Vajdával szemben tanúsított magatartását utasítja el.) Beöthy Zsolt szerepéről korántsem volt ilyen kedvező a véleménye. Korompay figyelmeztet arra, hogy amikor 1908-ban ezt írja róla: „az irodalomtörténet-írásnak ma leghivatottabb képviselője”, akkor ez nem feltétlenül dicséret, hiszen „jelentheti a be nem teljesült elhivatottságot is” (47). Horváthnak nem tetszett, hogy Beöthy Taine rendszerét alkalmazta a magyar irodalomra, vagyis mintha úgy látná ebben az időben, hogy az irodalomtörténeti rendszerezés *alapelvét* is a magyar kontextusból kell leszűrni. Tagadta, hogy valaha a „Beöthy-iskola” tagja lett volna.

Lényeges mozzanatra világít rá az a levél, amelyet Horváth János 1936-ban írt Keresztury Dezsőnek, aki *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című művéről írott német nyelvű recenziójában „törvényszerűségek” megfigyelését véli felfedezni nála. Horváth szerint „a »Gesetzmassigkeiten« többet mond, mint amit én mertem keresni; én csak a fejlődés rendjét kerestem; mint-hogy pedig az egyszeri, törvényszerűségét kimondani nem merném” (51). Azért is jelentős ez a passzus, mert Horváth viszonylag ritkán bocsátkozott efféle tisztán elméletinek nevezhető fejtegetésbe (a pusztán elméleti gondolkodás valószínűleg nem túlzottan érdekelte). Azt azonban bizonyosan érezte, hogy az irodalom fejlődésének „rendje” elméleti meghatározásra, s a természeti törvényszerűségtől való elhatárolásra szorul. Hans-Georg Gadamer, a modern hermeneutika megalapozója fél évszázaddal később hasonló értelemben ír a szellemtudományok módszertanának összefüggésében. „Bármit jelentsen is itt a tudomány, s ha igaz is, hogy minden történeti megismerésben általános tapasztalatokat alkalmazunk a kutatás mindenkori tárgyára, a történeti megismerés nem törekszik arra, hogy a konkrét jelenségeket egy általános szabály eseteként ragadja meg. A konkrétum nem egyszerűen valamely általános törvényszerűség igazolására szolgál, mely gyakorlati célú előrejelzéseket tesz lehetővé. [...] azt akarjuk megérteni, hogy ez az ember, ez a nép, ez az állam hogyan lett azzá, ami – általánosan szólva: hogyan történhetett, hogy így van.”¹ Horváth János tudományeszményének alighanem megfelelt volna ez a felfogás.

Harmadéves korában sikerült felvételt nyernie az Eötvös Collegiumba; óriási jelentősége volt a Collegium modelljéül szolgáló francia intézmény, az École Normale Supérieure falai között töltött kilenc hónapnak is. Kifejezetten elitképző intézményről volt és van szó mindkét esetben. A kollégiumi élet belső szerkezete mindkét intézményben visszatükrözte a kiválasztottság és a demokrácia egyenlősítő jellege közötti feszültséget. Az École Normale szelleme alapvetően baloldali, vagy az akkori jelzővel élve Dreyfus-párti volt. Horváthra, aki az országgyűlési választások idején is Párizsban tartózkodott, egy levele tanúsága szerint hatást gyakorolt ez a légkör. „Én különben jelenleg szocialista pontosabban megjelölve: »radikális – nationális – centralista – anticlericalis – republikánus – szocialista« vagyok” (72). Érezni lehet a mondat

1 Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984), 28.

játékos könnyedségét, de mindenképpen érdekes, hogy Horváth János egy ilyen politikai látásmód elemeit hozta haza Párizsból. Összevethetjük azzal, ahogyan 1916-ban jellemzi saját helyzetét a hazai szellemi életben. Egy Szekfű Gyulának szóló levélben az áll, hogy a szocialisták konzervatívnak, az konzervatívok radikálisnak, a hazafiak nemzetközinek, Beöthyék nyugatosnak, a *Nyugat* Beöthy-fiúnak, a katolikusok filozofitának, a zsidók antiszemitának tartják. (88.) Ekkorra tehát kialakul benne az a magatartás-eszmény, amely Korompay szerint egész életében jellemezte: a függetlenség igénye.

A függetlenségre és a szellemi autonómiára törekvés azonban nagyon határozott nézetrendszer keretei között kap helyet; megfordítva: nézetrendszerének következetes képviseléséhez nélkülözhetetlennek tartotta a belső függetlenséget és autonómiát. Számára az irodalom egy közösség erkölcsi nevelésének eszköze is, közösségteremtő feladata van. *A magyar irodalom fejlődéstörténetében* megfogalmazza, hogy az irodalmi viszony „kollektív eredményt” hoz létre, amely lehetővé teszi egy „közös lelki forma” kialakulását, amely egyén feletti és nemzedékeket köt össze. „Ez a közösségi szempontú irodalomszemlélet szükségképpen összeütközésbe került az individuális felfogással, a klasszicizmus esztétikáját örökségként vállaló konzervativizmus az esztétikai önelvűség képviselőivel” – írja Korompay (89). Nem ismerteti részletesen ezeket a vitákat, de figyelmeztet rá, hogy Horváth pozícióját „nem lehet a konzervatívok és modernek kétértelművé egyszerűsített mezőnyében elhelyezni: célja az irodalmi hagyomány megőrzése és ápolása, s emellett a régi és új összebékítése volt” (90). Mindazonáltal egyértelmű, hogy aki „a nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlését” tekinti fundamentumnak, az a hagyományörzés értelmében vett konzervativizmust védelmezi. Ebből a nézőpontból tekintve nem kis teljesítmény, hogy Horváth felismerte Ady tehetségét, és igyekezett képet alkotni a kortárs költészet újabb fejleményeiről. Az új költőkhöz való viszonyát világosan kifejezi a Korompay által idézett mondat (*Ady s a legújabb magyar lyra*), amelyben a „mi” és az „ők”, az „igen” és a „nem” áll szemben egymással. „Új lírikusaink különösen három ponton mondtak *nemet* a mi addigi általános igeünkre.” (92.) A három pont a következő: a nemzeti érzés és fajszeretet, a „tisztas, férfias szemérem”, végül pedig „a világos és közérthető beszéd”. Ezek tagadásának hátterében pedig érzékeli a „göggös nemzetköziséget”, a „satnya érzékiséget” és a „nagyképű homályt.” Kemény, sőt durva jelzők; érezni mögöttük az elutasító indulatot. Innen nem könnyű átlépni a tudomány „tárgyilagos” érvelésmódjába, amely Horváth János sokszor hangoztatott eszménye.

A hagyatékban maradt és a könyvben integrálisan leközölt nagy terjedelmű *Nyugat*-paródia (*Levél a Magyar Nyelvhez az új magyar nyelvújítás ügyében*, 1910) jól mutatja, milyen fontos volt számára, hogy felvegye a harcot az általa ártalmasnak vélt „újnyelvi” jelenségek ellen. Ebből a paródiából keletkezik majd cikke *A Nyugat magyartalanságairól* s vitája Ignotussal. A levél formájában megnyilatkozó „szerző” egy 18 éves „fiatal tehetség”, aki az „újításos nyelv” el-sajátítására törekszik, valamint kirívóan nem tud magyarul. Egyetlen példát idézek. „Maga azt már se olvashatja, hogy tartalom, mese, tárgy, téma, vagy művészi anyag, de maga mindenhol csak azt olvashatja: *mondanivaló*. Azt sem, hogy forma, alak, alakítás, kidolgozás, kiképzés, kifejezés stb., de kizáróan csakis azt: *megcsinálás*. Sőt »mesterkéletlenség« sincsen, de van csak *egyszerű megcsinálatlanság*.” (114.) Nos, a „mondanivaló”, ha háttérbe szorult is némileg, ma semmilyen ellenkezést nem vált ki belőlünk. A „megcsinálás” valóban divatszó volt Ignotuséknál (talán a fennkölséget akarták hétköznapi egyszerűsége cserélni), s ma éppen úgy bántja a fülünket, mint Horváthét bő száz évvel ezelőtt. Nyakatekertnek érezhetjük viszont azt a kifo-

gást, hogy a „közhelyesség” azért nem jó, mert összetéveszthető a köz-helyességgel, ezért csak a „közhelyszerűség” használandó (116). A szerkesztő-karikatúra kitart a Budapest-vidék szembeállítás mellett, azt állítva, hogy „a budapesti magyarosság új és eredeti” mert „épp a budapestiek a legkifizetődőbb és leginkább több olvasók. Ma ilyet vesznek és mi azért ilyet adunk.” Vagyis az értekező nyelv megújítására tett kísérletek gazdasági forrása az, hogy leginkább a budapestiek olvasnak, viszont éppen az ő nyelvérzékük van kitéve a legtöbb negatív (idegen) hatásnak. (118.) Korompay félreértésnek tartja, hogy a nyelvhasználatukban elmarasztalt szerzőktől az irodalomtörténész elvitatná magyarságukat. „A különböző idézetek összehasonlítása itt azért fontos, mert kiderül belőle: a stílus »magyartalansága« nem azt jelenti, hogy szerzője nem magyar: nyelve nem mindig az.” (129.) Horváth János szándékait tekintve ez valószínűleg igaz; ám némileg árnyalja a képet a paródiának az a jelenete, amikor a levélíró megmutatja novelláját egy „csodálatos stílfűtőnek”. Végül zokogva esnek egymás nyakába, miután bevallják egymásnak, hogy mindketten „szerencsétlen fajmagyarok”, s ezért megy nekik nehezen az új írásmód elsajátítása. Nem a „faj” kifejezés a problematikus (ennek a szónak a múlt század elején a maitól egészen eltérő volt a szemantikai tartománya), hanem az, hogy a helyes magyar nyelvhasználatot mégiscsak a származáshoz köti (118). Ahogy később maga Ignótus is elismerte, Horváth János kifogásai jórészt (ha nem is minden esetben) indokoltak vagy legalábbis indokolhatóak voltak. Ezeket a szempontokat és megállapításokat foglalta össze az 1913-ban tervezett *Két korszak határán* című tanulmánykötetében, amely az Élet könyvsorozatában kapott volna helyet. A kiadó azonban igényekkel állt elő („néhány katolikusról is” legyen benne írás), a szerző ezért visszavette a kéziratot. Korompay megjegyzi, hogy ez azért is veszteség, mert ekkor még egészen más lett volna az üzenete, mint „a világháború, a kommün és Trianon után”; akkor célba érhetett volna az a koncepciója, mely szerint „az új irodalom bírálatának feltétele a régi ismerete és szeretete”. Horváth János az idő tájt még abban is bízhatott, hogy egyszer majd a zsidóság irodalmi szerepe sem a „kényes kérdések” között fog szerepelni, hanem „irodalomtörténetünk ezt a tudomány higgadt őszinteségével fogja elintézni” (132).

Horváth János főhadnagyként három évet töltött frontszolgálatban. Leveleiből és harctéri naplóbejegyzéseiből kibontakozik előttünk a rettentő próbatétel során tanúsított magatartása, individuális stratégiája. Egyértelműen háborúellenes; de távolról sem volt pacifista. A magyarság háborús szerepvállalását elkerülhetetlennek tartotta. 1921-ben úgy látta, hogy „ellenség csepegtette magyar lelkekre a pacifizmust élet-halálharc idején” (184). Világosan kifejtette ezt még 1932–1933-ban is, Adyról tartott egyetemi előadásaiban. „Ő is, mint sok más, oktalannak látta, emberül fájlalta, magyarul siratta a történeteket, de tisztán nem látott; »mesebeli János«-nak nézte népét, aki illúziókért, idegen érdekekért áldozza fel magát [...]. Vagyis világtörténeti baleknek nézte népét”. Elutasította tehát az Ady-féle pacifizmust, méghozzá egy eléggé sajátos érveléssel. „A következmények azonban azt mutatják, hogy a magyarságnak azért kellett harcolnia, véreznie, hogy be ne következék az, ami bekövetkezett. S harca, hősie harca önmagában is örök tiltakozás lesz a bekövetkezettek ellen.” (174.) Vagyis szerinte Magyarországnak mindenképpen be kellett lépnie a háborúba a Monarchiáért, már csak szimbolikus gesztusként is, melynek érvényét a következmények csak megerősítik.

A Szekfűvel folytatott levelezésből tudjuk, hogy az 1920-as évek elejétől kerestek egy szemléletmódjuknak megfelelő folyóiratot. Horváth János egy olyan fórum létrehozását tartotta volna kívánatosnak, amelyben részt vesznek „egyfelől az Arany–Kemény–Gyulai féle igazi klassziciz-

mus hívei (Beöthy=pseudo-klassz!), másfelől a modernek közül azok, akik, ha ízlésben, stílusban nem is, de magyarságban e klasszicizmus erkölcsi (örökérvényű) alapjaira nyíltan hajlandók ráhelyezkedni.” (131.) Schöpflin hívta ugyan a *Nyugat*ba, de ez aligha volt reális várakozás (nem úgy Szekfű esetében, aki legalább elgondolkodott az ajánlaton). Túl mélyek voltak a szemléleti különbségek közte és a nyugatosok többsége között. Korompay részletesen sorolja ezeket az ellentéteket, amelyek a hagyományhoz való viszonytól a *Nyugat* „politikai radikalizmusán” és „elvtelen modernségén” át a világháború alatt tanúsított pacifizmusig terjedtek. Mindazonáltal elutasította az 1920-as évek elejének jobboldali-antiszemita zsurnalizmusát is (noha néhányszor publikált az *Uj Nemzedék*ben). Szekfűnek írja 1921-ben: „De lehet-e velök elhithetni, hogy a zsidó kérdés leggyengébb megoldása az örökös zsidó-piszkolás, és a legrosszabb taktika a dobverés?” (202.) Továbbra is próbálja távol tartani magát az anti- és filozemitizmustól egyaránt.

Utóbb a *Minervával* és a *Napkelettel* történt próbálkozásait is „botcsinálta” kísérleteknek minősítette. Ami a *Minervát* illeti, Korompay úgy látja, hogy „[a] szellemtörténeti irány nem egyezett Horváth János felfogásával, aki fenntartásait elsősorban abban a veszélyben foglalta össze, hogy a szellemtörténeti kapcsolatokat azonosítják majd a saját feladatait [...] is tanulmányozó irodalomtörténettel” (206). Az irodalomtörténetet Horváth önálló tudományként, nem pedig egy közösségtörténet segédtudományaként kívánta elgondolni. Szekfű egy levelében viszont azt fejtegeti, hogy Horváth Jánosnak igenis sok köze van a szellemtörténethez; a középkori irodalomról szóló két könyve „lelki folyamatok központba helyezésével írt kulturtörténet, ahol minden történeti jelenség, nyelvtől társadalomig, hivataltörténettől népszokásokig a központba tett szellemiségnek magyarázatául szolgál és azt illusztrálja” (206). (Személyes emlékem szerint ezen a véleményen volt az Aczél-féle irodalompolitika egyik prominens személyisége is. Pándi Pál, aki egyébként mindig nagy tisztelettel szólt Horváth Jánosról, egyik egyetemi előadásán „diszkrét szellemtörténésznek” nevezte őt.)

Különösen a *Faj-kérdés az irodalomban* című szöveg okozott feszültséget közte és a szellemtörténész Thienemann között; bár ez az esszé később megjelent a folyóiratban, Horváth megsértődött és lemondott a szerkesztőségről. Megjegyzendő, hogy ez az írás (aligha meglepő módon) az 1956-ban kiadott nagy tanulmánykötete előkészületei során is problémát okozott. Az viszont már meglepőbb, hogy noha az irodalomtörténész nem volt hajlandó korigálni a szóhasználatát, a könyv és benne ez az írás mégis megjelenhetett az Akadémiai Kiadónál. 1958-ban már nem sikerült ugyanez: a Gondolat Kiadóban ismét a „népfaji” kifejezést kifogásolták. „Azt pedig én nem is a magam nevében használtam, hanem a népiesség egykorú elméletíróinak a gondolkodását ismertettem azzal. Szerintök u. i. a népiesség feladata népfaji műveltségi hagyományok őrzése, mentése” – írta erről. Néhány helyen a kifejezést „öröklött műveltségi hagyományokra” változtatta, de hajdani szerzőktől idézett helyeken nem volt hajlandó módosítani (350).

Külön tárgyalja a könyv Horváth János egyetemi oktatói tevékenységét. Vérbeli tanár volt, de a tanítás rendkívüli mértékben igénybe vette; többek között valószínűleg ezzel magyarázható, hogy az 1908-tól készülő terv, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* csak részleteiben valósulhatott meg. (De gondoljuk csak meg, hogy az egyik ilyen „részlet” *A magyar népiesség története Faludítól Petőfigig!*) Valószínűsíthető azonban, hogy magával a terv alapkoncepciójával is támadhattak benne kételyek. 1927-ben például azt írja Szekfűnek, hogy már jóval Ady előtt megszűnt az irodalom a nemzetinek ancillája lenni; ebbe a nemzetinek bele kellene nyugodnia. Korompay

szerint ez arról tanúskodik, hogy „az idézett levélben tisztázott felismerés különbözött az eredeti szándéktól” (242–243).

A *magyar irodalmi műveltség kezdetei* 1931-ben jelent meg. Később többen is azt hangsúlyozták, hogy Horváth „a visszafogottan idealista szellemtörténetet” (Martinkó András) a művelődéstörténettel párosította, vagyis az irodalmat nem szakította el a művelődés tudati, szellemi, társadalmi, sőt gazdasági feltételeitől. Ezért használja gyakran „irodalom” helyett „a magyar irodalmi műveltség” kifejezést, amelyet közvetlenül Gyulaitól vett át, de amely visszavezethető a *studia humaniora* reneszánsz értelmezésére. Az irodalom egyik célja nála „a közönség képzése, nevelése”, vagyis az ízlésfejlesztés mint tudományos és pedagógiai igény. „Tanárságának eszköze az irodalom, tanításának egyik célja pedig *szolidaritásra*, újabb *kézfogásra* nevelés.” (262.) Hasonló kulcsszó az *ízlés*. „A fejlődéstörténet [...] ízléstörténeti fejezetek egymásutánjából áll” – írja Korompay (267). A monográfus kimutatja, hogy az 1920-as évek végén Horváth még „magyar klasszicizmusról” beszél; ez az 1930-as évek elejétől véglegesen átadja a helyét a „nemzeti klasszicizmus” kifejezésnek. Horváth centenáriumán Németh G. Béla emlékeztetett arra, hogy elvileg nemcsak az Arany–Gyulai vonalat ismerte el, de a későbbiekben nem talált olyan irányzatot, amely eljuthatott volna „a nemzeti klasszicitás magaslatára” (270). Azzal az alapvetéssel és követelményrendszerrel, amely a sajátja volt, nem is találhatott ilyet, tette hozzá.

Horváth János 1948-ban, hetvenéves korában nyugdíjba vonult. A monográfiából megtudjuk, hogy milyen tartással és fölénytel viselte az 1950-es évek szellemi szűkösségét. Gyakorlatilag elutasított minden nyilvános fellépést; a műveinek újbóli kiadására vonatkozó kiadói szándékoknak addig tett eleget, amíg a lektori igények saját elveinek korlátaiba nem ütköztek. Nem volt hajlandó „marxizálni” a munkáit. Ugyanúgy elutasította a „gazdaságtörténeti alapokból” való kiindulást, mint annak idején a „szellemtörténeti deducálást”. Egyértelmű volt azonban, hogy a hazai irodalomtörténet-írás még ebben a sötét korszakban sem nélkülözhetette szellemi jelenlétét.

Korompay H. János monográfiája egy nagyszabású életművel és egy kivételesen következetes és tisztességes alkotóval ismerteti meg az olvasót. Mindegy, hogy egyetértünk-e fejlődéstörténeti koncepciójával; erősebb az a benyomás, amelyet egyik (már elhunyt) irodalomtörténész kollégám így fogalmazott meg: „ez az ember mindent tudott”.

„Maradj izzó parázs”. Tanulmányok Márai Sándor életművéről

Szerkesztette Kosztolányi Tibor, Reichert Gábor és Szávai János

MIT konferenciák 7.

Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2020, 307 l.

FODOR József Péter

Digitális Irodalmi Akadémia

ORCID 0000-0001-9722-6214

2020 októberében hetedik alkalommal került megrendezésre a Magyar Irodalomtörténeti Társaság egy-egy írói életművet tematizáló konferenciasorozatának Márai Sándorról szóló tanácskozása. Felvetődik a kérdés, hogy a Márai-életmű iránti érdeklődés utóbbi évekbeli relatív csökkenésével és szinte az összes megjelent Márai-műről elérhető legalább egy elemzés után tudott-e a konferencia újabb lökést adni a Márai-kutatásnak az új nézőpontok és vizsgálati területek felé vezető úton? Vagy lezárása lett egy harmincéves, túlnyomórészt a könyvkiadás profítékénysze-re okán kereskedelmi alapokon eltúlzott, az író késői ars poeticájának inkább ellentmondó, de a naplók és a rádiós felolvasásokat tartalmazó kötetsorozatokba fektetett anyagi erőforrások megtérülését mégsem biztosító kanonizációnak?

A kutatók előadásai különböző, de egymást jól kiegészítő nézőpontokból vizsgálták Márai műveit – a tárgykörök e széles perspektíváján elhelyezhető színvonalas írások áttekintését a kötet szerencsés szerkezeti felépítése nagymértékben megkönnyíti. A tanulmányok sorát Fried István írása nyitja, akinek lényeges megállapítása, hogy a fent említett legalább harmincéves időszakot követően „a Márai-kutatás már elérkezett vagy el kellett, hogy érkezzon abba a stádiumba, amely az »anyag« feltárásán túl elgondolkodhat azon, hol kereshető Márai Sándor életműve a 20. század irodalmi/művészeti irányzatai között” (10–11). Fried helyesen érzékelt, hogy késlekedik az újságíró Márai és a regényíró Márai eddig kötetben meg nem jelent írásainak számbavétele, valamint azok összevetése. Fried az irodalmi és szociológiai kérdések összefonódásának regisztrálásában véli felfedezni Márai 20. századiságát, aminek legmeghatározóbb vonása e század kétpólusú világának csapdája. Az irodalomtörténész az önéletrajzi irodalom formabontó reprezentánsának tekinti Márait, amely meghatározásnak jelentős aspektusa az a tény, hogy a tizennyolc kötetnyi napló rendezetlen irodalomkritikai gyűjtemény is. Igaza van Fried Istvánnak abban is, hogy a Márai által egyik legtöbbet említett szerző Arany János, de még nála is másfélszer nagyobb mértékben Goethe. Azonban Tolsztoj, Proust, Babits és főleg József Attila kevesebb említést kapott, mint Krúdy, Shakespeare és Gide – a pontos számokat természetesen csak egy precíz kritikai kiadás tudná felmutatni. Fried programtanulmánya a további kutatási szempontok felvetésével méltó bevezetője a kötetnek, tartalmában már némiképp elmozdulást mutat a neves

Márai-szakértő által javasolt témák irányába. A jól áttekinthető kötetfelosztás is ezeket az irányokat szándékozik sugallni; nemcsak a több mint hetven év irodalmi termésének megértését segíti, hanem rendszerezi a kortárs Márai-kutatás fontosabb szegmenseit is.

A *Távlatok* című első tematikus blokk második tanulmánya Kulcsár Szabó Ernőé, aki széleskörű zenei ismereteket is igénylő kutatása során Márai prózai hangjának nem szemantikai elemeit vizsgálta. A Márai által meggyűlölt és egyre tudatosabban elhagyni kívánt írói stílusról számos naplóbejegyzés olvasható, a tanulmány viszont erről a jellegzetes tonalitásról tudományos terminusok használatával kívánt számot adni. A szerző konklúziója szerint Márainak nem sikerült levetkőznie ezt a stílust, sőt e „többszintes körmondatok az életmű legállandóbb és legstabilabb pillérének számítanak” (44), tehát végül ezt a „mondatszerkezeti harmóniát” vélte felfedezni Kulcsár Szabó Ernő a Márai-dallam hátterében. A kutatási távlatok fejezetét Szávai János írása zárja *Örleytől Kertészig: a Márai-kép változásai* címmel. A Márai párizsi magányának színhelyein induló tanulmány az író különutas életvitelének Magyarországra hagyományozódását, tehát a mindenkori íróársak és Márai kölcsönös idegenkedését szemlélteti. Szávai kutatása az író naplói és az ímént említett hangváltáskíséret vizsgálata tárgyában a legérdekesebb, hiszen Örley István és Ottlik Géza Márait az 1930-as évek második felében publikált regényei alapján az „amatőr, dilettáns írók közé” sorolták. E megállapításhoz kapcsolódik Kertész Imrének Márai írásaihoz való alapvető, de mégsem egyöntetű szimpátiája is. Kertész – aki Spiró György szerint „mindent tudott az árulás természetrajzáról” – lenyűgözte az emigrációs önéletrírásában jól követhető írói bátorság és tisztánlátás – utóbbit pedig kétségtelenül Márainak az árulással kapcsolatos személyes tapasztalatai jelentik. Az erre reflektáló vélemények adják a gerincét a naplóiban írtaknak, és egyben alapot szolgáltatnak Szávai János azon felvetésére, hogy a Márai-oeuvre esetében – Kertész Imre módszerét követve – „itt az ideje az elfogulatlan újraolvasásnak” (57).

A kötet második tematikus egysége életrajzi és filológiai kérdésekkel foglalkozik. A kronológiát követő fejezet Ötvös Anna tanulmányával kezdődik, Márai és egy gyermek- és kamaszkori barátja viharos kapcsolatát korabeli levelek alapján rendszerezve elemzi. A dolgozat legfőbb értéke e személyes kapcsolat kommunikációjában tetten érhető korabeli politikai befolyásolás egyénre gyakorolt hatásának feltárása: az ifjú Márainak az 1919-es politikai fordulatban való aktív újságírói részvétele. E témáról részletesen Mészáros Tibor, évek óta tartó kutatásaiból készült tanulmánya ad számot. Mészáros már egy 2016-os hosszabb lélegzetvételű írásában a sok évtized alatt kialakított Márai-kép helyett egy addig közel ismeretlen politikai publicista íróét tárta fel. Ez a hiánypótló kutatás egy korábban alig ismert Márai (ki)útkeresését és tévelygéseit ismertette az első világháborút követő radikálisan kétosztatú magyar világban. Kosztolánczy Tibor és Nemeskéri Erika közös tanulmánya szintén régi adósságot törlesztett azzal, hogy Márai és a *Nyugat* folyóirat meghasonlott kapcsolatának történetét kéziratforrásokon nyugvó tényekre támaszkodva dolgozta fel. Reichert Gábor *A kommunista sajtó Márai-képe (1945–1948)* című tanulmánya gondosan válogatott szövegközlésekkel mutat rá arra, hogy mi készítette a kései Márait e határozott társadalmi-politikai állásfoglalást követendő példaként szimbolizáló írói karakter folyamatos megkonstruálására.

A konferenciakötet harmadik nagy egysége *Értelmezések* címmel Tóth Csilla tanulmányával kezdődik. A kutató tovább bővítette a megmerevedett álláspontok feloldását előmozdító, tabudöntőgető publikációinak számát azzal, hogy a társadalmi hatások narrációra gyakorolt hatá-

sait vizsgálva újabb Márai-műveket tett vizsgálat tárgyává. Véleménye szerint az Örley és Ottlik által bírált Márai-regények művészeti újítása a szereplők és a narrátor viszonyának újraértelmezésében fogható meg. Kevésbé az irodalomtudomány, mint inkább a könyvkereskedelem szempontjából jelentős ténymegállapítása, hogy *A gyertyák csonkig égnék* – amivel az emberek általában Márait kezdtek és kezdenek olvasni – vitatható esztétikai értéke miatt a nagyközönség által oktanul favorizált regény. Bengi László szintén az írástechnikát elemezve kereste Márai novelláiban az idősebb kortársak, így Kosztolányi és Karinthy hatását.

Czetter Ibolya viszont az időben ennél még távolabbi korok irodalmának befolyását vizsgálta: kutatása középpontjában az ironia irodalomtörténeti szerepe, illetve Márai ironiafelfogása állt. *A szegények iskolája* című esszé kapcsán ejtett szót a Márai-életműben és -receptióban erősen jelen lévő bölcséleti irodalom formáiról. Ezek közül *A négy évszak* című kisprózákat tartalmazó kötet polgári identitást jelképező tárgyait gyűjtötte össze Mekis D. János kötet következő tanulmányában. Az 1990-es évektől Márai magyarországi népszerűségének egyik kulcsát jelentették e szentenciák – amelyeknek mélyebb jelentésrétegeiben Mekis szerint fontos kulturális kérdések rejtőznek –, hiszen az (ön)ironikus látásmód és a nyíltan használható polifon értelmezések ismét nagyobb teret kaphattak a könyvkiadásban. E bölcséleti írásokhoz kapcsolódóan, sőt tudományos szempontból is megkérdőjelezhető Czetter Ibolya tanulmányának általánosító kijelentése az emberek halálfélelemhez való viszonyáról. Nem csupán az olvasó számára nem evidens, de bizonyosan Márai is másként vélekedne erről. Természetesen egy vizsgálatnak nem szükséges követnie az író szemléletmódját, de érdemes azzal tisztában lenni: Márai számára a halál szinte soha nem volt „félelmes”, sem „rossz”: nem érezte „csapásnak”, az ő esetében a *betegségirodalom* nem elsősorban összegzésről szól, sokkal inkább az elmúlás tárgyilagos szemlélésének leírása; a betegágyon töltött idő a végtelen (semmi) perspektívájába állítja a mindennapi élet kilátástalan, rutinszerű gyakorlatát. Az író számára (legalábbis kései korszakában) megnyugvás a halál *vonzó távlata*, legyen bár ennek oka a szegénység vagy a törvényszerű öregedés, a kényszerű magány és betegség. Utóbbi lejegyzésének egyik különösen lényeges fejezete a salernói kórház intenzív osztályán töltött hetek halálközeli élményeinek visszaemlékező leírása 1970 tavaszán – és ebben a megközelítésben Czetter kutatása a ciklikusságra és párhuzamokra eszmélés miatt jelentős szeletét adja a Márai életművön végigvonuló ironiába burkolt, sztoicizmusba hajló társadalom- és természetfelfogásnak.

A tanulmánykötet nem lenne teljes, ha nem tartalmazna egy elemzést az *Egy polgár vallo-másairól*. E feladatot Lengyel Imre Zsolt vállalta, aki a Márai-életmű és ars poetica egyik, talán legfontosabb problémájának, a racionalitás–irracionalitás, az értelem és az ösztön kettőségének (művészi) életvezetésre tett hatását tanulmányozta ellentmondásokat leleplező alaposággal. A negyedik fejezet záró tanulmányát Sebők Melinda jegyezte, aki az író vallomások műveinek harmadik kötet címét felhasználva írt hiánypótló elemzést a Márai-féle csend poétikájáról, felfigyelve a kései műveiben visszatérően jelenlévő magatartásra: az erőszakrendszerekkel szemben alkalmazott cselekvő hallgatásra.

A negyedik tematikus egységben szereplő négy írás a *Hatások* fejezetcím alatt Márai téma-választását befolyásoló világirodalmi művekkel foglalkozik. Gintli Tibor tanulmánya az *Odüsszeia* és a *Béke Ithakában* anakronisztikus kapcsolatát boncolgatja a narrációs technika és korszakváltás, valamint a műfajváltás és világertelmezés kapcsolata felől vizsgálva. Amadeo Di Francesco Szophoklész hatását fürkésztve tárgyalta azt a művészet- és életfelfogást, ami erősen

befolyásolta Márai irodalomértelmezést: az író számára az irodalom olyan szociális tett, „amely nem öncélú, amely képes választ adni az ember igazi problémáira” (216). Az olasz irodalomtörténész Márai naplóiból gondosan válogatott példákon keresztül mutatta be az író Oidipusz sorsát követő tragikus karakterét, egyben felhívta a figyelmet Márai európaiságát jelentő történelmszemléletére: a nem változó, a hibákból nem tanuló emberi természetén alapuló történelmi ismétlődés felismerésére és megértésére.

Szabó Tünde Márai Csehov-élményét tárgyaló tanulmányának szempontgazdag bevezetőjében felsorolja a *Sirály* című Márai-regényről írt tanulmányokat. Rendszeri a kutatók többségének elmarasztaló ítéletét, egyben az eddigi vizsgálatok során ritkán felmerülő szerelem témája felől úgy közelít az íróhoz, hogy cáfolni kívánja a szakmai elődök véleményét. A két azonos című regényt egymás mellé helyező tanulmány fontos műfajelméleti tanulságokkal szolgál. Az elemzés felmutatja, hogy a szerelem révén lírai töltetet kapott prózai szövegek tekinthetők Márai és Csehov módszerét összehasonlító szempontnak, ami egyúttal arra a konklúzióra vezette Szabót, hogy mindkét szerző „hibrid prózát” hozott létre. Ezt bizonyítandó részletesen sorra veszi a regények ilyen vonatkozású részeit, és világosan tárgyalja azok tematikus és formai jellegzetességeit, valamint vélhetően tudatos használatát. Az intertextualitás kérdését tárgyaló fejezet utolsó darabjában Kányádi András *A sziget* című Márai-regény születésére hatást gyakorolt német nyelvű olvashatóság utáni kutatását ismerteti, egyben érinti az író számára az 1940-es évek végétől egyre nyilvánvalóbb művészi problémát jelentő jézusi áldozatvállalás témáját.

A konferenciakötet befejező részét a szerkesztők a szélesebb körben is egyre szorgosabban kutatott tanúságtétel-irodalomnak szentelték. A *Napok* fejezetcím alatt olvasható Dobos István tanulmánya, amely áttekinti a teljes naplóorozatot. Az ismert főbb mondatok és életrajzi fordulópontok alapján megkísérelt rendszerezés széles ablakot nyit a további kutatási ötletek számára. Az irodalomtörténész helyesen és jogosan jegyzi meg a naplókézirat szerkesztetlenségét, ezért négyes felosztásában világosan kifejti saját munkáját megkönnyíteni szándékozó álláspontját a nyolcezer oldal tartalmára vonatkozóan. Bár Dobos alapvetően jól érzékeli, hogy a naplók érzelmességtől mentesek, ez a rendszer mégis kiegészíthető egy újabb tárgykörrel: Márai érzelmi és magánéletéről szóló bejegyzéseivel. Ezek a szintén helyesen felismert, mindig fennmaradó kimondatlanság kontextusában érdemesek a figyelemre és átgondolásra, hiszen az egyes bejegyzések között hosszú-üres-meddő-önemésztő napok tel(het)tek el.

A tág áttekintést követően Györfly Miklós tanulmánya temporálisan koncentráltabb: ő az 1947–1948 között írt naplók kivonatát adja, az író életének fordulóját állítva a vizsgálat középpontjába. Végül Kosztolányi Tibor közöl további filológiai vizsgálódások lehetőségeit felvillantó adatokat az író utolsó éveiben lejegyzett – tartalmában a korábbiakhoz képest inkább személyes-magánéleti vonatkozású, kevésbé szerkesztett naplójegyzeteiről, főleg a korabeli közösségi média ideológiai befolyásolása és a hajóláda eddig kiadatlan tartalmával összefüggésben – tehát nem feledkezve meg Lola naplóiról sem, amelyek közös életükre segítették emlékezni az író 1985 után.

Elégedett áhítattal olvashatók e tanulmány- és egyben a konferenciakötet befejező sorai: felmutatva az újabb kutatások eredményességét, nem csak az állandóan ismételt végső naplóbefegyvés idézésére került ez alkalommal sor, hanem a halál beállta előtt és után, időben sokkal közelebb lejajlott események első publikálására is – ezek pedig legalább annyira lényeges adalékai e tragikus élet és egyúttal korszak lezárásáról tudható tényeknek.

A magyar–olasz kulturális kapcsolatok kutatásának utolsó olasz tudósa: Sante Graciotti (1923–2021)

SÁRKÖZY Péter

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, nyugalmazott tudományos tanácsadó
ORCID 0000-0002-4083-2915

Az olasz irodalomtudomány Petőfi nagy népszerűségét követően a 19. század utolsó évtizedeiben kezdett el foglalkozni a magyar–olasz kulturális kapcsolatok csaknem ezeréves történetével. Ezt megerősítették a magyar történészek (Ábel Jenő, Csontos János, Veres Endre és mások) olaszországi könyvtárakban végzett kutatómunkája során kialakuló tudományos kapcsolatok. A 20. század elején kezdődött el a magyar italianisztika kibontakozása. Az első világháború után a magyar–olasz kulturális külpolitikának köszönhetően létesültek az első olaszországi magyar tanszékek. Míg a Római Tudományegyetemen magyar vendégprofesszorok, a Magyar Akadémia igazgatói tanítottak, addig a fiatal olasz filológusok közül többen magyarországi olasz tanszékeken kezdték el tudományos pályájukat (Rodolfo Mosca, Italo Siciliano, Carlo Tagliavini, Gaetano Trombatore), akik később, a hidegháború éveiben sokat tettek az olaszországi hungarológia fennmaradásáért. Az 1956. évi magyar forradalom után, a hatvanas években az államközi ösztöndíjas tanulmányutaknak és az olaszországi magyar vendégprofesszorok tevékenységének köszönhetően ismét kialakulhatott a magyar és olasz tudósok intézményes kapcsolata.

Vittore Branca professzor, a Nemzetközi Italianisztikai Társaság elnöke és a pesti olasz tanszék vezetője, Kardos Tibor professzor kezdeményezésére 1967-ben Budapesten rendezték meg a Nemzetközi Italianisztikai Társaság VI. kongresszusát (*Il Romanticismo*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), mely alkalmából egy olasz nyelvű tanulmánykötet is megjelent az Akadémiai Kiadónál a magyar–olasz irodalmi kapcsolatok tíz évszázados történetéről Horányi Mátyás és Klaniczay Tibor szerkesztésében (*Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari*, Budapest: 1968), benne a magyar irodalomtörténészek „olasz vonalát” képviselő kutatók (Bán Ime, Barlay Ödön Szabolcs, T. Erdélyi Ilona, Koltay Kastner Jenő, Nemeskürty István, Rába György, Szauder József és mások) összehasonlító tanulmányaival. Ilyen előzmények után került sor a Magyar Tudományos Akadémia és a Velencei Cini Alapítvány tudományos együttműködési szerződésére, és kezdődött meg 1970-ben a magyar és olasz kutatók négyévente megtartott konferenciasorozata, melynek célja a közös tudományos kutatáson túl az volt, hogy bemutassa az olasz tudományosság részére a magyar–olasz művelődéstörténeti kapcsolatok ezeréves történetét. Ez a tudományos együttműködés szerves része volt annak az olasz kultúrpolitikai törekvésnek, mely a

hagyományosan olasz orientációjú országokkal, mint Horvátország, Lengyelország és Magyarország, fel akarta élesíteni a háború előtti szellemi kapcsolatokat. Ennek fő szponzora a velencei San Giorgio Maggiore szigeten létesült Giorgio Cini Alapítvány, illetve az alapítvány elnöke, Vittore Branca professzor volt. A közép-kelet-európai országokkal kialakítandó tudományos kapcsolatok irányítójának Sante Graciottit, a Milánói Katolikus Egyetem (Università Cattolica del Sacro Cuore) majd a Római La Sapienza szlavisztikai intézetének professzorát kérték föl. A kapcsolattörténeti kutatások magyar szervezője Klaniczay Tibor akadémikus volt. Az együttműködés keretében 1970 és 2013 között tizenkét tudományos konferenciát rendeztünk Velencében, Budapesten és Rómában, melyek anyagát tizenhárom olasz nyelvű kötetben, több mint 5000 oldal terjedelemben jelentettünk meg. A konferenciák előkészítésében, rendezésében és a tudományos kötetek kiadásában Vittore Branca mellett mindvégig Sante Graciotti professzor volt az olasz delegáció vezetője, magam pedig 1970-től lehettem Klaniczay Tibor tudományos szervezőmunkájának segítője, majd halála után folytatója, és így egykori tanárom, Sante Graciotti munkatársa, majd egyetemi kollégája, és haláláig, majd hatvan éven át, öt tisztelő barátja.

Sante Graciotti 1923-ban született Osimóban. Tanulmányait a ferences rend iskoláiban folytatta, és ferences szerzetesként szerezte meg a teológiai diplomát. Ezt követően a Milánói Katolikus Egyetemen, majd Rómában folytatta egyetemi tanulmányait, mely során szláv filológiára szakosodott. Jugoszláviai és lengyelországi tanulmányutak után az milánói Università Cattolica del Sacro Cuore szláv tanszékének lett professzora. 1972-ben vette át Rómában, a La Sapienza szlavisztikai intézetének vezetését, melynek egészen 1997-ig volt tanára. Igen fontos szerepe volt az olasz szlavisztikai kutatások előmozdításában és a szlavisztika közép-európai összehasonlító irodalomtörténeti kutatásokba történt bevonásában. Alapító elnöke volt az Olasz Szlavisztikai Társaságnak és az Association d'Études du Sud-Est Européennek. Negyven éven át ő volt a Fondazione Cini által támogatott olasz irodalom és kultúra közép-kelet-európai kisugárzása kutatásának irányítója, a horvát, lengyel és magyar kutatókkal szervezett tudományos konferenciák szervezője. 1984-ben a Lincei Akadémia tagjai közé választották, majd az Akadémia nemzetközi kapcsolatainak lett vezetője. Több külföldi egyetem díszdoktorának választották, és az európai összehasonlító irodalomtörténeti kutatások előmozdításáért kifejtett tevékenységét a *Société européenne de culture* becsületrenddel ismerték el. Tudományos munkássága a szláv filológia mellett az összehasonlító irodalomtörténet, a polonisztika, a horvát és orosz művelődéstörténet kérdésköreit ölelte fel. Saját publikációin túl több mint harminc nemzetközi tanulmánykötet szerkesztésében vett részt. Nyugállományba vonulása alkalmából tanítványai, olasz és külföldi kollégái ezeroldalas tanulmánykötetben köszöntötték.¹

Sante Graciotti az első, 1970-ben Velencében tartott konferenciától kezdve az utolsó, 2013. évi budapesti konferenciáig, 90 éves koráig volt az egyik olasz szervezője és irányítója a magyar-olasz művelődéstörténeti kutatásoknak. Neki köszönhető, hogy a hagyományos olasz-magyar művelődéstörténeti kapcsolatok kutatása egyre inkább az olasz irodalom és kultúra közép-európai kisugárzásának kutatásával egészült ki. Ennek volt az első eredménye a 16. századi olasz antitrinitáriusok közép-európai szerepéről tartott szekció az 1973. évi első budapesti konferencián, majd a 19–20. századi konferenciákon az olasz Közép- és Kelet-Európa-történészek bevo-

1 Giovanna BROGI BERCOFF et al., ed., *Filologia e letteratura nei pesi slavi, Studi in onore di Sante Graciotti* (Roma: Carucci, 1990).

nása az olaszországi hungarológiai kutatásokba. Ebben az olasz–közép-európai kapcsolattörténeti kutatások kiszélesítésében talált társra Klaniczay Tiborban, aki a kiváló olasz humanizmus és reneszánsz kutatók, Riccardo Scrivano és Cesare Vasoli professzorok után Sante Graciottiban lelt újabb olasz segítő munkatársra és baráttra. Ezt elősegítette az is, hogy 1975–1979 között Klaniczay Tibor a Római La Sapienza egyetemen volt vendégtanár, Riccardo Scrivano és Sante Graciotti közvetlen kollégája. Így sikerült elérni, hogy az 1980-as évektől kezdve a római magyar tanszék a Szláv és Közép-kelet-európai Intézet keretében rendes egyetemi tanszéki besorolást kapott.

Sante Graciotti nem foglalkozott közelebbről a magyar irodalom- és kultúrtörténet kérdéseivel, de majdnem minden kongresszuson olyan témákat talált, melyben a régi magyar irodalom és kultúrtörténet nagy alakjai és kérdései olasz és közép-európai megközelítésben kerülhettek megvilágításra (*A Szent Erzsébet-legenda életrajzi és hagiográfiai vonatkozásainak újraértelmezése; Oláh Miklós „Athilá”-ja és az olasz, valamint a szláv kulturális hagyomány; A klasszikus örökség továbbélése az olasz és magyar középkori kultúrában; Corvin Mátyás olasz méltatói és ellenfelei; Az olasz árkádikus kultúra közép-európai hatása, valamint A nép-nemzeti kérdés a kelet-európai nemzetek kultúrájában a felvilágosodás és a romantika korában*). Nagy kár, hogy Sante Graciottinak és a többi, nemzetközileg elismert tekintélyes olasz egyetemi tanárnak és kutatónak az MTA–Cini kötetekben megjelent tanulmányai máig nem kerültek magyar nyelven kiadásra.

Végül egy személyes vonatkozás: egyetemista koromban hála Graciotti professzornak négy nyáron át részt vehettem a Milánói Katolikus Egyetem általa vezetett nyári kurzusain, majd többször lehettem magyarországi útjain tolmácsa és kísérője. Négy évtizeden át együtt szerveztük a magyar–olasz művelődéstörténeti konferenciákat, és harminc éven át lehettem közvetlen kollégája és barátja a római egyetemen. Aki valaha is beszélt Graciotti professzorral, az tudja, hogy milyen nagy fájdalom egy ilyen atyai barátinak, a magyar kultúra talán utolsó nem hungarológus olasz kutatójának elvesztése. Nyugodjék békében.

Irodalomtörténeti Közlemények

Szerzői útmutató a kéziratok elkészítéséhez

1. Szerzőink részletes tájékoztatót találnak számítógépes kéziratuk elkészítéséhez és igényes formai kivitelezéséhez a következő címen:

<http://itk.iti.mta.hu/szerztaj.htm>

2. A hivatkozott szövegek és a szakirodalmi tételek (kizárólag lábjegyzetek, szöveg végi bibliográfia nélkül) címléírásait az Irodalomtudományi Intézet minden kiadványára érvényes szabályzat szerint kell elkészíteni:

<http://www.iti.mta.hu/szabvany-iti.pdf>

- A szabályzat a *Chicago Manual of Style* rendszerén alapul, és csupán a magyar nyelvi sajátosságok és tipográfiai konvenciók eltérései miatt szükséges pontosításokat és egyértelműsítéseket tartalmazza. Ez azt jelenti, hogy az intézeti szabvány követése szükséges, de nem elégséges feltétele a megfelelően gondos kézirat elkészítésének. Vagy másként fogalmazva: a *Chicago* összes, az intézeti szabványban nem megismételt és nem részletezett előírása kövendő, az ott előadott részletes szabályozásnak megfelelően. (Ha ez rossz hír, sajnos akkor is igaz: nem lehet a *Chicagónak* megfelelő kéziratot készíteni a *Chicago* ismerete nélkül.)
3. Nem kérjük, de határozottan javasoljuk szerzőinknek olyan bibliográfiai szoftver használatát, amely írásuk dokumentációját a szabványnak messzemenően megfelelően, pillanatok alatt, automatikusan elkészíti. Tapasztalatainkat megosztva szívesen adunk tanácsot a szoftver kiválasztásához és beállításához. (Az Irodalomtudományi Intézet munkatársai számára a bibliográfiai szoftver használata már munkaköri kötelezettség.)
 4. 2022-től a recenziók is lábjegyzetelhetők. Továbbra is a főszövegben, sorközi hivatkozásként kell viszont megadni a recenzeált mű lapszámait, például: „idézett szöveg” (45).
 5. Minden szerzőnknek ORCID azonosítóval kell rendelkeznie, amelyet írása élén feltüntetünk. Az ORCID egyedi digitális azonosítást biztosít a közlemények szerzői számára hazai és nemzetközi viszonylatban. Az azonosító csak a szerző által személyesen szerezhető meg, gyors, egyszerű és ingyenes regisztrációval a <https://orcid.org/> címen.
 6. A tanulmányok kézírata mellé rövid összefoglalót kérünk angol és magyar nyelven, illetve öt angol és öt magyar nyelvű kulcsszó megadását. A szinopszis terjedelme ne haladja meg az 1000 karaktert. Recenziókhöz és a *Krónika* rovat anyagaihoz (nekrológ, megemlékezés, tudósítás stb.) nem kérünk összefoglalót.
 7. A kézirat élén szükséges feltüntetni a szerző e-mail elérhetőségét, amely lehetőség szerint az intézményi affiliációjához kapcsolódó (hivatalos) címe legyen. A címet nem tesszük közzé nyilvánosan, de a kapcsolattartáshoz elengedhetetlen. Az elfogadott tanulmányok szerzőitől érvényes postacímet is kérünk, amelyre a tiszteletpéldányt eljuttathatjuk.

Köszönjük, hogy gondosan előkészített kéziratával hozzájárul az irodalomtudomány professzionális művelésének episztemikus magabiztosságához, önmaga és kollégái tekintélyének és elismertségének növeléséhez!

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter
Korrektor: Horváth Csaba Péter
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2022.
A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft
Éves előfizetési díj: 9450 Ft